

Волинський національний університет ім. Лесі Українки

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

ЯКИМЧУК МАРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 327.3: 329.1

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВПЛИВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ НА СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ**

Спеціальність 291 міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні
студії

Галузь знань 29 міжнародні відносини

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. М. Якимчук

Науковий керівник: Сидорук Тетяна Віталіївна, доктор політичних наук,
професор

Луцьк – 2023

АНОТАЦІЯ

Якимчук М.М. Вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. – Волинський національний університет ім. Лесі Українки. – Луцьк.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню впливу євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі.

Євроскептицизм у різних формах завжди був і залишається невід’ємним елементом європейської інтеграції. Критика та скепсис щодо поглиблення інтеграції присутні серед держав-засновниць Союзу, серед держав-членів, які приєдналися вже у XXI столітті, та серед держав-сусідів ЄС. Небажання посилювати співробітництво в окремих сферах чи поглиблювати інтеграцію загалом провокує дискусії щодо майбутнього Європейського Союзу та ролі національних органів у реалізації спільної європейської політики. Виклики, перед якими постав Європейський Союз, серед яких пандемія Covid-19, російсько-українська війна та суттєві трансформації в інтеграційному об’єднанні через вихід Великої Британії, вивели на порядок денний питання майбутнього європейської інтеграції, що посилює актуальність дослідження впливу євроскептицизму на сучасні політичні процеси в ЄС.

Опозиція до об’єднаної Європи була зафіксована ще на початку 50-их років XX століття і поступово переросла в цілісне політичне явище. З поглибленням європейської інтеграції частка тих, хто виступав проти спільної європейської політики, зростає. Це дозволило сформувати окремий опозиційний рух, який утвердився як євроскептицизм. Євроскептики поширюють ідеї призупинення інтеграції чи виходу держав-членів з ЄС через діяльність політичних партій, популярність яких у кризові періоди ЄС суттєво зростає. Окрім того, євроскептики у процесі поглиблення європейської інтеграції знаходять нові механізми та засоби популяризації своїх ідей та розширюють межі впливу своєї

політики на Європейський Союз та його членів. Більшість з цих питань у науковій літературі висвітлено частково та оглядово, тому зростає потреба у комплексному дослідженні впливу євроскептицизму на політику ЄС на сучасному етапі.

Останніми роками через зростання рівня євроскептицизму та вихід Великої Британії з ЄС актуальність дослідження впливу євроскептицизму на політичні процеси зростає серед аналітиків, політиків та наукової спільноти. У процесі розгляду впливу євроскептицизму на політику Європейського Союзу представники наукової спільноти зіткнулися з проблемою браку ґрунтовних та комплексних досліджень. Відсутність чіткого визначення, типології явища та вузькі межі тематики дослідження, які обмежувалися партійним євроскептицизмом, ускладнюють процес вивчення євроскептицизму не тільки в державах-членах ЄС, а й в ЄС як інтеграційному утворенні. Учені та політики переважно користуються теоретичними напрацюваннями, які базуються на застарілих емпіричних даних. Дослідження партійного євроскептицизму зосереджене на періоді з кінця 90-их років і до «великого розширення» ЄС 2004 року. Відповідно, зростає необхідність поглибленого вивчення цього питання на сучасному етапі, особливо, після виходу Британії з ЄС. Також оглядово учені звертали увагу на вплив євроскептицизму на зовнішню і безпекову політику та політику розширення ЄС. Враховуючи проєвропейський вектор української зовнішньої політики, ці питання є особливо актуальними для нашої держави в контексті інтеграції до Європейського Союзу.

Метою роботи є проаналізувати вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі, зокрема на реалізацію його внутрішньої, зовнішньої та безпекової політик.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, зазначено інформацію про зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами, окреслено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, представлено стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження, пояснено хронологічні рамки дослідження, викладено методологічну основу роботи, визначено наукову

новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, зазначено інформацію про попередню апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі охарактеризовано теоретико-методологічні основи дослідження євроскептицизму. Зокрема, прослідковано еволюцію розвитку євроскептицизму як політичного явища. Також проаналізовано напрацювання європейських та вітчизняних науковців з цієї тематики, що дозволило сформуванню цілісного бачення розвитку цього явища. У розділі також представлено методологічний інструментарій дослідження, який базується на поєднанні інституційного та біхевіористичного підходів і методологічних принципів системності, суб'єктивізму та історизму.

У другому розділі проаналізовано вплив євроскептицизму на процеси європейської інтеграції. Значну увагу приділено визначенню причин поширення євроскептицизму та позиціям євроскептичних партій держав-членів ЄС щодо європейської інтеграції. Окрім того, простежено прояви євроскептицизму в інституціях ЄС та вплив британського євроскептицизму на політику ЄС. Окреслені напрями дослідження дозволили проаналізувати вплив євроскептицизму на формування європейської політики.

У третьому розділі ми зосередили увагу на аналізі впливу євроскептицизму на зовнішню політику та політику розширення ЄС. Визначено позиції євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Також окреслено вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС у регіоні Західних Балканах і проаналізовано прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у тому, що робота є першим у вітчизняній політичній науці комплексним дослідженням впливу євроскептицизму на внутрішні політичні процеси в Європейському Союзі та його зовнішню політику. Найвагоміші результати наукового дослідження полягають у тому, що:

Уперше:

- на основі застосованих теоретико-методологічних підходів до вивчення євроскептицизму в контексті сучасної політики Європейського Союзу сформовано новий підхід до дослідження євроскептицизму, зокрема вивчення його впливу на внутрішню та зовнішню політики ЄС. У внутрішньому вимірі акцентовано увагу на визначенні впливу євроскептицизму на роботу інституцій ЄС та реалізацію його спільних політик. У зовнішньому вимірі зроблено акцент на аналізі впливу євроскептицизму на реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та його стратегію розширення.
- на основі аналізу програм євроскептичних політичних партій, їх діяльності та риторики партійних лідерів визначено позиції політичних партій держав-членів ЄС щодо ключових напрямів європейської інтеграції, таких як спільний ринок та торгівля, економічний та валютний союз, Шенгенська зона та міграція, спільна зовнішня політика та оборона, а також підтримка збереження членства в ЄС. Отримані результати показали, що політичні партії, які дотримуються більш жорсткої позиції щодо конкретних сфер європейської інтеграції, користуються меншою підтримкою серед громадян своїх держав. Також дослідження показало, що значна частина євроскептичних політичних партій не підтримують функціонування єврозони, але виключають можливість виходу держав з ЄС.
- визначено позиції євроскептиків щодо розширення ЄС на Західні Балкани, проаналізовано рівень прихильності до вступу до ЄС серед євроскептичних політичних партій держав регіону Західних Балкан та рівень підтримки інтеграції до ЄС громадянами Чорногорії, Північної Македонії, Сербії, Албанії, Боснії і Герцеговини та Косово. Дослідження показало, що представники євроскептичних партій в Європейському Парламенті переважно не підтримують звіти Європейської Комісії щодо держав Західних Балкан, які дозволяють цим державам перейти на наступний етап інтеграції, однак їх представництво недостатнє, щоб впливати на процес прийняття рішень. Також встановлено, що чим ближче

держава-кандидат до вступу до ЄС, тим нижчий рівень підтримки інтеграції до ЄС зафіксовано серед громадян. Разом з тим, у державах Західних Балкан спостерігається зростання євроскептицизму в національних парламентах. Загалом же на інтенсивність інтеграції значно більше впливає імплементація європейських стандартів, а ніж критика опозиційних політиків.

- визначено прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії. Результати дослідження показують, що євроскептицизм у цих державах варто співставляти з проросійським впливом, оскільки євроскептичні ідеї підтримують саме проросійські партії та лідери. В Україні та Молдові спостерігається зниження рівня євроскептицизму, зростає підтримка інтеграції до ЄС, а до влади приходять проєвропейські політики, що корелює з наданням їм статусу держав-кандидатів. У Грузії фіксується збереження проросійського впливу, що послаблює проведення демократичних реформ та підсилює зростання євроскептицизму.

Уточнено та доповнено:

- теоретичне трактування сутності євроскептицизму. У процесі дослідження було представлено та обґрунтовано власне визначення євроскептицизму. Відповідно, під євроскептицизмом розуміємо будь-яку опозиційну діяльність, яка здійснюється політичними суб'єктами та спрямована проти Європейського Союзу. До такої діяльності відносимо популістичну опозиційну риторику, критику діяльності Європейського Союзу, протести та демонстрації, спрямовані проти ЄС, лобістську діяльність, направлену проти ЄС, підкупи, як виборців, так і політиків та урядовців, та інші політичні дії, які прямо чи опосередковано впливають на послаблення ролі ЄС та становлять загрозу європейській інтеграції.
- періодизацію еволюції євроскептицизму. У запропонованій нами періодизації виділяємо 4 етапи, які співвідносимо з історичними періодами розвитку Європейського Союзу. До такої періодизації додаємо ознаки

евроскептицизму, представників наукової спільноти, які займалися вивченням євроскептицизму, та сфери їх дослідження у визначені періоди. Виявлено, що у практичному вимірі євроскептицизм з'являється ще у 50-их роках ХХ століття, тоді як вчені розпочинають вивчати це явище лише на початку 90-их років ХХ століття. У ХХІ столітті практичний та теоретичний виміри дослідження євроскептицизму були досить розширенні.

Набуло подальшого дослідження:

- визначення причин появи та поширення євроскептицизму в ЄС. У процесі дослідження ми охарактеризували періоди появи та зростання популярності євроскептичних ідей, виокремили і поділили причини євроскептицизму на перманентні та змінні. До основних перманентних причин відносимо фактори зростання євроскептицизму упродовж усього періоду, а саме низький рівень знань про ЄС, слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС та відсутність спільного бачення майбутнього Союзу. До змінних – ті причини, які актуальні в період зростання опозиції до ЄС, наприклад, економічна криза 2008 року, боргова криза 2010 року та міграційна криза 2016 року.
- вивчення проявів євроскептицизму в інституціях ЄС. Зокрема, систематизовано дані про рівень євроскептицизму в інституціях ЄС після виборів до Європейського парламенту 2019 року та проаналізовано вплив євроскептицизму на процес прийняття рішень в Європейському Союзі. Найвищий рівень євроскептицизму з-поміж усіх інституцій ЄС спостерігається в Європейському Парламенті, однак порівняно з попередніми скликаннями, сьогодні євроскептики більш роз'єднані, а їхні погляди щодо ключових політик розходяться. Також спостерігаємо зниження опозиції до реалізації спільної політики ЄС серед представників Європейської Ради, що пов'язано зі зниженням рівня євроскептицизму в державах-членах ЄС.

- аналіз впливу британського євроскептицизму на політику ЄС. Проаналізовано спроможності Європейського Союзу ініціювати посилення інтеграції в тих сферах співпраці, які раніше блокувала Британія. Зроблено висновок, що Брекзит суттєво не вплинув на інтенсивність європейської інтеграції, натомість послабив рівень євроскептицизму в Союзі.
- вивчення позицій євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС та визначення впливу США, Китаю та Росії на зростання рівня євроскептицизму в Союзі. Дослідження показує, що євроскептики з обережністю сприймають реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політик. На таку позицію має вплив діяльність різних пропагандистських кампаній, лобістських організацій та бізнес-груп з боку США, Китаю та Росії.

У висновках узагальнено основні результати дослідження впливу євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі. У практичному вимірі євроскептицизм з'явився з початком європейської інтеграції на початку 50-их років ХХ століття. Поступово євроскептики посилюють критику діяльності ЄС, зростає кількість євроскептичних партій, а євроскептицизм перетворюється в сформоване політичне явище. Європейські науковці зробили значний внесок у вивчення євроскептицизму, сформувавши хорошу теоретичну базу та напрацювання для поглиблення практичного розуміння євроскептицизму. Тоді як українська наукова школа лише починає досліджувати євроскептицизм крізь призму інтеграції України до ЄС.

Євроскептицизм здійснив значний вплив на процеси європейської інтеграції. Низка зовнішніх та внутрішніх факторів сприяли зростанню євроскептицизму серед держав-членів, що спричинило появу партійного євроскептицизму та зародження опозиції до ЄС в інституціях Союзу. Однак, вихід Великої Британії з блоку посприяв зниженню як суспільного, так і партійного євроскептицизму.

Окрім цього, євроскептицизм мав вплив на реалізацію спільної зовнішньої політики та політики безпеки Союзу, що спровокувало появу зовнішнього євроскептицизму. На політику Союзу могли впливати треті суб'єкти, але це не справляло вирішального значення, так як євроскептики у цьому питанні не представлені потужною силою в національних органах держав-членів та інституціях ЄС. У контексті політики розширення констатуємо, що рівень євроскептицизму в держава-кандидатах та державах-сусідах незначний, що в перспективі позитивно впливатиме на їх інтеграцію до Союзу.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в посиленні напрацювань з проблематики євроскептицизму та можливості застосування отриманих висновків для продовження вивчення впливу та ролі євроскептицизму в європейській політиці. Також результати дослідження можуть бути використанні для викладання навчальних дисциплін, пов'язаних з проблематикою європеїстики та дослідженням європейських студій для студентів спеціальностей «Політологія», «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», «Національна безпека»: «Європейський союз в міжнародних відносинах», «Інституційна система, політика, економіка, право ЄС», «Політичні інститути та процеси в країнах ЄС» та «Актуальні проблеми європейської інтеграції». Результати дослідження можуть бути використанні Міністерством закордонних справ України, Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції та Комітетом Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, Велика Британія, євროзона, глобалізація, європейська інтеграція, європейський досвід, євроскептицизм, м'який і жорсткий євроскептицизм, суспільний євроскептицизм, політичні партії, політичні процеси, політична система, політична участь, Брекзит, Західні Балкани, Україна, зовнішня політика, безпекова політика, розширення ЄС, євросона.

ABSTRACT

Yakymchuk M. M. The impact of Euroscepticism on the modern political process in the European Union. – Manuscript.

Thesis for a doctor of philosophy degree in international relations, speciality 291 – “International Relations, Public Communications and Regional Studies”. – Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk.

The dissertation is devoted to the study of the impact of Euroscepticism on the modern political process in the European Union.

Euroscepticism in various forms has always been and remains an integral part of European integration. Criticism and scepticism regarding the deepening of integration were always accompanied by the European Union, its Member States, and the neighbouring states. The hesitation to strengthen cooperation in certain areas or to deepen integration provokes discussions about the future of the European Union and the role of national institutions in the implementation of EU common policy. The challenges faced by the European Union, including the Covid-19 pandemic, the Russian-Ukrainian war and significant transformations due to the withdrawal of the United Kingdom, have put on the agenda the future of European integration, which enhances the study relevance of the impact of Euroscepticism on modern political processes in the EU.

Opposition to the united Europe was recorded in the early 1950s and gradually this movement grew into a coherent political phenomenon. With the deepening of European integration, the opposition to the EU common policy increased. This made it possible to form a separate opposition movement as Euroscepticism. Eurosceptics spread the idea of suspending the integration or withdrawal from the EU through the political parties' activities, whose popularity increases significantly in or after EU crisis periods. In addition, Eurosceptics find new mechanisms and means of popularising their ideas and expanding their influence on the European Union and its members. Most of these issues are partially and overviewly reflected in the scientific literature, therefore there is a growing need for a comprehensive study of the impact of Euroscepticism on the EU's modern political processes.

In recent years, due to the growing level of Euroscepticism and Brexit, the popularity of researching the impact of Euroscepticism on political processes has increased among analysts, politicians and the scientific community. Investigating the impact of Euroscepticism on the policy of the European Union, scientists faced the problem of a lack of comprehensive research. The lack of a clear definition, typology of the phenomenon and the narrow boundaries of the research topic, which were limited to party Euroscepticism, complicate studying Euroscepticism. Scientists and politicians mainly use theoretical developments based on outdated empirical data. The study of party Euroscepticism is focused on the period from the late 1990s to the "great enlargement" of the EU in 2004. Accordingly, there is a growing need for an in-depth study of this issue at the current stage, especially after Brexit. Moreover, scientists paid attention to the influence of Euroscepticism on foreign and security policy and EU enlargement policy. Regardless of the pro-European Ukrainian foreign policy, these issues are particularly relevant for Ukraine in its integration into the European Union.

The aim of the paper is to analyse the impact of Euroscepticism on modern political processes in the European Union, mainly in the implementation of its domestic, foreign and security policies.

The introduction substantiates the relevance of the topic, indicates data about the connection of the work with scientific programs, plans and topics, outlines the aim, tasks, object and subject of the research, presents the state of scientific development of the problem and the source base of the research, explains the chronological framework, outlines the methodological the basis of the work, the scientific novelty, the theoretical and practical significance of the results obtained. Furthermore, the information on the preliminary approval of the research results and the structure of the work are specified.

The first chapter describes the theoretical and methodological basis of Euroscepticism. In particular, this has been traced to the evolution of the development of Euroscepticism as a political phenomenon. Furthermore, we investigate the research of European and Ukrainian scientists. This made it possible to form a holistic vision of the development of Euroscepticism. The chapter also presents the methodological tools of the study, which is based on a combination of institutional and behavioural

approaches and methodological principles like systematicity, subjectivism and historicism.

The second chapter analyses the impact of Euroscepticism on the processes of European integration. Considerable attention is paid to determining the reasons for the spread of Euroscepticism and the positions of Eurosceptic parties of the EU member states regarding European integration. In addition, the signs of Euroscepticism in EU institutions and the influence of British Euroscepticism on EU policy are also studied. The outlined directions of the research made it possible to analyse the impact of Euroscepticism on the implementation of European policy.

In the third chapter, we focused on analysing the impact of Euroscepticism on the EU's foreign policy and the enlargement. In particular, we have defined the positions of Eurosceptics regarding the EU's common foreign policy and security policy. Moreover, we outlined the influence of Euroscepticism on the EU enlargement policy in the Western Balkans as well as the manifestations of Euroscepticism in Ukraine, Moldova, and Georgia.

The scientific novelty of the research results is that the paper is the first comprehensive Ukrainian political science study of the impact of Euroscepticism on internal political processes in the European Union and its foreign policy. The most important results of scientific research are next:

for the first time:

- using the theoretical and methodological approaches to the study of Euroscepticism in the context of modern European Union policy, we defined a new approach to the study of Euroscepticism, which perceives the study of Euroscepticism's impact on the EU's domestic and foreign policies. Regarding the EU's domestic policy, the attention is focused on determining the impact of Euroscepticism on EU institutions and the implementation of its common policies. On the EU's foreign policy, the analysis is devoted to the impact of Euroscepticism on the implementation of the EU's common foreign policy with a particular focus on the EU's enlargement.

- the analysis of the programs of Eurosceptic political parties, their activities and their leaders' rhetoric help to determine the positions of the political parties of the EU member states regarding the key areas of European integration, such as the common market and trade, the economic and monetary unions, the Schengen area and migration, common foreign policy and defence, as well as membership in the EU. The obtained results showed that political parties that adhere to a more hard position on European integration, get less support among the citizens. Also, the study showed that a significant part of Eurosceptic political parties do not support the functioning of the eurozone, but exclude the possibility of leaving the EU.
- Eurosceptics' positions on the EU's enlargement of the Western Balkans were determined. Furthermore, the party Euroscepticism of the Western Balkans and the level of support for EU integration by citizens of Montenegro, North Macedonia, Serbia, Albania, Bosnia and Herzegovina, and Kosovo were analysed. The study showed that the representatives of Eurosceptic parties in the European Parliament mostly do not support the reports of the European Commission regarding the Western Balkan states' achievements on their way to the EU, but their representation of Eurosceptic is not enough to influence the decision-making process. It was also established that the closer the candidate state is to the EU, the lower the level of support for EU integration is recorded among citizens. Besides, Euroscepticism has increased in the national parliaments of the Western Balkans states. To sum up, the Western Balkans' integration is much more influenced by the implementation of European standards than criticism of opposition politicians.
- the level of Euroscepticism in Ukraine, Moldova and Georgia are also identified. The outcomes show that Euroscepticism in these states should be compared with pro-Russian influence since Eurosceptic ideas are supported by pro-Russian parties and leaders. In Ukraine and Moldova, there is a decreasing level of Euroscepticism whereas the support of integration into the EU is growing. Furthermore, pro-European politicians are coming to power, which correlates

with granting them the status of candidate states. In Georgia is recorded pro-Russian influence, which weakens the implementation of democratic reforms and strengthens the growth of Euroscepticism.

been specified and improved:

- the theoretical interpretation of the essence of Euroscepticism. In the process of the research, the definition of Euroscepticism also was presented. Accordingly, under Euroscepticism, we understand any oppositional activity carried out by political entities and directed against the European Union. Such activities include populist opposition rhetoric, criticism of the activities of the European Union, protests and demonstrations directed against the EU, lobbying activities directed against the EU, bribery of both voters and politicians and government officials, and other political actions that directly or indirectly affect weakening the role of the EU and pose a threat to European integration.
- the evolution of Euroscepticism. We propose Euroscepticism's developments divide into 4 stages, which we correlate with the historical periods of the development of the European Union. According to this typology, we add signs of Euroscepticism, representatives of the scientific community and the areas of their research in certain periods. This was revealed that Euroscepticism appeared as early as the 50s of the 20th century, while scientists began to study this phenomenon only at the beginning of the 90s of the 20th century. In the 21st century, the practical and theoretical dimensions of the study of Euroscepticism were quite expanded.

further development received:

- defining of the causes of Euroscepticism. We characterised the periods of rising popularity of Eurosceptic ideas and divided the causes of Euroscepticism into permanent and variable. The main permanent causes include the factors of the growth of Euroscepticism throughout the entire period, namely the low level of knowledge about the EU, weak bilateral relations between the EU member states

and the lack of a common vision of the Union's future. Among the variables are those reasons that are relevant during the period of growing opposition to the EU, for example, the economic crisis of 2008, the debt crisis of 2010 and the migration crisis of 2016.

- study of Euroscepticism in EU institutions. In particular, we have defined the level of Euroscepticism in EU institutions after the 2019 European Parliament elections and the impact of Euroscepticism on the decision-making process in the European Union. The highest level of Euroscepticism among all EU institutions is observed in the European Parliament. However, compared to the 8th European Parliament, in the 9th European Parliament, Eurosceptics are more divided and their views on key policies diverge. We also observed a decreasing opposition to the implementation of common EU policy in the European Council, which correlates with declining Euroscepticism in member states.
- analysis of the impact of British Euroscepticism on EU policy. The ability of the European Union to initiate increased integration in those areas of cooperation previously blocked by Britain is analysed. It was concluded that Brexit did not significantly affect the intensity of European integration instead, it weakened the level of Euroscepticism in the Union.
- observing Eurosceptics' positions on the EU's common foreign policy and security policy, we identify the influence of the USA, China and Russia on the increasing of Euroscepticism in the Union. The study shows that Eurosceptics perceive the implementation of common foreign and security policies with caution. This position is influenced by the activities of various propaganda campaigns, lobbying organisations and business groups from the USA, China and Russia.

The conclusions summarise the main results of the impact of Euroscepticism on modern political processes in the European Union. In practical terms, Euroscepticism appeared with the beginning of European integration in the early 1950s. Eurosceptics are gradually intensifying their criticism of EU activities, the number of Eurosceptic

parties is growing, and Euroscepticism is turning into a well-formed political phenomenon. European scholars have made a significant contribution to the study of Euroscepticism, grounding theoretical base and research for deepening the practical understanding of Euroscepticism. While Ukrainian scientists only begin to explore Euroscepticism through the prism of Ukraine's integration into the EU.

Euroscepticism had a significant impact on the processes of European integration. A number of external and internal factors contributed to the growth of Euroscepticism among the member states, which led to the emergence of party Euroscepticism and the emergence of opposition to the EU in the institutions of the Union. However, Brexit contributed to the decline of both public and party Euroscepticism.

In addition, Euroscepticism had an impact on the implementation of the Union's common foreign and security policies, which provoked the emergence of external Euroscepticism. The third actors influence the policy of the Union, but this is not decisive, since Eurosceptics are not represented by a powerful force in the national bodies of the member states and EU institutions. Regarding enlargement, we note that the level of Euroscepticism in candidate states and neighbouring states is low, which could have a positive effect on their integration into the Union.

The theoretical and practical outcomes of the research lie in strengthening the work on the issue of Euroscepticism and the possibility of applying the obtained conclusions to continue studying the influence and role of Euroscepticism in European politics. Also, the results of the research can be used for teaching subjects related to the study of European studies in "Political Science", "International Relations, Public Communications and Regional Studies", "National Security", including such courses: "The European Union in International Relations", "Institutional system, politics, economy, EU law", "Political institutions and processes in the EU countries" and "Current problems of European integration". The results of the study can be used by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, the Office of Vice Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration and the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Ukraine's Integration into the European Union.

Keywords: European Union, Great Britain, eurozone, globalization, European integration, European experience, Euroscepticism, soft and hard Euroscepticism, public Euroscepticism, political parties, political processes, political system, political participation, Brexit, Western Balkans, Ukraine, foreign policy, security policy, EU enlargement, eurozone.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Yakymchuk M., Sydoruk T., Avhustiuk M. The impact of euroscepticism on the EU enlargement policy in the Western Balkans. *Balkan Social Science Review* 19. 2022. P.157-185. **Scopus Q3**. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 75% тексту).
2. Yakymchuk M. Positions of Eurosceptic parties on policies of European integration. *European Political and Law Discourse*. 2021. Volume 8, Issue 4. P.15-23.
3. Якимчук М. Чинники зростання популярності євроскептицизму в ЄС. «Політичне життя». 2020. Випуск 2. С.144-149.
4. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на зовнішню політику ЄС. *Гуманітарні візії*. 2020. Том 6. № 2. С. 8–14.
5. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на функціонування інституцій ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 2 (8). 2020. С. 258–275.
6. Сидорук Т., Якимчук М. Вплив британського євроскептицизму на євроінтеграційні процеси після Брекзиту. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 2 (13). 2022. С.102–115. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 70% тексту).
7. Сидорук Т., Якимчук М., Павлюк В. Вплив партійного та суспільного євроскептицизму в ЄС на його політику розширення у Західних Балканах. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. №14 (1 (29)). 2022. С.100-110. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 75% тексту).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Якимчук М. Причини виникнення євроскептицизму в ЄС. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна та цінності Європи: культура, політика, освіта»*. 5 травня 2020. Національний університет «Острозька академія», м. Острог. С. 19-24.
2. Якимчук М. Теоретичні аспекти дослідження євроскептицизму. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія «Міжнародні відносини. 2020*. Випуск 5. С. 343-351.
3. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на спільну зовнішню та безпекову політику Європейського Союзу. *Матеріали інтернет-конференції: Україна в координатах Східного партнерства: пошук геополітичних пріоритетів крізь призму національної безпеки. 24 Березня 2022*. С. 99-102.
4. Якимчук М. Партиїний євроскептицизм у Німеччині: виклики перед виборами 2021 р. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія «Міжнародні відносини. 2021*. Випуск 6. С. 333-339.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ	32
1.1. Еволюція євроскептицизму як політичного явища.....	32
1.2. Стан наукового вивчення проблеми євроскептицизму	40
1.3. Методологія дослідження впливу євроскептицизму на політичні процеси в ЄС.....	57
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ НА ПРОЦЕСИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	67
2.1. Причини появи та поширення євроскептицизму в ЄС	67
2.2. Позиції євроскептичних партій держав-членів ЄС щодо європейської інтеграції	81
2.3. Прояви євроскептицизму в інституціях ЄС	101
2.4. Вплив британського євроскептицизму на політику ЄС.....	113
Висновки до розділу 2	123
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ТА ПОЛІТИКУ РОЗШИРЕННЯ ЄС.....	126
3.1. Позиції євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС.....	126
3.2. Вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС у регіоні Західних Балканах	142
3.3. Прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії	164
Висновки до розділу 3	187
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	245

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Євроскептицизм у різних формах завжди був і залишається невід'ємним елементом європейської інтеграції. Критика та скепсис щодо поглиблення інтеграції присутні серед держав-засновниць Союзу, серед держав-членів, які приєдналися вже у XXI столітті, та серед держав-сусідів ЄС. Небажання посилювати співробітництво в окремих сферах чи поглиблювати інтеграцію загалом провокує дискусії щодо майбутнього Європейського Союзу та ролі національних органів у реалізації спільної європейської політики. Виклики, перед якими постав Європейський Союз, серед яких пандемія Covid-19, російсько-українська війна та суттєві трансформації в інтеграційному об'єднанні через вихід Великої Британії, вивели на порядок денний питання майбутнього європейської інтеграції, що посилює актуальність дослідження впливу євроскептицизму на сучасні політичні процеси в ЄС.

Опозиція до об'єднаної Європи була зафіксована ще на початку 50-их років XX століття і поступово переросла в цілісне політичне явище. З поглибленням європейської інтеграції частка тих, хто виступав проти спільної європейської політики, зростає. Це дозволило сформувати окремий опозиційний рух, який утвердився як євроскептицизм. Євроскептики поширюють ідеї призупинення інтеграції чи виходу держав-членів з ЄС через діяльність політичних партій, популярність яких у кризові періоди ЄС суттєво зростає. Окрім того, євроскептики у процесі поглиблення європейської інтеграції знаходять нові механізми та засоби популяризації своїх ідей та розширюють межі впливу своєї політики на Європейський Союз та його членів. Більшість з цих питань у науковій літературі висвітлені частково та оглядово, тому зростає потреба у комплексному дослідженні впливу євроскептицизму на політику ЄС на сучасному етапі.

Останніми роками через зростання рівня євроскептицизму та вихід Великої Британії з ЄС актуальність дослідження впливу євроскептицизму на політичні процеси зростає серед аналітиків, політиків та наукової спільноти. У процесі розгляду впливу євроскептицизму на політику Європейського Союзу

представники наукової спільноти зіткнулися з проблемою браку ґрунтовних та комплексних досліджень. Відсутність чіткого визначення, типології явища та вузькі межі тематики дослідження, які обмежувалися партійним євроскептицизмом, ускладнюють процес вивчення євроскептицизму не тільки в державах-членах ЄС, а й в ЄС як інтеграційному утворенні. Учені та політики переважно користуються теоретичними напрацюваннями, які базуються на застарілих емпіричних даних. Дослідження партійного євроскептицизму зосереджене на періоді з кінця 90-их років і до «великого розширення» ЄС 2004 року. Відповідно, зростає необхідність поглибленого вивчення цього питання на сучасному етапі, особливо, після виходу Британії з ЄС. Також оглядово учені звертали увагу на вплив євроскептицизму на зовнішню і безпекову політику та на політику розширення ЄС. Враховуючи проєвропейський вектор української зовнішньої політики, ці питання є особливо актуальними для нашої держави в контексті інтеграції до Європейського Союзу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми «Міжнародне співробітництво та інтеграційні процеси в умовах формування нового світового порядку» (номер державної реєстрації: 0121U109142), що розробляється кафедрою міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Метою дослідження є проаналізувати вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі, зокрема на реалізацію його внутрішньої, зовнішньої та безпекової політик. Досягнення поставленої мети дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- розглянути еволюцію євроскептицизму як політичного явища;
- охарактеризувати стан наукового дослідження явища євроскептицизму та методологію вивчення впливу євроскептицизму на політичні процеси в ЄС;
- визначити та проаналізувати причини зростання євроскептицизму в ЄС;

- здійснити порівняльний аналіз позицій євроскептичних партій держав-членів ЄС щодо окремих політик ЄС та подальшої інтеграції об'єднаної Європи;
- проаналізувати прояви євроскептицизму в інституціях ЄС та його вплив на їх діяльність;
- простежити динаміку впливу британського євроскептицизму на політику ЄС;
- проаналізувати позиції євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС;
- дослідити вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС у регіоні Західних Балканах;
- визначити прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії.

Об'єкт дослідження – євроскептицизм як політичне явище.

Предмет дослідження – вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі та його зовнішню і безпекову політику.

Стан наукової розробки проблеми. Євроскептицизм активно досліджується європейськими науковцями. Поняття євроскептицизму почали використовувати з 80-их роках ХХ століття. У широкий науковий обіг євроскептицизм ввели П. Таггарт і А. Щербяк [322; 324]. Також над формуванням поняття євроскептицизму та його теоретичної бази працювали П. Копецкі та К. Муде [187], К. Флуд [135], А. Форстер [137], Р. Хармсен та М. Шпірінг [161], С. Рісхої [284], К. Соренсен [306]. На питання проявів євроскептицизму в державах-членах та державах-кандидатах, а також в інституціях ЄС звернули увагу С. Василюпулу [345], С. Леконте [197], А. де Прат [89], Н. Брак [61]. На новий рівень вивчення євроскептицизм вивели Д. ФіцГіббон, Б. Лерут, Н. Стартін [134], К. де Вріс [90; 91], М. Каяні, С. Гера [66], К. Бікертон та П. Мейер [56], які досліджували його транснаціональний характер та роль недержавних суб'єктів. Серед українських

вчених питанням вивчення євроскептицизму займалися О. Гісса [5] та О. Тарновський [29; 30].

У наукових працях висвітлено та досліджено причини, типологію та прояви євроскептицизму. Водночас малодослідженими залишаються питання впливу євроскептицизму на сучасні внутрішні та зовнішні політичні процеси в Європейському Союзі.

Джерельна база дослідження складається з офіційних документів ЄС, держав-членів ЄС та держав-сусідів. Задля комплексного розуміння особливостей проявів євроскептицизму було використано офіційну інформацію з сайтів Європейської Ради/Ради ЄС [116; 120], Європейської Комісії [256; 290, 310; 327; 330], Європейського Парламенту [128; 270]. У ході дослідження були проаналізовані програми євроскептичних політичних партій держав-членів ЄС [22; 101; 242; 252; 260; 261; 262; 263; 356], що входять до Європейського та національних парламентів. Також на відповідність євроскептицизму ми проаналізували програми політичних партій держав-кандидатів та держав-сусідів [17; 18; 19; 20; 21; 243; 244]. Окрім того, ґрунтовним доповнення до дослідження євроскептицизму стало використання звітів Європейського Парламенту [272; 272; 274; 275; 276; 277; 278; 279; 280; 281; 282].

Під час дослідження також використовували матеріали, підготовлені міжнародними інформаційними агенціями: Дойче Велс (Deutsche Welle) [74; 141], Ройтерс (Reuters) [38; 72], Фаненшіал Таймс (Finnancial Times) [160], Політіко (Politico) [179; 183; 190; 216], Зе Гардіан (The Guardian) [230].

Джерельна база досить розгалужена, при цьому переважно базується на нормативно-правових документах інституцій ЄС, держав-членів та держав-сусідів ЄС, що дозволило повною мірою проаналізувати вплив євроскептицизму на внутрішні та зовнішні процеси в Європейському Союзі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1950-их років та по 2022 рік. Нижня межа дослідження обумовлена початком інтеграційних процесів на Європейському континенті та передбачає визначення й аналіз причин появи та поширення євроскептицизму. Основна частина дослідження зосереджена на

аналізі ролі євроскептицизму в політиці ЄС після виборів до Європейського Парламенту у 2019 році та його впливі на функціонування Європейського Союзу до кінця 2022 року включно. Саме у цей період ЄС стикнувся з наслідками боргової кризи, міграційної кризи та виходом Британії з ЄС, що посилює зростання євроскептичних настроїв у ЄС. Визначені хронологічні рамки дослідження зумовлені оновленим складом інституцій ЄС у зв'язку з виборами до Європейського парламенту 2019 року та виходом Британії з ЄС, що відповідно змістило курс європейської політики, та включає аналіз впливу євроскептицизму на політику ЄС до 2022 року, з урахуванням наслідків повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну.

Методологічна основа дослідження базується на поєднанні низки загальних теорій, підходів, методів та принципів дослідження, вибір яких зумовлений метою, завданнями, об'єктом та предметом дисертаційної роботи. Вивчення історії розвитку євроскептицизму та аналіз теоретичної основи дисертаційного дослідження сприяли формуванню власного підходу до визначення впливу євроскептицизму на політичні процеси в Європейському Союзі. Дослідження побудоване в рамках теорії постфункціоналізму, згідно з якою посилення європейської інтеграції призведе до зростання суперечностей між державами європейського континенту. Причинами можливих суперечностей прихильники теорії відзначають економічну та безпекову нестабільність. Засади теорії мають багато спільного з ідеями євроскептиків, що дозволяє вивчати євроскептицизм крізь призму цієї теорії. Так як ми розглядаємо вплив євроскептицизму на діяльність інститутів Європейського Союзу, на держав-членів ЄС та на держав-сусідів ЄС, то основоположними підходами дослідження є інституційний та біхевіористський. Для реалізації конкретних завдань роботи ми застосовуємо модель, яка включає три підходи до дослідження євроскептицизму: партійний, case-study та зовнішній. У їх межах розглядаємо євроскептицизм на внутрішньому та зовнішньому рівнях, що передбачає вивчення його впливу на спільну внутрішню та зовнішню політику ЄС. Застосування такої моделі спонукає розширити методику дослідження, використовуючи загальнонаукові

кількісні та якісні методи: індукції, дедукції, синтезу та аналізу, порівняння, узагальнення та прогнозування. Визначені методи застосовувались до аналізу програм політичних партій, позицій політиків, обробки та аналізу громадських опитувань, результатів виборів та додаткової аналітичної інформації. Робота виконана з дотриманням принципів науковості, об'єктивності, неупередженості та репрезентативності.

Наукова новизна результатів дослідження. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній політичній науці комплексним дослідженням впливу євроскептицизму на внутрішні політичні процеси в Європейському Союзі та його зовнішню політику. Найвагоміші результати наукового дослідження полягають у тому, що:

Уперше:

- на основі застосованих теоретико-методологічних підходів до вивчення євроскептицизму в контексті сучасної політики Європейського Союзу сформовано новий підхід до дослідження євроскептицизму, зокрема вивчення його впливу на внутрішню та зовнішню політику ЄС. У внутрішньому вимірі акцентовано увагу на визначенні впливу євроскептицизму на роботу інституцій ЄС та реалізацію його спільних політик. У зовнішньому вимірі зроблено акцент на аналізі впливу євроскептицизму на реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС та його стратегію розширення.
- на основі аналізу програм євроскептичних політичних партій, їх діяльності та риторики партійних лідерів визначено позиції політичних партій держав-членів ЄС щодо ключових напрямів європейської інтеграції, таких як спільний ринок та торгівля, економічний та валютний союз, Шенгенська зона та міграція, спільна зовнішня політика та оборона, а також підтримка збереження членства в ЄС. Отримані результати показали, що політичні партії, які дотримуються більш жорсткої позиції щодо конкретних сфер європейської інтеграції, користуються меншою підтримкою серед

громадян своїх держав. Також дослідження показало, що значна частина євроскептичних політичних партій не підтримують функціонування єврозони, але виключають можливість виходу держав з ЄС.

- визначено позиції євроскептиків щодо розширення ЄС на Західні Балкани, проаналізовано рівень прихильності до вступу до ЄС серед євроскептичних політичних партій держав регіону Західних Балкан та рівень підтримки інтеграції до ЄС громадянами Чорногорії, Північної Македонії, Сербії, Албанії, Боснії і Герцеговини та Косово. Дослідження показало, що представники євроскептичних партій в Європейському Парламенті переважно не підтримують звіти Європейської Комісії щодо держав Західних Балкан, які дозволяють цим державам перейти на наступний етап інтеграції, однак їх представництво недостатнє, щоб впливати на процес прийняття рішень. Також встановлено, що чим ближче держава-кандидат до вступу до ЄС, тим нижчий рівень підтримки інтеграції до ЄС зафіксовано серед громадян. Разом з тим, у державах Західних Балкан спостерігається зростання євроскептицизму в національних парламентах. Загалом же на інтенсивність інтеграції значно більше впливає імплементація європейських стандартів, а ніж критика опозиційних політиків.
- визначено прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії. Результати дослідження показують, що євроскептицизм у цих державах варто співставляти з проросійським впливом, оскільки євроскептичні ідеї підтримують саме проросійські партії та лідери. В Україні та Молдові спостерігається зниження рівня євроскептицизму, зростає підтримка інтеграції до ЄС, а до влади приходять проєвропейські політики, що корелює з наданням їм статусу держав-кандидатів. У Грузії фіксується збереження проросійського впливу, що послаблює проведення демократичних реформ та підсилює зростання євроскептицизму.

Уточнено та доповнено:

- теоретичне трактування сутності євроскептицизму. У процесі дослідження було представлено та обґрунтовано власне визначення євроскептицизму. Відповідно, під євроскептицизмом розуміємо будь-яку опозиційну діяльність, яка здійснюється політичними суб'єктами та спрямована проти Європейського Союзу. До такої діяльності відносимо популістичну опозиційну риторичку, критику діяльності Європейського Союзу, протести та демонстрації, спрямовані проти ЄС, лобістську діяльність, направлену проти ЄС, підкупи, як виборців, так і політиків та урядовців, та інші політичні дії, які прямо чи опосередковано впливають на послаблення ролі ЄС та становлять загрозу європейській інтеграції.
- періодизацію еволюції євроскептицизму. У запропонованій періодизації виділяємо 4 етапи, які співвідносимо з історичними періодами розвитку Європейського Союзу. До такої періодизації додаємо ознаки євроскептицизму, представників наукової спільноти, які займалися вивченням євроскептицизму та сфери їх дослідження у визначені періоди. Виявлено, що у практичному вимірі євроскептицизм з'являється ще у 50-их роках ХХ століття, тоді як вчені розпочинають вивчати це явище лише на початку 90-их років ХХ століття. У ХХІ столітті практичний та теоретичний виміри дослідження євроскептицизму були досить розширенні.

Набуло подальшого дослідження:

- визначення причин появи та поширення євроскептицизму в ЄС. У процесі дослідження ми охарактеризували періоди появи та зростання популярності євроскептичних ідей, виокремили і поділили причини євроскептицизму на перманентні та змінні. До основних перманентних причин відносимо фактори зростання євроскептицизму упродовж усього періоду, а саме низький рівень знань про ЄС, слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС та відсутність спільного бачення майбутнього Союзу. До змінних – ті причини, які актуальні в період зростання опозиції

до ЄС, наприклад, економічна криза 2008 року, боргова криза 2010 року та міграційна криза 2016 року.

- вивчення проявів євроскептицизму в інституціях ЄС. Зокрема, систематизовано дані про рівень євроскептицизму в інституціях ЄС після виборів до Європейського парламенту 2019 року та проаналізовано вплив євроскептицизму на процес прийняття рішень в Європейському Союзі. Найвищий рівень євроскептицизму з-поміж усіх інституцій ЄС спостерігається в Європейському Парламенті, однак порівняно з попереднім скликанням, сьогодні євроскептики більш роз'єднанні, а їхні погляди щодо ключових політик розходяться. Також спостерігаємо зниження опозиції до реалізації спільної політики ЄС серед представників Європейської Ради, що пов'язано зі зниженням рівня євроскептицизму в державах-членах ЄС.
- аналіз впливу британського євроскептицизму на політику ЄС. Проаналізовано спроможності Європейського Союзу ініціювати посилення інтеграції в тих сферах співпраці, які раніше блокувала Британія. Зроблено висновок, що Брекзит суттєво не вплинув на інтенсивність європейської інтеграції, натомість послабив рівень євроскептицизму в Союзі.
- вивчення позицій євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС та визначення впливу США, Китаю та Росії на зростання рівня євроскептицизму в Союзі. Дослідження показує, що євроскептики з обережністю сприймають реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політик. На таку позицію має вплив діяльність різних пропагандистських кампаній, лобістських організацій та бізнес-груп з боку США, Китаю та Росії.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в посиленні напрацювань з проблематики євроскептицизму та можливості застосування отриманих висновків для продовження вивчення

впливу та ролі євроскептицизму в європейській політиці. Також результати дослідження можуть бути використанні для викладання навчальних дисциплін, пов'язаних з проблематикою європеїстики та дослідженням європейських студій для студентів спеціальностей «Політологія», «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», «Національна безпека»: «Європейський союз в міжнародних відносинах», «Інституційна система, політика, економіка, право ЄС», «Політичні інститути та процеси в країнах ЄС» та «Актуальні проблеми європейської інтеграції». Результати дослідження можуть бути використанні Міністерством Закордонних справ України, Урядовим офісом координації європейської та євроатлантичної інтеграції та Комітетом Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація представляє напрацювання та результати, які були отримані автором у процесі самостійного дослідження. З праць, які опубліковані у співавторстві, представлені лише власні наукові висновки.

Апробація результатів роботи. Основні положення і результати дисертації було презентовано й обговорено на таких міжнародних науково-практичних конференціях: наукові викладацько-студентські конференції «Дні науки» в НаУОА (Острог, 1–15 трав. 2020, 11-14 трав. 2021, 16-20 трав. 2022, 15-19 трав. 2023), Міжнародна наукова конференція «Україна та цінності Європи: культура, політика, освіта» (Острог, 5 черв. 2020). Шоста Міжнародна науково-практична конференція «Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи» (Львів, 25 лист. 2022), Інтернет-конференція Україна в координатах Східного партнерства: пошук геополітичних пріоритетів кризь призму національної безпеки (Львів, 24 бер. 2022).

Публікації. Основні напрацювання та результати дисертаційної роботи представлено в 7 статтях у вітчизняних та закордонних фахових виданнях та 4 публікаціях, які додатково висвітлюють результати дослідження. Зокрема, опубліковано 5 статті у наукових фахових виданнях України, 1 – у науковому

періодичному виданні іншої держави і 1 – у науковому періодичному виданні іншої держави, що входить до наукометричної бази даних Scopus. Ще чотири праці (публікації в університетських збірниках та тези) додатково відображають результати дослідження.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 259 сторінки, з яких сторінок 206 – основна частина роботи та 45 сторінок – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ

1.1. Еволюція євроскептицизму як політичного явища

Перші прояви опозиції до посилення співпраці між державами Європи з'являлися ще до Другої світової війни і у подальшому поступово набували підтримки серед громадян держав-членів Європейських Співтовариств. Референдум щодо виходу з ЄС у Великій Британії став першою знаковою перемогою євроскептиків. Враховуючи політично-економічний розвиток держав регіону, ідеї антиєвропеанізму у періоди криз набирали своєї популярності, а після відносної стабілізації критика спільної європейської політики знижувалася.

Євроскептицизм – динамічне явище, яке має свої періоди зростання та спадання. У зв'язку з цим пропонуємо періодизацію еволюції євроскептицизму:

1. Перший період – з 50-их років ХХ століття і до 1992 року – поодинокі прояви опозиції до європейської інтеграції.
2. Другий період – з 1992 року до 2008 року – становлення євроскептицизму.
3. Третій період – з 2008 року до 2016 року – розвиток євроскептицизму у період криз у Європейському Союзі.
4. Четвертий період – з 2016 року і до сьогодні – євроскептицизм у процесі та після Брекзит.

Детальніша періодизація еволюції євроскептицизму показана у Додатку Б з урахуванням ознак євроскептицизму, вчених, які його досліджували, та сфер їх аналізу у кожний визначений період. У цій частині дослідження ми зробимо акцент на періодизації та ознаках євроскептицизму відповідно до сформованої хронологічних рамок. У наступному підрозділі зосередимо увагу на питанні наукового вивчення проблеми євроскептицизму, розглядаючи праці вчених та особливості їх наукових інтересів у цій сфері дослідження.

З 50-их років ХХ століття і до 1992 року відбувалося формування опозиції до європейської інтеграції. Цей період характеризується низьким рівнем опозиції до Європейських Співтовариств. Складна політична ситуація у регіоні, виснаженість після довготривалих війн та економічний занепад посприяли популяризації ідеї більш тісної кооперації у сферах економіки та важкої промисловості. Попри це, не всі державні діячі та політики готові були прийняти такий формат співробітництва. Зі створенням перших інтеграційних об'єднань спостерігалася певна насторога до посилення співробітництва, особливо у форматі спільного ринку. Проти ідеї об'єднаної Європи виступали націоналісти у Німеччині, єврократи та голісти у Франції, противники спільного ринку (anti-marketeters) у Британії та комуністи [135]. Небажання приєднуватися до перших європейських інтеграційних утворень було зумовлено захистом та збереженням національного суверенітету. Саме такий аргумент використовувала Велика Британія, яка не приєдналася до Європейського об'єднання вугілля та сталі, натомість стала співзасновником альтернативної організації – Європейської асоціації вільної торгівлі. У цей же період у професійних колах лише починають використовувати термін «євроскептицизм», але як один із варіантів вираження опозиції до ЄС. Євроскептиками почали називати членів британського парламенту з Консервативної партії, які мали застереження щодо укладення Єдиного європейського акту у 1986 році [215]. Також сформувалися окремі групи, які не підтримували посилення співпраці уже в сформованому форматі, або зовсім відкидали процес європейської інтеграції. Враховуючи слабкий рівень інтеграції, опозиція до європейської інтеграції знаходилася на етапі формування і не впливала на інтенсивність співробітництва між європейськими державами. За цей період були сформовані групи, які зовсім або частково не підтримували подальше посилення співпраці між державами європейського континенту, що заклало підґрунтя до зростання опозиції до ЄС у майбутньому.

Другий період розпочався з 1992 року і тривав до 2008 року та ознаменувався формуванням відкритої опозиції до Європейського Союзу та становленням євроскептицизму. Цьому передувала серйозна дискусія щодо

нового формату співробітництва між державами-учасниками Європейських Співтовариств. Маастрихський договір передбачав елементи політичної інтеграції та суттєве зближення в усіх сферах, що викликало занепокоєння у держав-членів. Також у цей період держави-члени мали суттєві економічні труднощі: високий рівень інфляції та безробіття, знецінення національних валют та остерігалися, аби нова угода не ускладнила і так невтішну ситуацію у регіоні. Наприклад, у Данії лише з другого разу на референдумі проголосували за ратифікацію Маастрихської угоди [96]. Після тривалих обговорень формату подальшої інтеграції та врешті решт підписання Маастрихського договору на прихильників та противників Європейського Союзу чекав новий етап у розвитку. Маастрихський договір став політичним посібником європейської інтеграції, але ніяк не економічною дорожньою картою, що показала економічна криза 2008 року. Через відсутність антикризового реагування на можливі загрози, договір передбачав приєднання до третього етапу Валютного союзу усіх держав-членів, за винятком Великої Британії та Данії і створення Європейського Центрального Банку [53]. У результаті цього саме політика Валютного союзу та відсутність стабілізаційних механізмів з боку Європейського Центрального Банку стали причинами зростання опозиції до ЄС у Південній Європі після фінансової кризи 2008 року. Таким чином, можна припустити, що умови Маастрихського договору заклали підґрунтя до посилення зростання євроскептицизму. Попри це, ЄС рухався до наступного етапу інтеграції та до прийняття нових членів.

Наприкінці 90-их і на початку 2000-их років починає формуватися партійний євроскептицизм. Уперше євроскептики пройшли до Європейського Парламенту у 1999 році [197]. До антиєвропейських груп Європейського Парламенту 1999-2004 років варто віднести групи: Зелені – Європейський вільний альянс, Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі, Союз за Європу націй, Європа демократій та різноманітностей, які орієнтовно склали одну п'яту парламенту [197]. Велике розширення ЄС та активізація співробітництва з державами-сусідами у форматі Європейської політики сусідства породили нову дискусію про євроскептицизм. Опозиційні партії, розуміючи це, маніпулювали

громадською думкою та поширювали популістичні гасла, дискваліфікуючи європейський проект. Розширення на схід 2004 року спричинило зростання безробіття та внутрішню міграцію у ЄС. Якщо політичні зміни населення відчувало не в повному обсязі, то економічні нововведення одразу позначилися на щоденній діяльності, не завжди виправдовуючи свою доцільність. На додаток до серйозних політичних та економічних змін, певні культурно-ментальні розбіжності лише ускладнили відносини між державами Союзу.

Після тривалого публічного обговорення ідеї майбутнього ЄС були викладені у Договорі про запровадження Конституції для Європи 2004 року [366]. Цей документ передбачав об'єднання напрацьованих раніше нормативно-правових актів, практик з реформування органів, структури та ще більшу політизацію Союзу. Хоча тоді рівень опозиції до ЄС був низький і держави очолювали проєвропейські лідери, конституцію ратифікували не в усіх державах-членах ЄС. І причиною цього була не так опозиція до європейської інтеграції, як нерозуміння доцільності цього документу і неготовність до посилення політичної інтеграції. Ідею конституції не підтримали на референдумах у Франції та Нідерландах [51]. Відповідно до соціологічних опитувань, тривалий час французи підтримували ухвалення конституції, втім на референдумі відсоток опозиціонерів виявився більшим. Політичні партії Франції не могли сформулювати чітких позицій щодо майбутнього ЄС, у результаті цього Соціалістична партія, деякі члени із Зеленої партії та Комуністична партія не підтримали конституцію ЄС [302]. Схожа ситуація трапилася в Нідерландах, де конституцію не підтримали Соціалістична партія, група Вілдерс, Політична партія реформаторів та Християнський Союз. Тому процес ратифікації призупинили. Ситуацію, що склалася з неухваленою конституцією 2004 року, можна вважати перемогою євроскептиків. Розширення ЄС у 2004 році та неприйняття конституції фактично кристалізували майбутню політику ЄС. Тобто держави-члени були готові до розширення Союзу, але не до його перетворення на політичне інтеграційне утворення чи федерацію.

Величезною проблемою європейських урядовців було те, що вони хотіли реалізувати одночасно декілька великих проектів, не врахувавши деталей. Розширення ЄС можливе було за умови ухвалення нового документу, який би регулював відносини між значно більшою кількістю держав. Ним би мала стати саме конституція ЄС, над якою фактично розпочалася робота після підписання Маастрихського договору. Згода на подальше розширення та низка договорів сприяли поступовій інституалізації Союзу, а ухвалення конституції мало б на меті об'єднати усі ці напрацювання. Однак, урядовці та громадяни держав-членів ЄС вбачали в цьому документі щось більше, враховуючи значний акцент на атрибутах державності. Після відмови від прийняття конституції у ЄС почали розробляти альтернативні варіанти майбутнього співробітництва.

Урядовці ЄС повернулися до формату співробітництва в рамках угод, що вдало спрацювало. В основу нової Лісабонської угоди лягла та ж конституція, але уже без таких потужних юридичних формулювань та чітко прописаних атрибутів державності. Лісабонська угода була ухвалена в 2007 році, і процес ратифікації забрав два роки. Президент Чехії В. Клаус, який є євроскептиком, відмовлявся ратифікувати угоду через ймовірні юридичні суперечності [177]. Зі схожою ситуацією зіткнулася Німеччина. Також не з першого разу угоду підтримали на референдумі в Ірландії. Хоча всі провладні партії Ірландії підтримували ратифікацію договору, активна лобістська кампанія за підтримки євроскептичних партій: Лібертас, Шин Фейн, Соціалістичної партії та партії Люди важливіші прибуток, сприяла зростанню кількості громадян, які проголосували проти угоди [165]. Через рік після декількох змін щодо кількості членів Європейської Комісії та військового нейтралітету, Ірландія на референдумі підтримала ратифікацію Лісабонського договору.

Розглядаючи становлення євроскептицизму упродовж другого етапу, слід зауважити, що він характеризується інституалізацією Європейського Союзу та кристалізацією євроскептицизму. У наукових колах все частіше починають використовувати термін євроскептицизм. Також у цей період було зареєстровано все більше партій, які критикували роботу ЄС, унаслідок чого сформувався

партійний євроскептицизм. Окрім того, зросла кількість противників поглиблення європейської інтеграції у національних урядах.

Третій період розпочався у 2008 року і тривав до 2016 року. У цей період ЄС стикається з новими викликами: імплементацією Лісабонського договору, економічною та міграційною кризами, що сприяє зростанню кількості критиків ЄС. Чи ненайбільше на зростання євроскептицизму вплинула боргова криза у державах Південної Європи. Економічна криза 2008 року та неефективна економічна політика національних урядів унеможливила погашення державного боргу у Греції, Португалії та Ірландії. Економіка цих держав не могла функціонувати без зовнішніх запозичень від міжнародних фінансових інституцій та економічно стабільніших держав-членів ЄС. Так як одні держави виступали кредиторами, а інші боржниками, в ЄС ускладнилися відносини між державами-членами. Окрім боргової кризи, позиції євроскептиків також укріпила міграційна криза. Війна в Сирії та зростання терористичних атак на Близькому Сході спричинило масові потоки мігрантів до держав-членів ЄС. І, знову ж таки, враховуючи географічне положення та систему розподілу мігрантів, найбільшу кількість біженців прийняли Греція та Італія. Недосконале у тій ситуації нормативно-правове регулювання ЄС щодо розподілу біженців також стало причиною конфлікту між державами-членами, що спричинило активізацію критики ЄС. Упродовж 2009-2012 років послаблення економічної спроможності держав Південної Європи та міграційна криза 2016 року спричинили ускладнення відносин між державами-членами, а це посприяло падінню довіри до ЄС спочатку у державах-членах Південної Європи, а згодом і в інших членах Союзу [353].

Також у цей період значно зростає кількість євроскептичних партій в національних та Європейському парламентах. Відповідно до дослідження, проведеного Дослідницьким центром П'ю, представництво євроскептиків у Європейському Парламенті з 2009 року до 2014 року зросло, а кількість європейців за цей період навпаки знизилася [99]. Проти ЄС одразу почали виступати представники від лівих та правих партій. Зростання євроскептицизму

серед лівих було спровоковане економічними проблемами, з якими зіткнувся Союз. Причиною критики серед правих були націоналістичні погляди та бажання захисту суверенітету. На виборах до Європейського Парламенту 2009 року проєвропейські групи втратили свою підтримку, натомість Зелені, які критикували політику ЄС у той період жорсткіше, збільшили своє представництво. Також до Європарламенту увійшла новоутворена євроскептична група Європейських консерваторів та реформістів, до яких увійшли євроскептичні партії з Великої Британії, Чехії та Польщі. На виборах у 2014 року представництво групи Європейських консерваторів та реформістів зросло. Також значно більше місць отримала євроскептична група Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі. Критика ЄС користувалася популярністю, як серед держав південної Європи, політики яких критикували ЄС за недостатню фінансову допомогу постраждалим країнам, так і в державах з більш стійкішою економікою, політики яких звинувачували ЄС у наданні значної допомоги для південних держав-членів [235].

За 2008-2016 роки рівень євроскептицизму суттєво зріс через соціально-економічні виклики, що постали перед Союзом. У цей період спостерігається зростання опозиції до ЄС, як в державах-членах ЄС, так в інституціях Союзу. Роботу ЄС почали критикувати політичні партії та їх лідери, а також президенти та члени урядів. Найвищий рівень євроскептицизму зафіксований в Італії, Іспанії, Греції, Угорщині, Чехії та Данії. Найактивніше євроскептики розгорнули свою діяльність в Європейському Парламенті, де було сформовано декілька євроскептичних груп. Також прояви опозиції до ЄС можна було спостерігати в інших інституціях Союзу.

Від часу референдуму у Великій Британії щодо виходу з ЄС розпочинається четвертий період розвитку євроскептицизму, який триває і до сьогодні. Вихід Британії з ЄС трансформував євроскептицизм, переніс його з популістичних дискусій до політичної реальності. Це сприяло тому, що євроскептицизм набув транснаціонального характеру і отримав прихильність серед третіх держав, які не є членами Європейського Союзу. Вихід Британії з ЄС ще більше актуалізував

проблему опозиції до ЄС, однак ейфорія від виходу з ЄС швидко минула, оскільки вся увага британських політиків та європейських урядовців була зосереджена на умовах виходу та переговорному процесі. Великій Британії та ЄС потрібно було не лише розробити двосторонній формат співробітництва, а також реорганізувати відносини з державами-партнерами. Після тривалого та складного переговорного процесу, дискусій щодо фінансових питань та майбутнього формату руху капіталів, євроскептики зрозуміли, що складнощі виникають не лише на етапах інтеграцій, а й у процесах дезінтеграції. Тому критика до ЄС почала знижуватися. Провідні євроскептичні партії послаблювали критику ЄС і відмовлялися від ідеї виходу з ЄС. Рівень опозиції до ЄС почав знижуватися в Європейському та національних парламентах, що сприяло зростанню довіри до Союзу [121].

У цей період також зріс вплив недержавних суб'єктів, а саме засобів масової інформації та неурядових громадських організацій, на рівень євроскептицизму. Основним інструментом поширення євроскептичних ідей серед громадян держав-членів ЄС стали соціальні мережі. США, Росія та Китай також розширили свій вплив на формування опозиції до ЄС через лобістські та приватні економічні компанії. Популістська та пропагандистська діяльність з боку США, Росії та Китаю та інших держав знаходила свої прихильників серед громадян держав-членів Східної та Центральної Європи [145].

Четвертий період еволюції євроскептицизму все ще триває. Суттєві трансформації в Європейському Союзі, які були спровоковані виходом Британії, змінили Союз з середини. За цей період євроскептицизм набув більш масштабного характеру, розширив географію свої прихильників та опозиціонерів, були введені нові інструменти поширення євроскептицизму. Попри це, після Брекзиту лідери євроскептичних партій послабили свою жорстку риторику. Також послабилися зв'язки між євроскептиками, що зробило їх менш потужними у політиці Європейською Союзу. Окрім того, поточні виклики, такі як наслідки пандемії Covid-19 та російсько-українська війна, посприяли мобілізації та більшому об'єднанню всередині Союзу.

Відповідно до запропонованої періодизації євроскептицизму, рівень опозиції до ЄС завжди відрізнявся своєю потужністю та проявами. Формування опозиції до ЄС залежало від зовнішніх викликів, з якими стикався Союз, та реакції на ці виклики усередині євроінтеграційного утворення. До 2016 року можемо спостерігати поступове зростання опозиції до ЄС, пік якої припадає на референдум у Великій Британії, громадяни якої проголосували за вихід з Союзу. Складний та довготривалий процес переговорів про вихід, а також відносна стабілізація економіки, зниження кількості мігрантів з Близького Сходу послабили критику ЄС. Партії, які підтримували вихід з організації, або змінили свою позицію, або втратили підтримку серед громадян. Тому можемо стверджувати, що рівень опозиції до ЄС в останні роки дещо знизився. Окрім того, пандемія коронавірусу також на початковому етапі позитивно вплинула на зниження рівня євроскептицизму, так як всі дискусії про майбутнє ЄС та формат співробітництва зійшли з порядку денного. Однак, відкритим питанням залишається, чи наслідки пандемії коронавірусу та повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також перегляд підходу до спільної зовнішньої та безпекової політик не спровокують нову хвилю активізації євроскептицизму.

1.2. Стан наукового вивчення проблеми євроскептицизму

Певний рівень опозиції до об'єднаної Європи завжди спостерігався серед європейських держав, однак детальним вивченням цього питання почали займатися лише після фактичного створення Європейського Союзу. З поглибленням інтеграції кількість євроскептиків зростала, що актуалізувало проблему вивчення євроскептицизму. Ознайомившись з науковими працями, можна виявити певну закономірність між періодизацією самого явища і тематикою та методологією дослідження євроскептицизму, що ми спробували відобразити у Додатку Б. Розроблена класифікація базується на динаміці європейської інтеграції і залежить від зовнішніх та внутрішніх процесів в Союзі,

що впливали на рівень євроскептицизму. Учені вибудували свої дослідження, враховуючи особливості та динаміку проявів євроскептицизму, виокремлюючи ознаки євроскептицизму та сфери його поширення. Особливості аналізу євроскептицизму у науковій царині детально проаналізовано у цьому підрозділі.

Перший період зростання євроскептицизму починається з 50-их років ХХ століття, укладення перших євроінтеграційних угод, і тривав до 1992 року, створення Європейського Союзу. За цей період з'явилося саме поняття та низка синонімічних категорій, але сам термін євроскептицизм ще не набув широкої популярності і не використовувався ученими для окреслення опозиції до Європейського Союзу. Формування та концептуалізація євроскептицизму тісно пов'язана з політикою Великої Британії. Як стверджують Р. Гармсен та М. Шпірінг, уперше поняття євроскептицизм було вжито у статті видання «Зе Таймс» (The Times) 11 листопада 1985 року [161], але цього випуску газети немає у вільному доступі і перевірити достовірність цього твердження неможливо. Помилковим є припущення, що у 1989 році цей термін використовувала у своїй промові М. Тетчер. У виступі прем'єр-міністерка окреслює ознаки євроскептицизму, маючи на увазі противників спільного ринку (anti-marketeters) [309]. У перший період ще чітко не сформувалося поняття євроскептицизму, а опозицію до ЄС оглядово вивчали в контексті європейської інтеграції.

У другий період, з 1991 до 2008 року, відбулася інституалізація ЄС, пришвидшився процес інтеграції, ЄС зробив перші кроки до політичного союзу. В урядах з'явилося більше опозиційних та популістичних партій, підтримка яких також почала зростати. Враховуючи актуалізацію проблеми та зростання євроскептицизму у державах-членах, науковці зосередили увагу на взаємозв'язку між теоретичними та практичними ознаками євроскептицизму, спробували окреслити дефініцію опозиції до ЄС, розробити типологію, ввели поняття партійного євроскептицизму. До представників цього періоду належать П. Таггарт, А. Щербяк, П. Копецкі та К. Муде, К. Флуд, А. Форстер, Р. Хармсен та М. Шпірінг.

У 1998 році вийшла перша праця, у якій П. Таггарт надав власне визначення євроскептицизму, під яким він розумів «ідею випадкової чи закономірної, професійної чи непрофесійної опозиції до процесів європейської інтеграції» та проаналізував його основні причини та прояви [322]. У 2002 році за співавторством з А. Щербяк та П. Таггарта вийшла стаття «Євроскептицизм у партійній політиці держав-членів ЄС і кандидатів», у якій автори представили власне розуміння євроскептицизму та його типологію [324]. Учені запропонували поділ євроскептицизму на жорсткий та м'який. У їхньому розумінні жорсткий євроскептицизм - це принципова опозиція до Євросоюзу та європейської інтеграції, яку можна помітити у політиці партій, які вважають, що їхні держави повинні або відмовитися від членства, або політика цих партій спрямована на протидію усьому європейському проекту. Жорсткий євроскептицизм автори також поділили на дві категорії. До першої категорії відносять партії, основним і єдиним завданням яких є будь-яка опозиційна діяльність до ЄС. До другої категорії зараховують партії, ідеологія яких суперечить європейській інтеграції, а саме комуністів, радикалів, соціалістів, популістів та усіх інших, які стверджують, що членство в ЄС несумісне з національними інтересами держави. М'який євроскептицизм – це опозиція, яка не передбачає принципових заперечень європейській інтеграції чи вступу до блоку, але представники м'якого євроскептицизму не погоджуються з тією діяльністю ЄС, яка суперечить національним інтересам та суверенітету держав-членів. Прикладом м'якого євроскептицизму є опозиційна риторика щодо поглиблення європейської інтеграції. П. Таггарт і А. Щербяк наголошують, що європейський проект постійно рухається вперед, а тих, хто підтримує ЄС таким, яким він є, і виступають проти подальшої інтеграції, можна вважати євроскептиками м'якого типу [324].

Окрім розробки типології, П. Таггарт та А. Щербяк дійшли висновку, що саме політичні партії відіграють найважливішу роль у поширенні євроскептицизму, так як значна частина їхньої діяльності базується на комунікації з потенційними виборцями, що впливає на формування суспільної

думки. Внутрішня боротьба між партіями у державах-членах також регулює рівень євроскептицизму. Щоб отримати більше голосів, партії можуть змінювати свою ідеологію та риторику, коливаючись від проєвропейської позиції до більш опозиційної, і навпаки. Також варто зауважити, що саме П. Таггарт і А. Щербяк сформувавши основу розуміння загальноєвропейського партійного євроскептицизму [322].

Згодом свою увагу на феномен євроскептицизму звернули П. Копецкі та К. Муде [187]. Детально вивчивши праці П. Таггарта і А. Щербяка, вони стверджують про недосконалість їх типології. Зокрема, висловлюють зауваження щодо трактування м'якого євроскептицизму, яке досить широке у своєму розумінні, та зазначають про відсутність критеріїв поділу на жорсткий та м'який євроскептицизм. У зв'язку з цим, П. Копецкі та К. Муде пропонують власну класифікацію, у якій євроскептицизм є елементом матриці [Табл. 1.2.].

Табл. 1.2.

Підтримка європейської інтеграції

	Єврофіли	Єврофоби
Єврооптимісти	Євроентузіасти	Європрагматики
Європесимісти	Євроскептики	Європротівники

Джерело: [187].

Науковці до євроскептиків відносять представників, які є європесимістами і водночас єврофілами. Тобто у розумінні цих науковців євроскептики - це такі представники, які сприймають ідею та форму існування Європейського Союзу, однак не вірять у його подальший розвиток. Варто зазначити, що у матриці П. Копецкі та К. Муде, євроскептицизм є і не найслабшою, і не найсильнішою формою прояву опозиції до ЄС. До слабших форм відносять євроентузіастів, а до сильніших європрагматиків і європротівників. Відповідно до такої класифікації, вони проаналізували ідеологічну спрямованість партій щодо євроскептицизму у Центральній-Східній Європі: Польщі, Чехії, Угорщині та Словаччині і зробили висновки, що євроскептицизм формується через ідеологію

партії. Однак, у процесі реалізації державної політики стратегія партії може змінюватися відповідно до національних інтересів. Тому позиція партій може коливатися між типами євроскептицизму: від помірнього до більш жорсткого [187].

Паралельно дослідженням євроскептицизму займається британський науковець К. Флуд, який застосував дещо інший підхід до трактування євроскептицизму. Він розпочав дослідження цього процесу з лінгвістичного розуміння самого слова. За К. Флудом «євроскептицизм - це позиції та ідеї, відображені у риторичі та поведінці (від участі у політичних акціях до голосування на виборах чи референдумах), які показують сумніви щодо небажання та/або переваг та/або довгострокової реалізації європейського проекту та/або інтеграції ЄС як основної мети» [135]. Ознайомившись з напрацюваннями інших вчених, К. Флуд підтримує модель П. Таггарта та А. Щербяка і стверджує, що вона чудово описує початковий етап формування євроскептицизму. Щодо моделі П. Копецкі та К. Муде, то учений критикує їх напрацювання та класифікацію євроскептицизму, оскільки під час своїх досліджень учені не врахували ідеологію партій, а також матрична класифікація не зовсім відображає усі відтінки євроскептицизму. Тому пропонує власну класифікацію, яка, за його словами, повинна ґрунтуватися на ідеологічних позиціях з чітким описовим характером без жодних припущень. Зокрема, К. Флуд розрізняє такі види євроскептиків:

- противник – виступає проти членства в ЄС або участі у будь-якому конкретному інституті чи політиці;
- оглядач – ініціює детальний переогляд подальшого співробітництва перед кожним новим етапом інтеграції: підписання угоди, формування загальних тенденцій чи засад в окремих сферах діяльності;
- мінімаліст – погоджується на статус-кво, але проти подальшої інтеграції до будь-якої структури та проти посилення співпраці у будь-якій сфері;

- поступовець – підтримує політику загальної інтеграції чи посилення співробітництва у певній сфері за умови поступового та обережного зближення;
- реформіст – схвалює конструктивне зближення, підкреслюючи необхідність вдосконалення однієї або декількох існуючих установ чи сфер діяльності;
- максималіст – підтримує пришвидшення інтеграції наскільки це можливо з метою досягнення найвищого рівня співпраці чи об'єднання в єдину організаційну структуру [135].

Така класифікація є описовою і може не відображати повністю ідеологію партій чи конкретну політику ЄС, але дозволяє детальніше визначити межі, між якими коливаються суб'єкти у відображенні своїх позицій. Крім того, такий поділ зумовлений ще тим, що партії можуть змінювати свої позиції у зв'язку з рівнем інтеграції. Крім того, на прикладі Франції, К. Флуд показує, що євроскептицизм переважно формується усередині партії, але не через ідеологію, а саме через зовнішні фактори: соціально-політичне становище в державі, публічні та громадські настрої. І вже відповідно до ситуації, політика партії адаптується до громадської думки, хоча ідеологія може залишатися не змінною. І на останок К. Флуд робить таку примітку, що термін євроскептицизм є несталим і його може витіснити будь-який інший, який краще зможе описати ситуацію та умови зростання опозиції до ЄС [135].

Британський науковець А. Форстер зробив ще один величезний крок вперед у дослідженні євроскептицизму. На прикладі Великої Британії він виокремлює 5 наукових шкіл, які не підтримують європейську інтеграцію. І саме крізь ідеї цих шкіл він аналізує євроскептицизм. Першою із таких є школа біхевіористів, яка у своїх політичних поглядах підтримує позицію лідерів. Тобто якщо правляча верхівка не схвалює інтеграцію до ЄС, то позиція біхевіористів співпадає з позицією уряду. У випадку з Британією, політична еліта не надто підтримувала поглиблення співробітництва між європейськими державами: переговори про приєднання до співтовариства завжди були останньою альтернативою, яку могли

підтримати британські урядовці. Але британці не могли сформувати потужну коаліцію проти вступу до ЄС і, врешті-решт, Британія стала членом Європейських Співтовариств, хоча згодом змінить своє рішення [137].

Наступною школою є «партійна», яка притаманна державам з розвиненою партійною системою. Зокрема, у Британії основна відмінність полягає у тому, що лейбористи та консерватори абсолютно по-іншому сприймають та трактують політику Європейського Союзу, що стає основною проблемою ще й у відносинах між партіями у середині країни. Якщо на початку партії намагалися замаскувати розбіжності, то згодом, коли політика ЄС почала стосуватися важливих сфер: оборони, митної та зовнішньої політики, стало складно донести до виборців основні ідеї та відмінності між політичними курсами. Можливо, саме тому Д. Кемерон і пішов на такий ризикований крок, як референдум. Якщо у Британії така тенденція спостерігалася упродовж усього членства у співтоваристві, то в інших державах-членах схожі процеси можна помітити лише в останні роки, безпосередньо, перед виборами [137].

Ще однією школою є інституціоналістська, яка підсумовує ідеї двох попередніх. Школа передбачає створення вдалої інституційної структури, яка буде забезпечувати реалізацію політики на усіх рівнях з урахуванням інтересів усіх суб'єктів, передусім, громадян. Адже відсутність вдалої інституційної політики та виборчої системи сприяє появі неузгоджень між гілками влади. Як заявляє М. Аспінволл «розмита позиція партії щодо того чи іншого питання сприяє тому, що партія втрачає своїх потенційних виборців» [137]. А тим часом радикальні, популістичні чи опозиційні рухи переманюють виборців до себе. Тому удосконалення виборчої системи допомогло б уникнути небажаних та непередбачуваних кроків. Однак, поки що інституціоналісти не можуть знайти прямий зв'язок між роботою структурних елементів держави та опозицією до Європейського Союзу, що є причиною євроскептицизму [137].

Четверта – школа міжнародної політичної економіки. Представники цієї школи стверджують, що британська економіка повністю суперечить моделям, яким надає перевагу ЄС. І тому подальша інтеграція унеможливило ефективну

співпрацю. Однак, А. Форстер робить висновок, що ідеї школи є коригуючим фактом, який проігнорували в інших підходах, аніж самостійною теорією трактування скептицизму до ЄС [137].

У п'ятій школі, яка називається «група кон'юктури», вважають, що на поширення євроскептицизму у Британії впливає сукупність внутрішніх та зовнішніх факторів. Через приєднання до ЄС Сполучене Королівство втрачає провідну роль у світовій економіці та на міжнародній арені та знижується національна свідомість британців [137]. У своїй класифікації А. Форстер особливу увагу приділяє партійній школі вивченню євроскептицизму та визначає її як провідну [137].

Під редакцією Р. Хармсен та М. Шпірінг виходить комплексна праця «Євроскептицизм: партійна політика, національна ідентичність та європейська інтеграція» [161], у якій автори систематизовують та узагальнюють теоретичні доробки та дослідження інших учених і роздумують над причинами та еволюцією євроскептицизму. Крім того, у праці представлені дослідження інших науковців, які аналізують прояви євроскептицизму у державах-членах ЄС. Самі видавці Р. Хармсен та М. Шпірінг проаналізували процеси опозиції до ЄС у Нідерландах та Британії. У їх праці А. Щербяк досліджував прояви євроскептицизму у Польщі, П. Копецкі у Чехії, А. Пелінка в Австрії, К. Гілланд в Ірландії, М. Суннус у Швеції, К. Буш та В. Кнеланген у Німеччині, С. Мілнер та П. Мітчел у Франції. Також вчені досліджують вплив економічних показників та рівень демократії на євроскептицизм на прикладі конкретних держав.

Ще одна дослідниця С. Рісхої зосередила увагу на аналізі процесів європеїзації та національної ідентичності. Вона дійшла висновку, що саме процеси в блоці є причинами євроскептицизму, адже Європа різна, і всі країни по-різному ставляться до своєї державності [284]. Через відсутність порозуміння щодо рівнів та напрямків співробітництва формується опозиція до об'єднаної Європи. Також вона розробила типологію євроскептицизму, яка базується на типології П. Таггарта та А. Щербяка, але йде далі неї:

- євроскептицизм ідентичності – зумовлений інтеграційною дилемою, яка передбачає виникнення протиріч між національною та європейською ідентичностями;
- євроскептицизм розколу – пов'язаний з соціально-економічним та релігійно-національним поділами в суспільстві;
- політичний чи функціональний єврореалізм – відображає скептицизм до конкретного напрямку інтеграції;
- інституціональний євроскептицизм – ґрунтується на нелегітимності інституцій ЄС;
- євроскептицизм національних інтересів – відображає конфронтацію між європейськими та державними цілями;
- євроскептицизм досвіду – показує, що переговори про членство були не справедливими та зі суттєвою перевагою європейської сторони;
- партійний євроскептицизм – формується через риторику харизматичних лідерів, які є прихильниками неолібералізму чи лівого популізму;
- атлантичний євроскептицизм – базується на дилемі варіації між проамериканським чи проєвропейським вектором зовнішньої політики та безпеки;
- практичний євроскептицизм – не має чіткої опозиції до ЄС, але є певна опозиція до тлумачення самого явища та копенгагенських критерій [284].

Типологія С. Рісхой досить абстрактна, однак об'єднує усі особливості та прояви євроскептицизму і має певні схожості з типологією К. Флуда та з школами А. Форстера.

Паралельно над розроблення власної теорії працювала К. Соренсен. Учена побудувала своє дослідження на основі поетапної структури концептуалізації євроскептицизму: формування та визначення поняття, створення типології та перевірка результатів за допомогою емпіричного аналізу [306]. К. Соренсен, розглядаючи саме поняття, поділила його на три окремі семантичні одиниці: «євро» – Європейський Союз, «скепт» – недовіра та «цизм» – суфікс, який вказує

на ідеологію. Відповідно, «євроскептицизм» – відчуття несхвалення, яке досягнуло певного рівня та тривалості, направлене проти Європейського Союзу чи його окремої політики. Ознайомившись з попередніми науковими напрацюваннями К. Соренсен подала власну класифікацію:

- економічний євроскептицизм: при оцінюванні якості співробітництва враховують виключно економічно-фінансові вигоди, незалежно від інших привілеїв та переваг;
- суверенний євроскептицизм: попри економічні переваги співробітництво з ЄС не повинно становити виклик національному суверенітету;
- демократичний євроскептицизм: інституції ЄС не мають достатнього ваги та можливостей при прийнятті рішень;
- політичний євроскептицизм: не сумісність державної політики з політикою ЄС [306].

І, нарешті, вчена перевірила на практиці свою типологію: проаналізувала та визначила рівень євроскептицизму у Франції, Великій Британії та Данії. Зокрема, найвищий рівень супротиву до ЄС спостерігається у Великій Британії через економічний та суверенний типи, у Данії через суверенний та демократичний, у Франції часткова опозиція через економічні та демократичні фактори [306].

Отже, за період з 1992 до 2008 року учені починають розглядати євроскептицизм як окреме політичне явище, відокремлюючи його від європейської інтеграції. У цей період відбулася наукова концептуалізація явища та сформувалося наукове середовище, яке працювало над удосконаленням дефініції та розробкою типології євроскептицизму. Також науковці акцентували увагу на причинах зростання опозиції у державах-членах ЄС та державах-сусідах ЄС. Дослідження базувалися на аналізі риторики політичних діячів, урядовці, партійних лідерів, а також діяльності політичних партій. Результати дослідження показали, що євроскептицизм зароджується та розвивається у політичних партіях, що дозволило виокремити партійний євроскептицизм, як окремий напрямок у дослідженні опозиції до ЄС.

Третій період – з 2008 по 2016 року ознаменувався зростанням кількості євроскептичних партій в національних та Європейському парламентах, що ще більше актуалізувало дослідження партійного євроскептицизму. У цей період учені почали помічати прояви євроскептицизму в інституціях ЄС. Ці питання вивчали С. Василову, Н. Брак, С. Леконте, А. де Прат. Окрім того, на розуміння та трактування євроскептицизму з 2008 по 2016 роки вплинули популісти, які використовували опозицію до ЄС як основний лозунг своїх політичних кампаній.

Суттєвий внесок у вивчення євроскептицизму в цей період зробила С. Василову [345]. Учена зосередила увагу на дослідженні ідеології та позиції політичних партій. С. Василову формує трьохвимірну концептуалізацію інтеграції, де визначає позиції партій щодо певної політики: принципова, практична і майбутня [Табл. 1.3.].

Табл. 1.3.

Трьохвимірна концептуалізація європейської інтеграції/кооперації

Принципова	Бажання та готовність співпрацювати у багатосторонньому форматі
Практична	Інституалізація ЄС і політичний статус-кво
Майбутня	Поглиблення європейської інтеграції

Джерело: [345].

Саме через ці три виміри С. Василову формує власну типологію партійного євроскептицизму. До першого типу відносяться партії, які проти усіх рівнів інтеграції – «протиставлення». Партії відкидають будь-яке співробітництво з ЄС і абсолютно не підтримують майбутню інтеграцію. Натомість вони схвалюють зростання ролі національних урядів та повернення національного суверенітету. Другий, «умовний», тип включає партії, які підтримують співробітництво в рамках ЄС, але зазначають, що це обмежує їх національний суверенітет. Вони відкидають інтеграцію та співпрацю на рівні ЄС, але погоджуються на міжурядову кооперацію і закликають до реформування ЄС. Третій – «компромісний» – тип передбачає, що партії схвалюють співробітництво з ЄС і погоджуються реалізовувати поставленні ними завдання.

Вони приймають подальшу економічну співпрацю за умови, що ЄС повинен гарантувати забезпечення національних інтересів кожної держави-члена через національні інституції без подальшої політичної інтеграції [Табл. 1.4.].

Табл. 1.4.

Позиції партій щодо європейської інтеграції

	Протиставлення	Умовний	Компромісний
Принциповий вимір	Проти	За	За
Практичний вимір	Проти	Проти	За
Майбутній вимір	Проти	Проти	Проти

Джерело: [345].

До євроскептиків С. Василюпулу відносить партії, які не підтримують розвиток інтеграції, однак погоджуються на чинну співпрацю у межах Союзу або пропонують певні елементи дезінтеграції. Такі наукові висновки С. Василюпулу зробила, аналізуючи ідеологію та діяльність політичних партій держав-членів, які були обрані до Європарламенту на період 2004-2009 років. Вона заявляє, що в усіх державах-членах були утворені партії, які підтримують інтеграцію, і ті, які відкидають її повністю, однак електоральна підтримка таких партій різна [344].

Значний внесок у дослідження євроскептицизму зробила С. Леконте, яка під іншим кутом проаналізували прояви цього явища. У своїй праці, опублікованій у 2010 році, С. Леконте охарактеризувала елементи опозиції до ЄС в інституціях: в Європарламенті, в Європейській Комісії та в Раді ЄС. Вона зробила висновок, що існують певні євроскептично налаштовані групи в цих інституціях, однак зв'язок між ними або дуже слабкий або взагалі не зафіксовано жодного співробітництва. Окрім того, досить складно виявити євроскептиків в інституціях ЄС, оскільки там переважно працюють урядовці, які підтримують європейський проект. Навіть, якщо на вищому рівні є представники повної чи часткової опозиції до ЄС, вони мають незначний вплив, оскільки усі питання формуються і вирішуються постійними робочими групами дипломатів, метою яких є досягнення згоди щодо усіх позицій задля просування процесів інтеграції. Хоча іноді інституції ЄС стають площадкою для вираження ідеї противників ЄС.

Також С. Леконте вперше проаналізувала взаємозв'язок між євроскептицизмом та його впливом на міжнародні відносини, зокрема, визначивши, що певна риторика невідтримки ЄС виникає і у державах-кандидатах на вступ чи в більш глобальних гравців як США чи Росії. Вона також продовжує досліджувати питання впливу євроскептицизму на процеси демократизації, інтеграції та на рівень конфліктогенності. У зв'язку з цим учена запропонувала власну класифікацію євроскептицизму:

- утилітарний євроскептицизм – показує прояви скептицизму відповідно до наслідків, отриманих від членства в ЄС, як на індивідуальному рівні, так і на рівні держави;
- політичний євроскептицизм – відображає занепокоєння щодо впливу європейської інтеграції на національний суверенітет та ідентичність;
- ціннісний євроскептицизм – заперечує втручання ЄС у правові питання;
- культурний антиєвропеанізм – спричиняє ворожість до Європи як до континенту і недовіру до соціальної моделі та інституцій ЄС.

Окрім того, С. Леконте виділила два періоди розвитку євроскептицизму. Перший період розпочався у 50-их роках і тривав по 80-ті роки ХХ століття під назвою «маргіналізація євроскептицизму». У цьому періоді євроскептицизм ще не сприймали серйозно, так як інституції не набули такої ваги, як сьогодні. Не було проведено серйозних інституційних реформ, натомість функціонувала стійка та потужна партійна система на місцевому рівні. Другий період розпочинається з кінця 80-их років і триває до сьогодні та отримав назву «справжній прорив». За цей період була розроблена теоретична база євроскептицизму, створено опозиційні партії до ЄС, пришвидшився процес інтеграції, ЄС зробив перші кроки до політичного союзу. Після детального і чіткого аналізу С. Леконте виявила певну залежність між опозицією до ЄС та політичними елітами, які за допомогою партій регулюють рівень інтеграції. Учена також продовжила вивчення впливу медіа та громадянського суспільства на коливання рівня євроскептицизму і визначила, що між ними є зв'язок [197]. Внесок С. Леконте у теоретичне обґрунтування євроскептицизму є одним з

найвагомішим, оскільки учена розширила межі дослідження євроскептицизму, поглибила дискусію про партійний євроскептицизм, запропонувала вивчати євроскептицизм в інституціях ЄС та враховувати роль політичних еліт, громадянського суспільства та медіа при розгляді опозиції до ЄС.

Ще одна дослідниця, А. де Прат, продовжила вивчати євроскептицизм через призму партійної ідеології. У своїй праці від 2013 року А. де Прат проаналізувала прояви євроскептицизму в радикальних лівих та правих партіях та вибори до Європарламенту 2009 року, визначивши, які тоді партії переважали в країнах ЄС. Вона дійшла висновку, що значно більше помірних опозиціонерів до європейського проекту серед правих партій, а радикально налаштованих до ЄС навпаки більше серед лівих [89]. Більше уваги проявам євроскептицизму в органах ЄС приділила Н. Брак у своїй праці «Євроскептицизм на наддержавному рівні: прояви «туманного права» в Європейському Парламенті. У цій праці авторка проаналізувала партії, які ввійшли до Європарламенту у 2014 році, як вони впливали на процес прийняття рішень і чим могли загрожувати подальшій інтеграції [61].

До 2008 року учені більше уваги зосереджували на типології та класифікації євроскептицизму і лише починали досліджувати партійний євроскептицизм. Однак, поступово поглиблювали свої дослідження, аналізуючи риторичну та політичну партій, що проходили до Європейського Парламенту. С. Василюпу, С. Леконте, А. де Прат, Н. Брак намагалися знайти закономірність між ідеологією партії та її євроскептичною політикою, врешті решт, встановивши, що саме громадяни держав-членів ЄС регулюють рівень євроскептицизму. Вони почали вивчати фактори, що формують таку позицію громадян, а саме вплив ЗМІ та медіа. Також уперше після 2008 року науковці почали помічати прояви євроскептицизму в інституціях ЄС.

Четвертий період розпочинається з 2016 року, коли у Великій Британії на референдумі проголосували за вихід з ЄС, і триває до сьогодні. З популістичної риторичної та погроз євроскептицизм перетворився на політичне явище з реальними наслідками і набув транснаціонального характеру. Євроскептицизм

став однією з найактуальніших тем серед наукової спільноти та політиків. Вивчення особливостей опозиції до ЄС після виходу Британії з Союзу займалися Д. ФіцГіббон, Б. Лерут, Н. Стартін, К. де Вріс, К. Бікертон, П. Мейер. За ці роки предмет дослідження євроскептицизму розширився. Учені зазначають про транснаціональний характер євроскептицизму, про зниження ролі партійного євроскептицизму та все більше уваги акцентують на взаємозв'язках між соціологічними опитуваннями та рівнем євроскептицизму.

Зокрема, Д. ФіцГіббон, Б. Лерут та Н. Стартін стверджують, що євроскептицизм еволюціонує від національного до транснаціонального, а євроскептицизм, який не виходить за межі держави, зникає або перетворюється у націоналізм. Д. ФіцГіббон, Б. Лерут та Н. Стартін вивчають взаємозв'язок між євроскептицизмом та референдумами, соціологічними опитуваннями, роботою ЗМІ, громадськими організаціями та будь-якими іншими не державними суб'єктами [134]. Схожими напрямками дослідження почали займатися М. Каяні та С. Герра, які намагалися окреслити роль та вплив медіа на поширення євроскептицизму за допомогою теоретичних та емпіричних методів. Учені проаналізували вплив партій на поширення євроскептицизму у соціальних мережах [66]. К. Бікертон та П. Мейер зазначають, що партійна демократія поступилася безпартійній демократії. Відсутність різниці між ідеологіями та посилення популізму сприяло тому, що партії не є провідними акторами у формуванні та реалізації державної політики [56].

Певний переворот у дослідженні євроскептицизму здійснила К. де Вріс. Вона проаналізувала соціологічні опитування щодо визначення позицій громадян щодо політики ЄС та подальшої інтеграції, чим фактично і започаткувала аналіз суспільного євроскептицизму. Учена дійшла висновку, що кожна людина по-своєму вимірює переваги та недоліки членства в Союзі, і ці критерії можуть суттєво відрізнитися, особливо від офіційної риторики євроскептиків. Також суспільна думка може змінювати у невизначеному напрямку, адже критерії, якими керуються громадяни можуть залежати від настрою, економічної, політичної ситуації не лише в державі, а в кожному

окремому населеному пункті. Важливим внеском у концептуалізацію євроскептицизму є її теоретичне трактування євроскептицизму. Зокрема, К. де Вріс поділила населення держав ЄС на тих, хто підтримує ЄС, і на євроскептиків та розробила власну типологію. Відповідно до цієї типології публічна думка населення поділена на 4 типи: політичний скептицизм, лояльна підтримка, скептицизм за вихід, режимний скептицизм. Ці типи ґрунтуються на поєднанні позицій населення ЄС та оцінці національних політик та режимів.

Негативна оцінка ЄС національної політики

Рис. 1.1. Типологія підтримки ЄС та скептицизму за К. де Вріс

Відповідно до класифікації К. де Вріс, найбільш опозиційним елементом є «скептицизм за вихід», прибічники якого не підтримують участь держави в інтеграційних процесах. Протилежним елементом до вище згаданого є «лояльна підтримка». Прихильники цього типу навпаки підтримують інтеграцію ЄС, оскільки бачать у цьому переваги для розвитку держави. Інших два елементи є помірними і варіюються між «скептицизмом за вихід» та «лояльною підтримкою». Зокрема, «режимний скептицизм» визначає, що державне регулювання на рівні організації менш ефективно, ніж на рівні держави, однак держави отримують суттєві переваги від членства, що відкидає можливість виходу з Союзу. «Політичний скептицизм» відображає несприйняття певних політик ЄС, але підтримує загальну систему функціонування ЄС. Ці типи дозволяють краще класифікувати думки громадян, які частково підтримують процеси європейської інтеграції [90].

Серед вітчизняних вчених дослідженням євроскептицизму займався О. Тарнавський. Учений зосередив увагу на вивченні концептуальних засад євроскептицизму в сучасній політичній теорії. Зокрема, систематизував та проаналізував поняття та типології євроскептицизму, а також визначив проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму [30]. Також варто відзначити внесок О. Гісси, яка досліджувала питання проявів євроскептицизму в Україні, а саме проаналізувала позицію українців щодо подальшої інтеграції до ЄС та політику українських партій щодо цього питання [5].

Отже, в останні роки вчені запропонували більш ширше трактування євроскептицизму. Зокрема, було виокремлено транснаціональний характер євроскептицизму та вплив третіх сторін на зростання опозиції до ЄС. Науковці зазначали про зниження ролі партійного євроскептицизму, а значно більше акцентували увагу на соціологічних опитуваннях, які стали важливими у визначенні рівня євроскептицизму. Попри це учені все ще стикалися з проблемами формування дефініції та типології явища опозиції.

Детально вивчивши основоположні теоретичні підходи до трактування євроскептицизму, застосовуємо в роботі класифікацію євроскептицизму на м'який та жорсткий за П. Таггартом, А. Щербяком. Використана класифікація дозволила поглибити дослідження партійного євроскептицизму та класифікувати євроскептичні партії, що увійшли до Європейського Парламенту дев'ятого скликання. Своє продовження знайшли напрацювання С. Леконте про прояви євроскептицизму в інституціях ЄС. У частину дослідження лягла концепція К. де Вріс про суспільний євроскептицизм. Також ми поглибили ідеї Д. ФіцГіббон, Б. Лерут та Н. Стартін щодо транснаціонального євроскептицизму, які в подальшому стали базою для дослідження впливу євроскептицизму на політику розширення ЄС на Західні Балкани. Опрацьовані матеріали допомогли сформулювати власне теоретичне та практичне трактування євроскептицизму.

За увесь період дослідження євроскептицизму сформувалася певна теоретична база. Стан вивчення проблематики євроскептицизму знаходиться на

стадії формування і має низку спірних питань, однак саме різноманіття ідей та трактувань допоможе у майбутньому створити комплексну теорію євроскептицизму. У своєму дослідженні ми використали напрацювання П. Таггарт, А. Щербяк, С. Леконте, К. де Вріс, Д. ФіцГіббон, Б. Лерут та Н. Стартін. Політологи та європеїсти переважно застосовують однакову схему дослідження та аналізу євроскептицизму: визначають причини, формують дефініцію, розробляють типологію, методологію та наводять аргументацію з прикладами. Учені стикнулися з певними проблемами, зокрема, не досягнули згоди щодо формування дефініції євроскептицизму. Також відсутні індикатори визначення євроскептицизму. Тому попри вже напрацьовану певну теоретичну базу, потрібно продовжувати вивчати саме ці аспекти євроскептицизму. Зокрема, малодослідженими залишаються питання впливу євроскептицизму на сучасні зовнішні та внутрішні політичні процеси в Європейському Союзі. Варто констатувати, що вчені досліджували причини, прояви, типологізацію євроскептицизму, але мало досліджень, в яких показало вплив євроскептицизму на процес виходу Британії з ЄС та на політику розширення ЄС.

1.3. Методологія дослідження впливу євроскептицизму на політичні процеси в ЄС

Євроскептицизм став невід'ємною частиною європейської інтеграції. Опозиція до поглиблення співпраці між державами Європи знаходить відображення у численних теоріях європейської інтеграції. Спроби пояснення супротиву до об'єднання Європи можна було спостерігати у теоріях федералізму та функціоналізму, а також у більш сучасних теоріях: неофункціоналізму, інтерговерменталізму (теорії міждержавності) та постфункціоналізму. Теорія федералізму передбачає рух до створення федеративної об'єднаної Європи. У розрізі дослідження євроскептицизму критика спрямована проти об'єднання у федеративне утворення, оскільки таке зближення передбачає втрату національного суверенітету [59]. Теорія функціоналізму передбачає посилення

соціально-економічної інтеграції, яка буде задовольняти інтереси усіх держав-членів з метою уникнення суперечностей та зниження політизації у реалізації спільної політики. Однак, відповідно до цієї теорії, саме відсутність компромісу у задоволенні інтересів усіх держав-членів стала однією з причин зростання євроскептицизму [213]. Обрана стратегія Європи різних швидкостей унеможливила повну реалізацію федеративного та функціонального підходів у процесі європейської інтеграції.

З поглибленням інтеграції набули розвитку нові теорії європейської інтеграції, серед яких: неофункціоналізм, інтерговерменталізм (теорія міждержавності) та постфункціоналізм. Відповідно до теорії неофункціоналізму, подальша європейська інтеграція залежить від громадських настроїв та позицій громадян щодо політики ЄС. Зростання невдоволення серед громадян щодо неефективного врегулювання наслідків економічної та міграційних криз негативно вплинуло на рівень довіри до ЄС. Це сприяло зростанню кількості євроскептиків, особливо серед громадян держав, які найбільше постраждали від вище згаданих викликів [77].

Теорія інтерговерменталізму (теорія міждержавності) передбачає поглиблення інтеграції через посилення міждержавного співробітництва переважно у сферах економіки з метою задоволення національних інтересів, але не передбачає утворення наддержави. Ця теорія чи найкраще може відобразити прагнення більшості євроскептиків, які виступають проти перетворення Європейського Союзу на наддержавне утворення, але підтримують посилення економічного співробітництва задля отримання додаткових переваг для національних економік [193].

Під впливом постійних деформацій у світовій політиці була сформована нова теорія європейської інтеграції – постфункціоналізм, яка включає у себе елементи і неофункціоналізму, та інтерговерменталізму. Теорія породжує дебати про подальшу роль Європейського Союзу. Її прихильники значно більше концентрують увагу на недоліках європейської інтеграції, які стосуються економічної та безпекової нестабільності, породжених економічною та

міграційною кризами. Постфункціоналісти заявляють, що поглиблення подальшої інтеграції безумовно призведе до відкритого конфлікту [83]. Всі ці ідеї повністю перегукуються з ідеями євроскептиків. На нашу думку, саме ця теорія найбільше наблизилась до трактування євроскептицизму. Оскільки, вона включає значущість таких факторів, як позиції громадян щодо подальшої інтеграції ЄС та критику політизації інтеграції, що найбільше перетинається з ідеями євроскептицизму.

Беручи до уваги особливості європейської інтеграції та взаємозв'язок євроскептицизму з політикою ЄС, корисним доповненням до базових теоретичних концептів в нашому дослідженні є інституційний та біхевіористичний підходи. Інституційний підхід є основоположним у дослідженні впливу євроскептицизму на політичні процеси у ЄС. Він допомагає визначити прояви євроскептицизму в інституціях ЄС, політичних партіях держав-членів ЄС, в державах-кандидатах на вступ. Враховуючи динаміку інтеграційного процесу та поведінку усіх учасників, варто зазначити, що біхевіористський підхід також допомагає проаналізувати політичні процеси ЄС під впливом євроскептицизму. Відповідно до цього підходу, ми визначаємо та аналізуємо дії та риторику євроскептиків у політичних партіях держав-членів ЄС, у політичних групах Європарламенту та політичних партіях державах-сусідів ЄС.

Учені використовували різні підходи до аналізу євроскептицизму, базуючи свої дослідження на трьох основних: партійний, case-study та зовнішній. Найпоширенішим підходом до дослідження євроскептицизму є партійний, який передбачає аналіз партійної ідеології, риторики членів партій та їх політики. Цей підхід вперше використали П. Таггарт, А. Щербяк. Згодом до них приєдналися П. Копецкі та К. Муде, К. Флуд, А. Форстер, Р. Хармсен та М. Шпірінг. Науковці аналізували програми політичних партій та співставляли їх з діями політиків, що давало можливість охарактеризувати позицію партії щодо конкретної політики ЄС та визначити, чи підтримує партія подальшу інтеграцію. Завдяки такому підходу складено перелік євроскептичних партій. Однак такий підхід має свої

недоліки. Партиїні системи держав-членів ЄС та історія формування опозиції до ЄС у партіях держав Західної та Східної Європи відрізняється. Окрім того, все частіше можна помітити різницю між ідеологією партії, програмою та її політичними кроками. Партії все частіше формують свою програму на запит громадян. І якщо опозиція до ЄС в суспільстві зростає, члени партій намагаються утримувати євроскептичну позицію.

Досліджуючи євроскептицизм у конкретній державі, як правило, використовують підхід case-study. Учені порівнювали особливості проявів євроскептицизму у різних державах, аналізували програми політичних партій, соціально-економічні показники, позиції громадян, проводили опитування. Зокрема, такий метод найчастіше використовували П. Копецкі та К. Муде, досліджуючи Польщу та Чехію [187]. Також за таким методом А. Пелінка вивчав євроскептицизм в Австрії, К. Гілланд в Ірландії, М. Суннус у Швеції, К. Буш та В. Кнеланген у Німеччині, С. Мілнер та П. Мітчел у Франції, а Р. Хармсен та М. Шпірінг проаналізували процеси опозиції до ЄС у Нідерландах та Великій Британії [161]. Метод case-study дозволяє вивчити прояви опозиції до ЄС не лише у політичних партіях, а й розширити потенційних суб'єктів, визначаючи євроскептицизм у політиці президентів, урядів та серед громадян. Такий підхід у нашій дисертації допоміг побачити загальний рівень опозиції до ЄС у кожній державі і визначити найбільш скептично налаштовані до ЄС держави.

Усе більше вчених, серед яких Д. ФіцГіббон, Б. Лерут, Н. Стартін, К. де Вріс, К. Бікертон, П. Мейер, почали вивчати вплив зовнішніх факторів на рівень опозиції до ЄС. У результаті цього був сформований зовнішній підхід. Представники цього підходу зосереджували свою увагу на визначенні рівня євроскептицизму в державах-кандидатах на вступ та державах, які є сусідами чи партнерами ЄС [134]. Більше того, почали вивчати ймовірність впливу євроскептицизму на торговельні та фінансово-економічні відносини між світовими лідерами. Ці підходи допомогли проаналізувати роль євроскептицизму у європейській політиці набагато глибше. Ми у роботі зосереджуємося не на використанні одного підходу, а, навпаки, застосовуємо

одночасно декілька: партійний, case-study та зовнішній. Сформована нами модель дослідження сприятиме більш якісному та глибшому вивченню проблематики. Також значну увагу ми зосереджуємо на статистичних та аналітичних доповідях Європарламенту та Єврокомісії щодо позиції населення до тієї чи іншої політики ЄС та враховуємо вплив інтеграції на соціально-економічний розвиток Союзу.

Методологічна основа дисертації базується на принципах системності, об'єктивізму, суб'єктивізму та історизму. Принцип системності сприяє комплексному аналізу впливу євроскептицизму на реалізацію політики ЄС. Принцип історизму дозволяє поглянути на роль євроскептицизму у процесі європейської інтеграції через ретроспективу. Принцип об'єктивізму дозволяє визначити причини та наслідки євроскептицизму в ЄС та їх вплив на функціонування Союзу. У дисертаційному дослідженні застосовується принцип суб'єктивізму, який представляє бачення авторки щодо впливу євроскептицизму на подальшу європейську інтеграцію. Усі застосовані принципи сприяють посиленню методологічного інструментарію дисертаційного дослідження.

У дослідженні ми використали такі загальнонаукові методи: індукція, дедукція, синтез та аналіз, порівняння, узагальнення та прогнозування. Під час дослідження ми використали низку спеціальних методів, а саме аналіз програм політичних партій, аналіз позиції політиків, аналіз та обробка громадських опитувань, результатів виборів та аналіз новин і аналітичної інформації. Зокрема, різні соціологічні агенції, урядові та неурядові організації проводять низку соціологічних опитувань серед громадян держав-членів ЄС щодо їх позиції до конкретної політики ЄС. Такими агенціями є Евростат (Eurostat) Евробарометр (Eurobarometer) та Європейський соціальний опитник (ESS). Паралельно важливим методом визначення рівня євроскептицизму став аналіз позицій та риторики політичних лідерів. Загальна характеристика проявів євроскептицизму базувалася на аналізі політичних новин щодо тієї чи іншої події, враховуючи роль медіа, громадських організацій, аналітичних центрів та лобістських груп в поширенні євроскептицизму.

Ознайомившись з науковими працями політологів у цій сфері, пропонуємо вивчати євроскептицизм як самостійне політичне явище, яке постійно трансформується під впливом різних політичних подій, як у самому Союзі, так і на міжнародній арені. Щоб продовжувати подальшу роботу над вивченням впливу євроскептицизму на політичні процеси в ЄС, варто подати наше розуміння євроскептицизму. Євроскептицизм – будь-яка опозиційна діяльність, яка здійснюється політичними суб'єктами та спрямована проти Європейського Союзу. До такої діяльності належить популістична опозиційна риторика, критика, протести та демонстрації, спрямовані проти ЄС, лобістська діяльність проти ЄС, підкупи, як виборців, так і політиків та урядовців та інші політичні дії, які прямо чи опосередковано послаблюють роль ЄС та загрожують європейській інтеграції. Суб'єктами, які реалізують антиєвропейську політику, є держави-члени ЄС, політичні партії, політики, державні діячі, медіа, громадські організації, аналітичні центри, лобісти, громадяни, треті держави, які є партнерами, сусідами ЄС та всі інші, хто впливає на розповсюдження ідей євроскептицизму. Як стає зрозуміло, суб'єктів, які можуть загрозувати європейській інтеграції, та інструментів, які вони можуть використовувати, досить багато.

Враховуючи, що явище євроскептицизму набуває популярності та розширює межі свого впливу, ми спробуємо проаналізувати євроскептицизм на двох рівнях: внутрішньому та зовнішньому. На внутрішньому рівні визначимо та проаналізуємо причини зростання євроскептицизму, а також позиції євроскептичних партій щодо основних сфер інтеграції. Визначимо ставлення євроскептичних партій до спільного ринку та торгівлі, економічного та валютного союзів, шенгенської зони та міграції, а також спільної зовнішньої та безпекової політик і подальшого розширення ЄС. У процесі розгляду цих питань, ми аналізуємо програмні документи, риторику та інтерв'ю представників партій, у яких вони формують чи доповнюють позицію партій щодо конкретного етапу інтеграції. Напрацьовану інформацію систематизуємо у таблиці, у яких демонструємо, наскільки підтримує чи не підтримує партія

визначену політику європейської інтеграції. Такі додатки сприятимуть розумінню загальної позицій євроскептичних партій та держав щодо тієї чи іншої політики ЄС. Політика партій щодо стратегічних напрямків співпраці окреслить сфери, у яких євроскептичні партії готові йти на поступки і сфери, які є критичними та потребують обговорення та врегулювання. Такий аналіз допоможе з'ясувати, наскільки радикально налаштовані євроскептики до ЄС після Брекзит і чи буде від них реальна загроза подальшій європейській інтеграції.

Ми також визначасмо прояви євроскептицизму в європейських інституціях та рівень впливу євроскептицизму на процес прийняття рішень у ЄС. Значна увага приділена аналізу ставлення членів європейських інституцій: Європейської Ради, Ради Європейського Союзу, Європейської Комісії та Європейського Парламенту до ідей євроскептицизму та чи мають євроскептики своє цілісне представництво в інституціях ЄС.

Окрім того, ми приділяємо увагу дослідженню впливу британського євроскептицизму на політику ЄС: як британські євроскептики впливали на політику ЄС, будучи членами Союзу, і наскільки такий вплив зменшився після того, як Британія вийшла з ЄС. Також спробуємо дати відповідь на питання: на які сфери європейської інтеграції Брекзит вплинув найбільше і чи сприятиме Брекзит поглибленню європейської інтеграції.

Також ми аналізуємо вплив євроскептицизму на спільну зовнішню політику ЄС. Зокрема, визначаємо позиції держав-членів, інституцій ЄС та громадян щодо спільної європейської зовнішньої політики крізь призму євроскептицизму. Також аналізуємо вплив політичних союзників та конкурентів ЄС, серед яких США, Китай та Росія, на рівень євроскептицизму у Союзі. Враховуючи стратегічну важливість регіону Західних Балкан та ймовірне приєднання держав цього регіону до ЄС, а також активізацію курсу держав Східної Європи на інтеграцію до ЄС, визначаємо рівень євроскептицизму у цих країнах. А саме окреслюємо причини опозиції до ЄС у кожній державі цих регіонів, позиції лідерів держав щодо подальшої інтеграції до ЄС, визначаємо наявність

евроскептичних партій у національних парламентах та їх вплив на процес прийняття рішень. І на завершення аналізуємо результати соціологічних опитувань серед громадян окремої країни щодо бажання інтегруватися до ЄС.

Євроскептицизм знаходиться на активній стадії дослідження і це свідчить про недостатньо сформовану методологічну та теоретичну бази. Враховуючи попередні здобутки у вивченні партійного євроскептицизму та появу зовнішнього євроскептицизму, пропонуємо вивчати прояви євроскептицизму на внутрішньому та зовнішньому рівнях. На внутрішньому рівні особливий акцент робиться на політиці євроскептичних партій, а саме на їх позиції щодо основних сфер європейської інтеграції. Також вважаємо за необхідне приділити увагу виявленню елементів опозиції до ЄС в інституціях ЄС. На зовнішньому рівні аналізуємо рівень впливу євроскептицизму на зовнішню політику ЄС та на визначенні рівня євроскептицизму в державах-кандидатах на вступ та державах-сусідах ЄС. Такий підхід вирізняється з по-між інших своєю комплексністю та масштабом, що дозволяє значно детальніше охарактеризувати та визначити вплив євроскептицизму на європейську політику. Визначена методологія допоможе якісно та комплексно провести дослідження.

Отже, методологічна дослідження базується на інституційному та біхевіористичному підходах, крізь призму яких буде проаналізовано вплив євроскептицизму на внутрішню та зовнішню політику Європейського Союзу. Принципи системності, суб'єктивізму та історизму сприяють вибудуванню цілісного бачення авторки щодо впливу євроскептицизму на політику ЄС. Детальний аналіз впливу євроскептицизму на роботу інституцій ЄС, політику держав-членів, а також на спільну зовнішню та безпекову політики та політику розширення здійснено, використовуючи низку загальних та спеціальних методів.

Висновки до розділу 1

Розглянувши еволюцію євроскептицизму, приходимо до висновку, що поодинокі прояви євроскептицизму почали з'являтися ще у 50-их роках ХХ століття, однак утвердилися в Європейському Союзі лише на початку ХХІ століття. Розвиток євроскептицизму можна поділити на чотири етапи, які характеризують співвідношення еволюції опозиції до ЄС з подіями, що впливають з політики Союзу. За перший період, з 50-их років ХХ століття і до 1992 року, опозиція до ЄС формувалася паралельно з Європейськими Спільнотами. У другому періоді, з 1992 року до 2008 року, європейська інтеграція суттєво посилилася, що посприяло становленню євроскептицизму як окремого політичного явища. За третій період, з 2008 року до 2016 року, Європейський Союз зіткнувся з кризами, що спричинило швидке зростання євроскептицизму. З початком Брекзиту розпочався четвертий період, який ще триває. За цей період євроскептики домоглися виходу Британії з ЄС, після чого рівень опозиції до ЄС почав знижуватися. Представлена класифікація еволюції євроскептицизму показує динаміку зростання і спадання популярності ідей опозиції до ЄС та корелює з динамікою європейської інтеграції.

Охарактеризувавши стан наукового дослідження євроскептицизму в сучасних політичних процесах в ЄС, зауважуємо, що вивчення проблематики євроскептицизму залежить від інтенсивності європейської інтеграції. Це дозволило науковим напрацюванням з тематики євроскептицизму співставити з періодами розвитку самого явища. До 90-их років не зафіксовано праць, у яких детально вивчали опозицію до ЄС, а термін євроскептицизм активно не використовували в наукових колах. Але вже після укладення Маастрихського договору низка вчених почали звертати увагу на це явище. П. Таггарт, А. Щербяк, П. Копецкі, К. Муде, К. Флуд, А. Форстер, Р. Хармсен та М. Шпірінг зосередили увагу на теоретичних аспектах, причинах опозиції до ЄС та ввели поняття партійного євроскептицизму. У період криз в Європейському Союзі актуальність вивчення євроскептицизму зросла, що сприяло розширенню тематики дослідження. Такі вчені, як С. Василюпулу, С. Леконте, А. де Прат та

Н. Брак, зосередили свою увагу на посиленні теоретичного трактування євроскептицизму та на дослідженні проявів євроскептицизму в інституціях ЄС та у державах-кандидатах на вступ. Вихід Британії перевів євроскептицизм у практичну площину. Вчені почали вивчати не лише опозицію до ЄС усередині самого Союзу, а й за його межами. Зокрема, Д. ФіцГіббон, Б. Лерут, Н. Стартін, К. де Вріс, К. Бікертон та П. Мейер досліджували роль третіх держав у зростанні євроскептицизму, розглядали наслідки євроскептицизму, а також зробили акцент на визначені ролі недержавних суб'єктів: ЗМІ, НГО в зростанні євроскептицизму. За відносно невеликий період були розроблені хороші теоретичні напрацювання. Однак проблематика євроскептицизму потребує глибшого та актуальнішого дослідження у питаннях проявів євроскептицизму в державах-членах ЄС та інституціях ЄС. Малодослідженим залишається питання впливу євроскептицизму на сучасні внутрішні процеси ЄС, спільну зовнішню та безпекову політику ЄС, а також політику розширення.

Дисертаційне дослідження побудоване в рамках теорії постфункціоналізму дозволяє розглядати євроскептицизм як дискусію щодо посилення чи послаблення європейської інтеграції у сфері економіки та безпеки, що корелює з ідеями євроскептицизму. Теоретичну основу дослідження склали інституційний та біхевіористичний підходи. Детальний аналіз впливу євроскептицизму на політику ЄС було здійснено на основі таких підходів, як партійний, case-study та зовнішній. Партійний підхід до вивчення євроскептицизму допоміг проаналізувати рівень партійного євроскептицизму в національних та Європейському парламентах. Підхід case-study ми застосували, досліджуючи прояви євроскептицизму в державах-членах ЄС, державах-кандидатах на вступ та державах-сусідах ЄС. Зовнішній підхід використовували, аналізуючи вплив євроскептицизму на зовнішню політику та політику безпеки ЄС та політику розширення. Обрана методологія дослідження дозволила розглянути найважливіші тематичні блоки визначеної проблеми.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ НА ПРОЦЕСИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

2.1. Причини появи та поширення євроскептицизму в ЄС

Поява та зростання євроскептицизму були і є невід'ємним елементом європейської інтеграції. Упродовж свого функціонування Європейський Союз змінювався інституційно, політично, економічно та культурно, і ці зміни супроводжувалися критикою з боку опозиціонерів європейської інтеграції, які зазначали про негативний вплив інтеграції на національні процеси. На таку позицію вплинула низка політичних, економічних та соціально-культурних факторів, які спровокували появу та поширення євроскептичних настроїв, як серед політиків, так і серед населення. Тому метою цього підрозділу є визначити фактори, які прямо чи опосередковано вплинули на зростання опозиційних настроїв у ЄС від початку його заснування і до сьогодні.

Проблема визначення причин опозиції до ЄС не нова у наукових колах. Частково її вивчали різні європейці, однак більше уваги на цьому зосередили, коли в науковий обіг увійшов термін євроскептицизм. Першими, хто намагався визначити причини опозиції до ЄС, стали А. Щербяк та П. Таггарт [324]. Вони розглядали це питання крізь призму партійного євроскептицизму, зазначаючи, що саме партії через свою діяльність стали рушійною силою скептицизму в ЄС. Більш детально причини євроскептицизму почали досліджувати на початку 2000-их років. Тоді на цьому зосередила увагу Л. Макларен, яка почала визначати фактори зростання євроскептицизму, досліджуючи соціальну політику ЄС. Учена розрізняє економічні, інституційні та культурні причини і визначає дві основні причини євроскептицизму. Перша, це загроза культурній ідентичності, і друга – це економічні втрати. А недовіра до інституцій – це вже наслідок, який виникає через нерозуміння механізмів функціонування Союзу. Крім того, Л. Макларен зауважує, що євроскептицизм має національний характер, та робить висновок, що до євроскептицизму переважно схильні ті

громадяни, які відчують недоліки інтеграції на власному прикладі, а ніж ті, хто скептично ставиться до інституцій ЄС чи європейської ідеї вцілому [214].

Схожі висновки щодо причин євроскептицизму зробили А. Крувель та К. Абц. Учені погоджуються, що громадяни мають дуже узагальнене розуміння, що таке Європейський Союз, і як він працює. І цю прогалину закривають популісти, применшуючи роль ЄС [192]. Більш детально проаналізували фактори зростання євроскептицизму Л. Хуг та Г. Маркс, погоджуючись, що рушієм євроскептицизму є національна ідентичність та економічні фактори. Також вони виокремили роль політичних партій у поширенні євроскептицизму. Зокрема, визначили, що праві партії критикують ЄС через те, що процес інтеграції підриває національну ідентичність та незалежність. Ліві зосереджують увагу на тому, що інтеграція може негативно вплинути на соціальний захист та на соціальну модель Європи. І саме ці два побоювання щодо політичних партій також варто віднести до причин євроскептицизму. Крім того, учені зазначають, що, незважаючи на наведені ними фактори, зростання євроскептицизму не є вирішальним, якщо ним не оперують політичні діячі, натякаючи на євроскептиків та популістів [166].

Власний підхід до трактування євроскептицизму і його причин розробив П. де Вільд, який розділив прояви євроскептицизму на 4 типи за суб'єктами: позиції громадян, позиції політичних партій, громадські обговорення та політична система ЄС. І відповідно до цих типів визначив причини євроскептицизму. До причин євроскептицизму першого типу П. де Вільд відносить низький рівень обізнаності про ЄС, непропорційні економічні вигоди, високий рівень недовіри до політичної еліти. Причиною другого типу позиції політичних партій є висока залежність між діями партії та політикою ЄС. Якщо ідеологія партії не співвідноситься з політикою ЄС, то висока ймовірність того, що партія налаштована більш скептично до ЄС. До третього типу автор відносить маніпуляцію інформацією. Причинами четвертого типу є дефіцит демократії в ЄС; непрозорий процес прийняття рішення у Союзі; відсутність широкої публічної дискусії щодо важливих питань; значна кількість вето-гравців щодо

екологічних та природоохоронних заходів; відсутність сильного лідера та відсутність єдиної мети європейської політики [92].

К. де Вріс також вивчала причини євроскептицизму. У своїх працях вона згадує про такі чинники, як часткова втрата національного суверенітету, невизначене майбутнє ЄС, зростання ролі інституцій ЄС, дисбаланс між ЄС та державними органами на користь перших, розпорошення функцій між самими інституціями та неповне прийняття з боку населення політики блоку [88]. Дж. Альберті на прикладі Франції визначила, що причини євроскептицизму можуть бути структурними та короткостроковими. До структурних причин авторка відносить національні особливості європейських держав та неприйняття створення ЄС. Дж. Альберті має на увазі, що громадяни не готові втратити частину своєї національності та суверенітету заради ЄС, результатів діяльності якого вони не помічають у повсякденному житті. Ще однією структурною причиною є нездатність ЄС сформувати власну ідентичність та залучитися масовою підтримкою, що означає відсутність спільної європейської культури, ідеї та політики, відсутність європейської нації. До короткострокових причин учена відносить постійні економічні кризи, зростання популізму, позицію ЗМІ та нестабільні внутрішньополітичні ситуації у державах-членах. Ґрунтовне дослідження провів Д. Вальред, порівнявши причини та прояви євроскептицизму у Німеччині та Великій Британії. До основних причин він відніс національну ідентичність, співвідношення фінансових внесків, економічні кризи, міграційні проблеми, розширення ЄС та процеси демократизації у Європі. Учений проаналізував, як змінювався рівень опозиції до ЄС у двох державах, які відрізняються між собою баченням свого майбутнього у Союзі [358].

Дослідження та наукові напрацювання учених свідчать про те, що причини євроскептицизму можуть бути різні відповідно до періоду розвитку ЄС чи політичних умов. З огляду на вже проведені дослідження, варто зазначити, що деякі причини залишаються актуальними впродовж усього періоду становлення Союзу, а інші причини мають значення лише для конкретної ситуації чи періоду. У зв'язку з цим пропонуємо розглядати фактори, що впливають на активізацію

та поширення євроскептицизму через ту умову, що одні причини є перманентними, а інші змінними. Спочатку ми спробуємо виокремити та проаналізувати перманентні причини, тобто ті, які з'явилися ще на початку формування об'єднання і залишаються актуальними до сьогодні. А потім визначимо фактори, які сприяють активізації євроскептицизму на сучасному етапі розвитку європейської інтеграції, тобто змінні.

До перманентних причин зростання євроскептицизму варто віднести:

- відсутність бачення майбутнього ЄС на початковому етапі інтеграції;
- пізнє залучення громадян держав-членів до процесу прийняття рішень;
- досвід та культурно-ментальні особливості держав-членів;
- політика Великої Британії;
- слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС;
- діяльність інституцій ЄС;
- проблема лідерства в Союзі;
- низький рівень знань про ЄС.

Першим кроком до формування Європейського Союзу стало заснування Європейської спільноти з вугілля та сталі, щоб посилити співробітництво у стратегічно важливій сфері між державами Європи, особливо з Німеччиною [286] та з метою уникнення подальших конфліктів та конфронтацій. У 1957 році держави-засновниці підписали ще Римські договори, які передбачали поглиблення економічної співпраці [337]. Отож, першочерговою метою формування європейської спільноти не була політична інтеграція. Пам'ятаючи про наслідки двох світових війн, європейці прагнули зробити усе, щоб уникнути будь-якого конфлікту на своєму континенті та гарантувати мир та безпеку у Європі. З огляду на це, ідея створення політичного союзу є трохи абстрактною, адже самі європейці не ставили це за мету тоді, і не мають на офіційному рівні таких амбіцій сьогодні. Це твердження нівелює основне гасло євроскептиків, які

виступають проти федеративної Європи, але водночас воно стало причиною появи та поширення євроскептицизму. Адже, відсутність спільного бачення подальшої інтеграції дозволяє, як старим, так і новим членам ЄС формувати власне розуміння майбутнього ЄС, яке може суттєво різнитися. Тому між державами-членами виникає конфлікт щодо інтерпретації майбутнього блоку: одні виступають за посилення інтеграції, інших влаштовує існуючий формат співробітництва, що дозволяє їх віднести до євроскептиків м'якого типу. Можливо, якби держави-засновниці одразу окреслили мету Союзу, держави-кандидати більш відповідально підходили б до свого рішення про вступ.

На початку підписання угод та створення співтовариств у процес були залученні політики різного рівня, дипломати, урядовці, національні уряди, однак, не громадяни. Протягом багатьох років рішення у ЄС приймалися без участі громадян. Через це європейські урядовці послабили зв'язок з населенням ЄС і могли приймати важливі рішення, не залучаючи їх до цього процесу, уникаючи певного громадського тиску [358]. Відповідно до статистичних показників за 2015 рік найвищий рівень євроскептицизму спостерігається саме серед громадян старших 55 років, тобто тих, які були свідками усього процесу інтеграції [369]. Увесь початковий етап інтеграційного процесу пройшов з мінімальним залученням громадян (лише у 1979 році зі реформуванням Європейського Парламенту громадяни отримали змогу голосувати).

Не відомо, яку позицію зайняли б громадяни, якби їх залучили до процесу інтеграції на початку, адже не варто забувати про відчуття національної ідентичності. Саме на цьому відчутті і грають популісти та євроскептики. Вони транслюють ідею, що національна ідентичність та європейська ідентичність – це абсолютно різні речі. Європейська ідентичність – набагато складніше поняття, яке включає у себе різні аспекти національної самоідентифікації представника з кожної країни. Тому громадянам не потрібно обирати, ким бути – поляками чи німцями, коли можна бути європейцями. Але, все-таки, певні культурні відмінності та історичне минуле мають своє значення. Населенню складно

ототожнювати себе з європейцями через світові політичні тенденції. Кінець XX століття та початок XXI століття характеризується так званим «парадом незалежностей», де низка держав світу почали боротьбу за свою суверенність. Тому на континенті тривалий період панували націоналістичні настрої. Враховуючи падіння економіки та неспроможність держав стабілізувати ситуацію, довіра до національних урядів знижувалося, що сприяло зростанню прихильності до ЄС. Відповідно до даних Євробарометру, з 1999 до 2014 років все менше громадян ідентифікували себе як поляк, британець чи француз, відповідно до власної національної приналежності, а все більше називали себе європейцями. Після 2014 року спостерігається дещо інша динаміка. Стабільно зростають показники, відповідно до яких громадяни підтримують свою національну приналежність і в той же час вважають себе європейцями [167]. Такі результати показують, що проблема національної самоідентифікації громадян перетворюється в одну з причин поширення євроскептицизму.

Ще однією причиною євроскептицизму є особливості політики Великої Британії в Європі. Сполучене Королівство завжди було одним із найпотужніших осередків євроскептицизму. Причинами такої політики є відголоски британського імперіалізму, які сформувалися упродовж тривалого лідерства у XX столітті, а також і те, що Британія була досить розвиненою державою і не потребувала ЄС, ні для економічного розвитку, ні для міжнародного лідерства. Окрім того, як зауважує Т. Райс, із самого початку у Великій Британії реалізовувалася потужна інформаційна кампанія проти європейської інтеграції [287]. Довгий час партії намагалися не відображати своїх чітких позицій, ні до процесу інтеграції, ні до конкретної політики ЄС через страх втратити виборців. Попри палкі дискусії щодо членства, Британія приєдналася до Союзу, так як втрачала свої позиції на міжнародній арені. Після того, як Сполучене Королівство стало членом Союзу в 1973 році, опозиція до ЄС нікуди не зникла. Певний рівень євроскептицизму завжди був присутній в уряді, серед ЗМІ та серед населення. Британія стала осередком євроскептицизму у самій Союзі, однак урядовці ЄС цього не розуміли.

Ще однією причиною євроскептицизму є слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС. Переважно держави підтримують відносини одна з одною через тісні зв'язки, які сформувалися ще у минулому. Але відносини між іншими державами, які не мають такого підґрунтя, на невисокому рівні. Особливо, якщо держави не є сусідами та не мають спільного історичного минулого. Відповідно до звіту Ради ЄС з питань зовнішніх відносин від 2018 року між державами спостерігаються досить слабкі двосторонні відносини [283]. Це підтверджує програма Європейської Ради «Коаліція ЄС», в основі якої лежить візуалізація соціологічного опитування, у якому взяли участь близько 800 фахівців у сфері політики з 27 на той час держав-членів [283]. Дослідження показує, що між державами спостерігається високий рівень розділеності, втрачених можливостей та невикористаного потенціалу у співробітництві між урядами держав-членів. Виокремлено лише декілька потужних зв'язків між Польщею та Угорщиною, Чехією та Словаччиною, Швецією та Фінляндією, Німеччиною та Нідерландами, Німеччиною та Бельгією, Нідерландами та Бельгією. Слабкі двосторонні відносини свідчать про низький рівень внутрішньої комунікації, а це, своєю чергою, підвищує градус внутрішнього непорозуміння та конфліктності [56]. Відсутність тісних двосторонніх відносин аж ніяк не сприяє поглибленню інтеграції, більше того, це загрожує ефективній реалізації вже існуючих проектів та політичній консолідації щодо важливих питань. Також варто зазначити і про особливий формат співробітництва між деякими державами ЄС, а саме Францією та Німеччиною. Така коаліція має свої наслідки, які вдало використовують євроскептики, адже не всім подобається фактична керівна роль цих держав у ЄС.

До перманентних факторів зростання євроскептицизму також відносимо діяльність інституцій ЄС. Постійна боротьба за вплив між ЄС та державними органами на користь перших, а також розпорошення функцій між самими інституціями ЄС послаблювали імплементацію нових законодавчих ініціатив. Низка зовнішніх факторів сприяють тому, що держави-члени потребують посилення інституційного співробітництва. Зокрема, Суецька криза стала

причиною активізації співробітництва у Європейській спільноті вугілля та сталі. Постійні зібрання міністрів енергетики після об'єднання з Європейською економічною спільнотою перетворилися на окремий орган – Раду ЄС, до якого входять міністри національних урядів. Енергетична криза 1973 року та зміна Бреттон-Вудської системи на Ямайську фінансову систем посприяли тому, що лідери держав-членів та урядів почали зустрічатися частіше, унаслідок чого було створено Європейську Раду. Процес формування інституцій ЄС був не плановим, а спонтанним рішенням у відповідь на виклики з яким стикався ЄС, тому розробляти чіткий механізм розподілення функцій та впливу не було часу, що згодом негативно вплинуло на інтеграційний процес [111]. Досить часто роботу інституцій ЄС піддають критиці. Проблема у тому, що громадяни держав-членів не завжди чітко розуміють, які питання належать до компетенції національних урядів, а які до ЄС. Європейський омбудсмен Е. О'Рейлі заявляла, що проблемою є і те, що законодавчий акт проходить низку процедур, перш ніж він буде затверджений. І сам процес є не зовсім прозорим, проте за останні роки Європейська Комісія та Рада ЄС попрацювали над вирішення цієї проблеми [238]. Європейські інституції значною мірою закриті від громадян, про що свідчить низький рівень комунікації між ними та громадянами, а це провокує непорозуміння та відсутність підтримки. У роботі інституцій ЄС можна виокремити кілька причин, що сприяють зростанню євроскептицизму: постійні реформи у роботі органів ЄС, відсутність чіткого розподілення функцій, закритий процес прийняття рішення, слабке інституційне співробітництво.

Враховуючи складну інституційну структуру блоку, у ЄС немає єдиної представницької посади. І справа навіть не в посаді, а у відсутності єдиного лідера, який буде нести відповідальність та представляти ЄС на міжнародній арені. Європейський Союз відрізняється від держави тим, що у державі набагато менше тих, на кого можна покласти відповідальність за нереалізований проект чи непроведену реформу. Наразі таку роль переважно виконують глави держав. Проте для подальшої політичної інтеграції та протистоянню євроскептицизму

цього недостатньо. Проблема лідерства в ЄС показує, наскільки вразливим і слабким він може бути [343].

Причиною зростання опозиції до ЄС є й низький рівень знань про ЄС серед громадян держав-членів. Відносно стабільний рівень життя сприяли тому, що громадяни менше вивчали та цікавилися політично-економічною ситуацією у Європі. Громадяни не до кінця розуміють, як працює ЄС. Крім того, попередня відсутність єдиної інформаційної політики ЄС спричинила певний вакуум, у якому опинилося суспільство [78]. І цей вакуум почали заповнювати національні ЗМІ, противники ЄС та популісти, які маніпулювали інформацією та фактами щодо членства в ЄС.

Отже, до перманентних причин поширення євроскептицизму належать: відсутність офіційно задекларованої спільної мети подальшої інтеграції ЄС, низький рівень участі громадян у процесі прийняття рішень, відчуття національної ідентичності, тривала опозиційна політика Великої Британії, проблема лідерства, низький рівень знань про ЄС та відсутність єдиної інформаційної політики ЄС.

До змінних причин зростання євроскептицизму належать:

- економічна криза 2008 року;
- боргова криза 2010 року;
- Європейська міграційна криза 2015;
- терористичні атаки;
- зростання популізму;
- дестабілізація політичної ситуації в Союзі

Чи не найбільш мінливою у ЄС є саме економіка. Щоб визначити, як економіка впливає на рівень опозиції до ЄС, варто проаналізувати основні економічні показники: ВВП, рівень безробіття та рівень інфляції. Починаючи з 60-тих років, ВВП держав-учасниць Європейських Спільнот зростав, окрім, певних кризових періодів. Такими кризовими періодами були Енергетична криза 1973 року, Іранська революція 1979 року. Упродовж 80-тих років у ЄС

спостерігалось значне зростання ВВП, зниження рівня безробіття та інфляції. Після розпаду Радянського Союзу, фінансової кризи в Росії та коливання цін на нафту через вторгнення Іраку в Кувейт спостерігався певний економічний спад, особливо складною ситуація була у 1993 році. Але економіку вдалося стабілізувати, тому після запуску Єврозони з 1 січня 1999 відбулося економічне зростання на 3,5%, стабілізація ВВП та зниження безробіття. Відповідно до звіту Європейської Комісії «Огляд Економіки ЄС 2000» на наступне тисячоліття, передбачалося зростання ВВП збільшення робочих місць, зниження рівня безробіття та відносно не високий рівень інфляції [327]. З 2000 року і до 2007 року ВВП ЄС утримував стабільну ланку, навіть, не зважаючи на розширення у 2004 році. Щорічно економіка ЄС зростала від 1% до 3% [329]. Однак, фінансово-економічна криза 2008 року завдала суттєвої шкоди економіці ЄС і, як наслідок, ВВП впав на 4% у 2009 році. Після кризи почалося поступове зростання ВВП, хоча відновити минулі рекорди не вдалося. Через фінансову кризу постраждала і зона євро, особливо у 2010 році. Наприклад, Польща, яка використовувала національну валюту, чи не єдина з держав Центрально-Східної Європи, ВВП якої не набув мінусового значення. Неоднозначна ситуація з Угорщиною, яка також не входила в зону євро, проте постраждала ще навіть більше, ніж учасники зони ЄС [108]. На зниження ВВП також впливає стабільність національної економіки, і коли ця стабільність відсутня, євро лише може посилити негативні наслідки. Економічна криза спровокувала боргові кризи в Італії та Греції, а згодом і в Іспанії, що негативно позначилося на економічній ситуації в ЄС. Зона євро вважалася гордістю, однак деформації у світовій економіці показали усі недоліки такого етапу інтеграції.

Охарактеризувавши загальну економічну ситуацію в ЄС, бачимо тісний взаємозв'язок між рівнем ВВП та рівнем довіри до ЄС. Опитування щодо визначення рівня довіри до ЄС серед громадян держав-членів уперше провели у 1997 році. У той період рівень довіри та рівень недовіри знаходивсь на одному рівні. З 2000-их років рівень довіри почав зростати, так само як і ВВП. Однак, уже з 2002 року ВВП ЄС почав знижувати, а рівень недовіри до ЄС навпаки

зростав. У 2007 році перед економічною кризою спостерігається найвищий рівень довіри до ЄС і один з найвищих ВВП. Але вже у 2009 році рівень ВВП рекордно знизився, хоча рівень довіри до ЄС все ще переважав над рівнем недовіри до ЄС. Зіткнувшись з наслідками економічної кризи, ВВП стабільно падав, а рівень недовіри до ЄС сягнув рекордних 60% у 2012 році. Найнижчі показники довіри за всю історію ЄС зафіксовані упродовж 2012-2014 років. З 2016 року спостерігається поступове зростання рівня довіри до ЄС та стабілізації ВВП. Однак, пандемія Covid-19 внесла свої корективи, ВВП ЄС набуло найбільшого мінусового значення [148]. У 2021 році, уперше з 2009 року, рівень довіри до ЄС перевищив рівень недовіри [121]. Відповідно, можемо спостерігати взаємозв'язок між рівнем довіри до ЄС та рівнем ВВП. Коли рівень ВВП знижується, то рівень довіри до ЄС також падає [див. Додаток В.], за винятком останнього року, коли зниження ВВП було спровоковане пандемією Covid-19. Відповідно помічаємо тенденцію, що економічна нестабільність провокує зростання євроскептицизму в Союзі.

Ще однією змінною причиною євроскептицизму є європейська міграційна криза 2015 року. Враховуючи високий рівень постійної конфліктогенності на Близькому Сході та у Північній Африці, кількість мігрантів з тих регіонів завжди була високою і постійно зростала. З 2010 по 2014 роки кількість біженців становила до 1,4 мільйона [173]. У 2015 році цей показник сягнув 1,82 мільйона [219]. Основна проблема полягала у тому, що саме держави Середземномор'я прийняли переважну кількість мігрантів і вони самостійно намагалися врегулювати цю проблему, коли інші переважно віднеслися з байдужістю. Відповідно до Дублінських угод від 2003 року, громадяни, які хочуть отримати притулок, можуть його попросити не в усіх країнах ЄС, а лише у тієї, у якій вперше перетнули кордон [80]. Враховуючи, що переважно біженці діставалися морським шляхом, найбільшу кількість мігрантів прийняли Греція та Італія. Однак, коли їх кількість зростала, цим двом державам складно було урегулювати ситуацію. Франція та Німеччина ініціювали зміну системи квотування прийняття біженців, але ця ідея неабияк обурила інші держави, особливо, Польщу,

Угорщину, Словаччину, Чехію та Велику Британію [133]. Через маніпуляції та велику кількість біженців антиєвропейські настрої з новою силою активізувалися не тільки у державах, які прийняли мігрантів, а й у тих, які відмовилися це робити. Мігранти з Північної Африки та Близького Сходу потребували місця проживання, соціальних виплат, належного медичного забезпечення. Організувати такі умови могли лише виділяючи кошти з держбюджету, чого не підтримували громадяни деяких держав-членів. Міграційна криза спровокувала серйозне фінансове навантаження на окремі держави ЄС, соціальні проблеми, культурні розбіжності, які сприяли певному політичному розколу ЄС. Однак, найскладніше для держав-членів ЄС було досягнути компромісу щодо розподілу мігрантів. Крім того, громадяни висловлювали своє невдоволення щодо того, як ЄС намагався врегулювати цю проблему. Зокрема, 74% громадян держав-членів не підтримували політику ЄС щодо міграційної кризи [363], вважаючи, що біженці можуть становити небезпеку для європейських країн через ймовірні терористичні атаки.

Однією з цілей створення ЄС було гарантування безпеки у Європі. Але поступово через зміни курсу організації та утворення нових інтеграційних об'єднань, ця ідея втратила свою актуальність, а спроби ЄС поставити це питання на порядок денний не увінчалися успіхом. Однак, через посилення ісламського впливу, появу терористичних організацій та наплив біженців на континент, Європа стала одним із центрів терористичних атак. Дані опитувань, проведених у 2016 році, свідчать про те, що більшість громадян, а саме 59%, вважали, що причиною терористичних атак є міграційна криза, у Польщі та Угорщині цей показник становив понад 70% [363]. Цікавим виявилось дослідження Е. Ларсена, Д. Катсі, які, проводячи соціологічні опитування, визначили, що позиція громадян до ЄС не змінюється після терористичних актів. Громадяни не звинувачують ЄС у терористичних атаках [196]. Однак, як зауважують самі автори, зв'язок між біженцями та терористичними організаціями переважно формують популістичні та євроскептичні партії, серед як «Альтернатива для Німеччини», «Національний Фронт», «Рух 5 зірок» та

низка інших. Тобто складається двозначна ситуація, населення не звинувачує ЄС у відсутності безпеки через терористичні атаки, але через невдалу міграційну політику, а також через активну політичну кампанію популістів та євроскептиків, громадяни починають менше довіряти ЄС і підтримувати його діяльність. Також варто зауважити, що ісламізація Європи також стала причиною поширення євроскептицизму.

Євроскептицизм може бути вигідним і не лише опозиціонерам ЄС, а й тим, чия роль у ЄС послаблюється. Ось чому більше антиєвропеїстів саме серед держав Центрально-Східної Європи, які не є лідерами у ЄС. Євроскептицизм став одним із факторів політичної кризи, а криза – це завжди перестановка сил. Тому з метою зміщення лідерів, розпочинаються штучні рухи невдоволення проти європейської інтеграції. І допомагають їм у цьому зовнішні суб'єкти: уряди, політики, лобісти інших держав, наприклад, втручання суб'єктів РФ у справи Угорщини [106] та Німеччини [176]. Втручання інших держав у справи держав-членів ЄС також можна вважати причиною євроскептицизму. Адже впливовий актор на європейському континенті не вигідний державам-сусідам, особливо, тим, хто також претендує на лідерство.

Усі вище перераховані причини прямо чи опосередковано вплинули на рішення британців про вихід з ЄС. Така безпрецедентна подія в історії Європейського Союзу здавалася б неможливою. Однак, процес виходу Великої Британії розпочався і фактично закінчився не з такими катастрофічними наслідками, як передбачали. Хоча про якісь конкретні результати цього процесу для ЄС та Великої Британії говорити зарано. Своєю чергою, Велика Британія підтвердила, що вихід з організації можливий, хоч і складний. З одного боку Брекзит трансформувалася євроскептицизм у практичну площину, а з іншого показав, що євроскептики не мають ефективних інструментів протидії європейській інтеграції, окрім популістичних гасел. Процес виходу Великої Британії з Союзу налякав євроскептиків, не так негативними економічними наслідками: падінням ВВП та фондових ринків, як насторожив сам процес переговорів. Кількарічний складний діалог та відсутність компромісів

виснажили британців. Зокрема, найвідчутніші негативні наслідки референдуму припали на 2017 рік, коли зріс рівень інфляції та безробіття, коливалися ціни на фондових ринках та знизився рівень ВВП. Після 2019 року відбулось поступове зростання економічної спроможності [169]. Економічні втрати виявилися не такими катастрофічними як передбачали прогнози [109]. Але уже на початку 2020 року економічні показники знову почали знижуватися і незрозуміло від чого: чи то від Брекзиту, чи то від пандемії. Тому складно оцінити реальні недоліки виходу Британії з ЄС.

Світова пандемія Covid-19 та її наслідки можуть стати тими причинами, що сприятимуть не лише зростанню євроскептицизму, а й спричинять глобальну недовіру до ЄС. Ця криза показує, наскільки ЄС далекий від політичного союзу, і що держава все-таки залишається основним суб'єктом в Європі. Тому байдужість Європарламенту на прохання Італії у допомозі першої необхідності зменшила довіру до цієї інституції громадян Італії і без євроскептичних партій. [113]. І не найгіршим варіантом залишиться співробітництво уже в існуючому форматі, якщо враховувати наслідки, які будуть після завершення карантинних заходів у Європі. Проте наразі ці та інші питання не піднімають, так як на порядку денному з'явилося нова проблема. Російсько-українська війна, яка поставила під загрозу безпеку усього європейського континенту, може як об'єднати держави-члени ще у більш тісний Союз, так і навпаки. Декілька пакетів санкцій проти Росії, які, певною мірою, шкодять і самим державам-членам, енергетична криза в Європі, наплив українських біженців можуть статити новими причинами зростання євроскептицизму Європі. Але поки що перед спільною загрозою ЄС вдається зберігати єдність [359].

Визначивши та проаналізувавши причини появи та поширення євроскептицизму, ми поділили їх на перманентні та змінні. До перманентних відносимо відсутність бачення майбутнього ЄС на початковому етапі інтеграції; пізнє залучення громадян держав членів до процесу прийняття рішень; досвід та культурноментальні особливості держав-членів; політику Великої Британії; слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС; діяльність інституцій

ЄС; відсутність лідера в Союзі; низький рівень знань про ЄС. Змінними причинами є економічна криза 2008 року; боргова криза 2010 року; міграційна криза 2015; теористичні атаки; зростання популізму; дестабілізація політичної ситуації в Союзі. Якщо перманентні причини сприяли появі євроскептицизму, то змінні причини спровокували швидке зростання євроскептичних настроїв серед держав-членів ЄС. Більшою чи меншою мірою, усі ці фактори вплинули на зростання євроскептицизму у Європейському Союзі.

2.2. Позиції євроскептичних партій держав-членів ЄС щодо європейської інтеграції

Останніми роками з'являється все більше противників європейської інтеграції, які пропагують свої ідеї через партійну діяльність. З виходом Великої Британії з ЄС зростає потреба детального вивчення партійного євроскептицизму з акцентом на аналізі позицій євроскептичних партій щодо ключових сфер європейської інтеграції: спільний ринок та торгівля, економічний та валютний союз, Шенгенська зона та міграція, спільна зовнішня політика та оборона, а також підтримка членства в ЄС.

Позиції партій щодо співпраці з ЄС у різних форматах частково викладені в їх програмних документах. Водночас потрібно аналізувати риторику членів партії, у якій вони доповнюють чи деталізують позицію партії щодо конкретної сфери інтеграції. Напрацьовану інформацію проаналізуємо та систематизуємо у таблиці, у яких позначимо, підтримує чи не підтримує партія визначену політику європейської інтеграції. У таблиці включимо лише ті євроскептичні партії, які входили до європейського та національного парламентів станом 2021 рік. Така візуалізація сприятиме розумінню загальної позицій євроскептичних партій щодо тієї чи іншої політики ЄС. Також охарактеризуємо ситуацію з рівнем євроскептицизму у державах-членах ЄС: визначимо менш і більш популярні євроскептичні партії та перспективу зростання опозиції до ЄС.

У загальному найвищий рівень євроскептицизму спостерігається в регіоні Центрально-Східної Європи. Значно вищий рівень опозиції до ЄС можемо спостерігати серед громадян Чехії, Хорватії та, навіть, Румунії. Опитування, проведені Євробарометром у 2019 році, показують, що залишити організацію хочуть 24% чехів, 15% румунів, 11% хорватів [79]. Відповідно до цього ж опитування лише 33% громадян Чехії вважають членство в ЄС – позитивним, що є найнижчим показником серед усіх держав-членів. В Румунії відсоток, тих вважає членство в ЄС – позитивним, становить 57, в Хорватії – 40. Громадяни інших держав регіону значно більше підтримують членство в ЄС. Зокрема, 71% литовців, 69% естонців, 68% поляків, вважають членство в ЄС є хорошою річчю для їх держав [79].

До причин зниження рівня підтримки ЄС варто віднести зростання популістичної риторики партій, які набрали популярності на фоні кризових періодів в ЄС, а саме міграційної кризи та боргової кризи. Детально з позиціями провідних євроскептичних партій держав регіону ЦСЄ щодо ключових сфер європейської інтеграції можна ознайомитися у Додатку Ж.

Угорщина є однією з найбільш євроскептичних держав в регіоні. Дві найбільші євроскептичні партії, Фідес та Йоббік, пройшли до національного та Європейського парламентів. А партія Фідес змогла отримати більшість у національному парламенті. Позиції партій щодо ключових напрямків європейської політики багато в чому збігаються. Зокрема, обидві партії підтримують спільний ринок та торгівлю, а також поглиблення співпраці в економічній сфері. Партія Йоббік виступає за приєднання до єврозони. Партії критикують дії ЄС щодо міграційної політики та санкційної політики щодо Росії [105]. Офіційно і Фідес [106], і Йоббік підтримують членство Угорщини в ЄС [190]. З огляду на політику партій щодо європейської інтеграції, Фідес та Йоббік не можуть чітко сформулювати свої позиції і діють відповідно до політичних викликів, з якими постійно стикається країна. Також свою діяльність продовжують євроскептичні Угорська робітничка партія та партія Зелених (у 2009-2020 роках партія називалася Політика може бути іншою), але вони не

увійшли до Європарламенту [239]. Між євроскептичними партіями та ЄС є прихований конфлікт. ЄС критикує Угорщину за непрозорість та корупцію, так як держава посідає друге місце в ЄС за рівнем корупції [207], а Угорщина у відповідь критикує політику ЄС. Відповідно, послаблення демократичних процесів в Угорщині сприятиме зростанню критики ЄС.

Найбільшими євроскептичними партіями Чехії є Громадська демократична партія, Свобода і пряма демократія, Комуністична партія Чехії і Моравії. Усі три партії увійшли до національного та Європейського парламентів та є представниками жорсткого євроскептицизму. Якщо Громадська демократична партія, Свобода і пряма демократія підтримують політику спільного ринку та торгівлі [252], то Комуністична партія Чехії і Моравії відкидає усі формати співпраці з ЄС [356]. Усі партії проти спільної зовнішньої політики та оборони і виступають за вихід з ЄС [106]. Ймовірність того, що Чехія залишить блок є низькою. Щоб запустити процес виходу, потрібно спочатку провести референдум, механізм якого незакріплений в Конституції Чехії. Більше того, партії, навіть об'єднавшись, не матимуть достатньо голосів для запуску такого процесу. Тому ідеї про вихід з ЄС залишаються популістичними та мало реалістичними. Але вони можуть загрожувати внутрішній інтеграції та мають на меті популяризувати євроскептицизм серед населення. Також ще є опозиційні рухи та партії, які не увійшли до жодного з парламентів: Чеський суверенітет, Вільні (Партія Вільних громадян), та Робітничка партія, яка заборонена з 2010 року. Найбільш активною серед названих партій є Громадська демократична партія, засновником якої є найбільший чеський критик ЄС, В. Клаус. Євроскептицизм у Чехії підтримують харизматичні лідери В. Клаус та А. Бабіш. Хоча партія А. Бабіша «АНО 2011» входить до проєвропейської групи в Європарламенті та ідентифікує себе як проєвропейська партія, у діях та риторичі президента помітні ознаки м'якого євроскептицизму [252]. У Чехії спостерігається неоднозначна ситуація, так як програми партій і їх реальна політика мають певні відмінності щодо питань інтеграції ЄС.

У Словаччині зареєстровано дві євроскептичні партії, які пройшли до Європарламенту: партія Котлеба та партія Свобода і Солідарність. Обидві партії налаштовані радикально і пропонують призупинити інтеграцію в усіх сферах та розпочати вихід з Союзу [308]. До євроскептичних націоналістичних партій з меншою підтримкою також варто віднести Народну партію наша Словаччина, Словацьку національну партію, партію Нова та партію Ми – родина. Якщо порівняти з виборами до парламенту у 2016 році, то євроскептики Словаччини втратили свої голоси [185]. Попри жорстку позицію словацьких євроскептиків, суттєвих змін у політиці держави не відбудеться, так як євроскептичні партії не мають достатнього представництва, щоб впливати на процес прийняття важливих рішень. Визначений проєвропейський рух Словаччини буде продовжуватися.

Мізерні прояви євроскептицизму зафіксовані в Словенії. Так як зареєстровано лише дві євроскептичні партії: Словенська національна партія та Об'єднані ліві. Жодна з них не пройшла до Європарламенту, що свідчить про стійку проєвропейську партійну політику Словенії [157].

Неоднозначні тенденції проявів євроскептицизму спостерігаються у Болгарії. Після приєднання до ЄС у 2007 році рівень євроскептицизму почав зростати, але вже після 2014 року рівень опозиції до ЄС поступово знижувався. На виборах у 2019 році до Європарламенту увійшли дві партії: Болгарська соціалістична партія та Болгарський національний рух. Болгарська соціалістична партія підтримує політику ЄС, але критикує міграційну політику та виступає проти санкцій щодо Росії. Партія Болгарський національний рух є більш євроскептичною і не підтримує посилення інтеграції у жодній із зазначених сфер, бажаючи зберегти наявний формат [368]. Болгарська соціалістична партія та Болгарський національний рух є представниками м'якого євроскептицизму та відстоюють націоналістичні погляди. Також у державі функціонують ще декілька євроскептичних партій: Союз комуністів Болгарії, Національний фронт порятунку Болгарії та Атака. Болгарські євроскептичні партії не становлять суттєвої загрози європейській єдності та процесу інтеграції, так як не

користуються великою популярністю серед населення. Однак, потрібно враховувати нестійку ситуацію у державі, високий рівень корупції та вплив третіх суб'єктів на політику держави.

Двояка ситуація склалася у Румунії. Євроскептичні партії Нова Республіка, Велика Румунія, Нове право не увійшли ані до румунського, ані до Європейського парламентів, що свідчить про мінімальну опозицію до ЄС. Проте провладна Соціал-демократична партія, яка фактично привела Румунію до членства у 2007 році, останні декілька років жорстко критикує роботу інституцій ЄС. Причиною цього стала не міграційна чи економічна кризи, а внутрішня ситуація у державі. Румунські політики намагалися обійти власне законодавство у боротьбі за прем'єрське крісло, відповідно ЄС засудив такі дії. Соціал-демократична партія не забарилася з відповіддю, жорстко розкритикувавши ЄС [154]. Партія отримала 9 з 33 місць в Європарламенті і ледь не половину у Сенаті та Палаті депутатів. Соціал-демократична партія не закликає до виходу з Союзу, але гостро критикує ЄС за бездіяльність, бюрократію та соціальну нерівність [156]. Попри це, громадяни активно підтримують проєвропейський напрям руху Румунії.

У Хорватії не поширені євроскептичні настрої, проте було зареєстровано декілька євроскептичних партій з мінімальною електоральною підтримкою: Живий щит, Народний рух М. Шкороса, Хорватська-демократична партія, Незалежність за Хорватію, Хорватська партія права, Хорватська чиста партія права, Автентична хорватська партія права, Хорватська демократія, Тільки Хорватія – Рух за Хорватію. Євроскептичними партіями, що пройшли до Європарламенту, є Живий щит та Народний рух М. Шкороса. Партія Живий щит є представником жорсткого євроскептицизму, не підтримує посилення співробітництва у жодній зі сфер і закликає до виходу з ЄС [247]. Народний рух М. Шкороса був створений у лютому 2020 року з Хорватських сувереністів, до складу яких згодом приєдналися партії Хорватський ріст, Хорватська консервативна партія та Хорватська партія прав доктора А. Стратевича. Не всі з цих партій є євроскептичними, а лише Хорватська консервативна партія. Вони

отримали місце у Європарламенті у зв'язку з виходом Великої Британії [270]. Партія поки що не має сформованої позиції щодо напрямків співпраці, проте входить до євроскептичної парламентської групи Європейські консерватори та реформісти і повністю підтримує їх європейську політику. Хоча зафіксована значна кількість опозиційних до ЄС партій, проте євроскептицизм в Хорватії не знаходить підтримки серед населення.

У Польщі рівень недовіри до ЄС за останні роки суттєво зріс. Представниками жорсткого євроскептицизму є партії Угода, Конгрес нових правих та Конфедерація свободи та незалежності, які не увійшли до Європарламенту. Партії абсолютно не підтримують жодну ініціативу ЄС і пропонують Польщі вийти з ЄС. Неоднозначна ситуація з раніше проєвропейською Право та справедливість. Партія підтримує спільну економічну політику, але не бажає приєднання Польщі до єврозони. Право та справедливість виступає за посилення військового співробітництва [106], але за послаблення політичної інтеграції, що може виявитися ще небезпечніше [81]. Також до Європарламенту увійшли ще дві партії м'якого євроскептицизму: Об'єднана Польща та Республіка. Ці партії не мають чітких позицій щодо визначених сфер співпраці, постійно критикують бюджетну та економічну політику ЄС і закликають проводити більш протекціоністську національну політику [304]. Можна помітити, що між ЄС та Польщею суперечності виникають у тих сферах, які найбільше постраждали від кризи, а саме функціонування єврозони та спільна міграційна політика. Попри це, євроскептицизм у Польщі не є перешкодою на шляху до подальшої інтеграції, але може уповільнювати цей процес.

Останніми роками на зростання євроскептичних рухів у Латвії впливає Росія. Найбільшою євроскептичною партією, яка увійшла до Європарламенту є Національний альянс. Партія переважно критикує роботу Союзу, особливо міграційну політику, але не відстоює ідеї жорсткого євроскептицизму та закликає сформувати спільну оборонну політику, але без подальшої федералізації Союзу [354]. Враховуючи позицію Національного альянсу щодо

подальшої політики ЄС, варто зауважити, що діяльність партії не загрожує ЄС і навіть дозволяє продовжувати процес інтеграції, але без політичного зближення. Також до антиєвропеїстів варто віднести партію Союз Зелених і селян та партію За Латвію – серцем. Ці партії не надто популярні в Латвії. Відповідно можна стверджувати, що у Латвії невисокий рівень партійного євроскептицизму.

Подібну ситуацію можна спостерігати в Естонії. До Європарламенту пройшли дві євроскептичні партії – Центристська партія та Консервативна народна партія Естонії. Лідери Центристської партії критикують політику ЄС, але не виступають проти конкретних сфер інтеграції. Вони заявляли, що Брекзит спричинив ефект доміно і якщо ЄС не врахує прорахунки, то через кілька років є ймовірність того, що Естонія також буде розглядати план виходу. Центристську партію почали вважати євроскептичною через те, що вона має зв'язки з Росією [348]. Однак останніми роками її популярність знижується. Якщо у 2016 році лідер цієї партії виграв вибори і став прем'єр-міністром Естонії, то у 2019 році підтримка партії впала на 30% [117]. Консервативна партія Естонії погоджується на чинний формат економічної інтеграції, повністю відкидає європейську міграційну політику, хоча підтримує членство в Союзі [164]. Ще одна євроскептична партія – Естонська партія незалежності не отримала місць в Європейському Парламенті. Члени партії підтримують економічну інтеграцію і не проти членства, однак заявляють, що у подальшому економічна ситуація в ЄС може негативно вплинути на розвиток Естонії, що спричинить вихід [154]. В Естонії спостерігається низький рівень євроскептицизму у порівнянні з іншими державами ЄС, і за останні роки євроскептичні партії втрачають свої позиції.

У регіоні Центрально-Східної Європи чи не найнижчий рівень євроскептицизму спостерігається у Литві. Лише партія Виборча Акція поляків Литви – Спілка християнських родин увійшла до Європарламенту, отримавши 1 місце з 11. Партія підтримує тісні відносини з польською Право та справедливість, а також отримує фінансову допомогу від російських політиків. Партія критикує ЄС, але не має чітких позицій щодо подальшого

співробітництва. Програма партії також відсутня, але політики покликаються на політичну ідеологію групи Європейських консерваторів та реформістів [161]. У державі є ще декілька євроскептичних партій, які не увійшли до Європарламенту: Порядок і справедливість, Партія центру Добробут Литви, Литовський націоналістичний та республіканський союз. Прояви євроскептицизму у Литві на досить низькому рівні, незважаючи на намагання сусідів його збільшити.

Отже, у регіоні Центрально-Східної та Південно-Східної Європи зареєстровано і функціонує значна кількість євроскептичних партій, які не підтримують європейську інтеграцію, зокрема Живий щит з Хорватії, Громадська демократична партія, Свобода і пряма демократія, Комуністична партія Чехії і Моравії з Чехії, Котлеба та партія Свобода і Солідарність з Словаччини та інші. Переважно усі євроскептичні партії держав регіону підтримують спільний ринок та торгівлю. Дискусійними сферами співпраці залишаються міграційна політика та спільна зовнішня і безпекова політики. Однак, враховуючи сучасні виклики, зокрема пандемію та російсько-українську війну, партії можуть частково переглянути свої позиції щодо цих сфер співробітництва. Ускладнення відносин з Росією, причетність Росії до підривання складів боєприпасів у Чехії, взаємна висилка дипломатів у Чехії, Литві, Латвії, Естонії та повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році послабить вплив Росії на зростання антиєвропейської настроїв у цих державах.

У регіоні Середземномор'я також спостерігається значний рівень опозиції до ЄС серед громадян, який за останні роки суттєво зріс. Опитування, проведені Євробарометром у 2019 році, показують, що вийти з ЄС хочуть 21% громадян Італії, 17% громадян Греції та 13% Кіпрі. Також близько 49% громадян Італії та 36% Греції і стільки ж Кіпру не бачать переваг членства в ЄС [79]. Близько 69% громадян Португалії та Іспанії вважають членство в ЄС хорошим для їх держав. У той час як, в Греції цей показник становить 46%, в Італії 36%, а в Республіці Кіпр 52% [79]. Відповідно, громадяни Греції та Італії найбільше сумніваються в ефективності європейської інтеграції.

На такі показники вплинули боргова криза 2010 року, яка особливо вдарила по економіці Італії, Іспанії та Португалії, а також наплив біженців з Близького Сходу, що спричинив соціальну кризу. На фоні економічно-соціальної нестабільності почали набирати популярності популістичні партії, які критикували ЄС і закликали громадян підтримати вихід держав з Союзу. Позиції євроскептичних партій регіону Середземномор'я щодо європейської інтеграції відображені у Додатку 3.

Італію вважають однією з найбільш євроскептичних держав, оскільки у державі функціонує декілька опозиційно налаштованих до ЄС партій. Партія, яка отримала найбільшу кількість місць в Європейському парламенті, є Ліга або Ліга Півночі. За своєю структурою Ліга – типова націоналістична та євроскептична партія, лідером якої є популіст М. Сальвіні [127]. Партія схиляється до протекціонізму в торговельній політиці, хоче провести референдум щодо членства в євросоні та прагне розпочати депортацію мігрантів [347]. Попри це, вона підтримує реалізацію спільної зовнішньої політики та членство Італії в ЄС [251]. Ще однією євроскептичною партією є Рух п'яти зірок, яку очолює блогер та комік Б. Грілло. Аналізуючи програму партії та виступи її лідера, складно визначити, що партія налаштована проти ЄС через значну кількість суперечливої риторики. Зокрема, партія підтримує спільний ринок, економічний та валютний союз, спільну зовнішню політику та членство в ЄС [155], але закликає до реформування Шенгенської зони та системи розподілу мігрантів [206]. І останньою євроскептичною партією, яка отримала місця в італійському та Європейському парламентах, є новоутворена партія Брати Італії. Партія підтримує націоналістичні ідеї, які часто суперечать європейським цінностям. Зокрема, прагне послабити співпрацю в економічній сфері та вийти із зони євро, при цьому зберегти членство в ЄС [93]. Також зареєстровано ще декілька євроскептичних партій в Італії: Нова сила, Національний Фронт, Національний рух за суверенність, Комуністична партія Італії, однак їх вплив на європейську та італійську політику мінімальний, оскільки вони не отримали місць у національному та європейському парламентах. Проаналізувавши позиції

провідних євроскептичних партій Італії щодо політики ЄС, варто зазначити, що партії критикують не стільки сам ЄС, як його неефективну політику щодо врегулювання міграційної та боргової кризи і закликають провести реформи. Також варто зауважити, що партії у своїй риториці та статутах не акцентують увагу на спільній зовнішній політиці та безпеці, але не заперечують такий формат співпраці. Позитивним фактором є те, що жодна з партій не підтримує ідею про вихід з блоку. Зрозуміло, що наслідки пандемії Covid-19 негативно вплинуть на відносини Італії та ЄС, але сценарій виходу Італії з Союзу залишається малоімовірним.

Також значний рівень євроскептицизму спостерігається у Греції. Ситуація не така однозначна, як в Італії. У Греції помітне зростання євроскептицизму відбулося унаслідок фінансово-економічної кризи, особливо після боргової кризи 2010 року. Наступні декілька років популярність євроскептиків зростала. Більше того, навіть проєвропейські лідери дозволяли собі критикувати політику ЄС. Найбільшою євроскептичною партією Греції є Сіріза. Партія має націоналістичне бачення реалізації грецької політики та критикує ЄС за неефективне вирішення боргової та міграційної криз. Попри це, громадяни не зовсім підтримують таку політику, оскільки на парламентських виборах 2018 року Сіріза поступилася першим місцем більш проєвропейській партії Нова Демократія. Враховуючи наслідки кризи євро та міграційної кризи, Сіріза критикує міграційну політику та функціонування зони євро, але підтримує інші ініціативи ЄС [129]. Ще однією активною євроскептичною партією є Грецьке рішення, яка була заснована у 2016 році і підтримує проросійські погляди. Лідери партії виступають за вихід Греції з єврозони та Шенгенської зони, натомість працюють над запровадження зони вільної торгівлі з Китаєм, Росією та Індією. Партія Грецьке рішення хоче, щоб Греція вийшла з Союзу [301]. До євроскептичних партій Греції належать також Золотий світанок та Незалежні греки. Партія Золотий світанок виступає за вихід Греції з ЄС і є представником жорсткого євроскептицизму. Незалежні греки підтримують процес інтеграції за умови багатостороннього зовнішнього співробітництва. Обидві партії не

увійшли в жоден із парламентів. У Греції зафіксовано набагато більше євроскептичних партій, позиції яких щодо ключових сфер різняться, що можна інтерпретувати як позитивний аспект. Так як партії мають мало спільного, низька ймовірність коаліції між ними у майбутньому, що унеможливорює посилення ролі євроскептиків у Греції. Після відносної економічної стабілізації протягом 2018-2019 років рівень опозиції до ЄС серед населення знизився. Це можна помітити на прикладі підтримки партії Золотий світанок, яка суттєво втратила голоси на останніх виборах до Європарламенту, отримавши лише одне місце, коли на виборах до Європарламенту 8 скликання вона отримала 3 місця. Згодом Золотий світанок втратив і це останнє місце, так як представник, який був обраний до парламенту А. Костянтину, вийшов з партії [42]. Навіть не зважаючи на те, що у Європарламенті представлено 9 євроскептиків з 21-го можливих депутатів, це не заважає подальшому проєвропейському курсу Греції. Греція буде продовжувати брати участь в інтеграційному процесі, але вимагатиме реформувати зону євро та міграційне законодавство, над чим вже працює ЄС.

Політичний рівень опозиції до ЄС спостерігається в Іспанії, де найбільшими євроскептичними партіями є Подемос та Воск. До Європарламенту також увійшла партія Об'єднані ліві, яка поступово втрачає свою підтримку серед населення. Про це свідчить зменшення кількісного представництва в національному виборчому органі. Ще однією євроскептичною партією, яка не пройшла до жодного з парламентів, є каталонська партія Кандидатура народної єдності. Євроскептицизм в Іспанії має свої особливості. Тривалий час ще з ХХ століття і до фінансово-економічної кризи 2008 року Іспанія була однією з найбільших проєвропейських держав, але вплив біженців та боргова криза посприяли появі євроскептичних настроїв. Враховуючи такі тенденції, політика партій досить часто варіюється між європеанізмом та жорстким євроскептицизмом. Риторика лідерів часто суперечить програмним засадам партій. Зокрема, Подемос серед населення популяризує ідеї скасування Лісабонського договору, але, у той же час, вони підтримують європейську інтеграцію та закликають до уніфікації законодавства в усіх сферах. Однак

зазначають, що спільний ринок, валютний союз та Шенгенська зона потребують реформування [146]. Також дwoяку позицію щодо міграції має партія Вокс, яка повністю заперечує міграцію з Близького Сходу, однак підтримує міграцію з Латинської Америки. Дивним залишається і той факт, що Вокс фінансує опозиційна партія Ірану у вигнанні [57]. Партія хоче, щоб Іспанія залишилася членом ЄС, але без подальшого поглиблення інтеграції [41]. Партія Об'єднані Ліві немає чітких позицій щодо спільних політик Союзу та приєдналася до партії Подемос. Прояви євроскептицизму в Іспанії можна визначити слабкими, але водночас непередбачуваними.

Після того, як Португалія також постраждала від міграційної та боргової криз, довіра до ЄС в цій державі почала падати. Популярними опозиційними партіями залишаються Лівій блок та Комуністична партія в коаліції з партією Зелених. Інші дві євроскептичні партії: Партія національного оновлення та Партія Зелених не пройшли до Європарламенту. У Португалії спостерігається певний рівень опозиції до ЄС, але, якщо проаналізувати електоральний успіх євроскептичних партій, стає зрозуміло, що ідеї євроскептиків не надто популярні серед громадян. Також варто відзначити, що хоча партії Лівій блок та Комуністична партія є представниками жорсткого євроскептицизму і виступають проти членства в ЄС, вони не можуть суттєво вплинути на бажання подальшої європейської інтеграції. З одного боку, партії закликають до виходу з ЄС, а з іншого, вступають в коаліцію з проєвропейськими силами. Як у випадку з партією Лівій Блок, яка приєдналася до проєвропейських Соціал-демократичною партії та Популярної Партії [69]. Політичні сили відстоюють радикальну позиції у своїй риторичі. Зокрема, критикують спільний ринок та торгівлю, хочуть, щоб Португалія вийшла з єврозони, виступають проти спільної зовнішньої та оборонної політик [98], але мають низький рівень представництва у парламентах і готові співпрацювати з проєвропейськими силами. І це наводить на думку, що рівень опозиції до ЄС у Португалії знижується.

У регіоні Середземномор'я низький рівень євроскептицизму також спостерігається у Республіці Кіпр. Жодна опозиційна партія Кіпру не пройшла

до Європарламенту, а у національному парламенті вони знаходяться в опозиції з низьким рейтингом. Євроскептичними партіями є Рух Солідарність та Національний популярний фронт. Партії є представниками м'якого євроскептицизму і допускають варіант виходу Кіпру з єврозони, але не з ЄС. Неоднозначна ситуація з Прогресивною партією працюючих людей, яка за своєю ідеологією є комуністичною, але підтримує проєвропейський вектор політики, асоціюючи з себе з єврокомуністами [313]. Хоча рівень євроскептицизму у Республіці Кіпр незначний, але будь-яка опозиція до ЄС може негативно вплинути на майбутнє самої держави, оскільки зростання націоналістичних рухів може стати приводом до активізації конфлікту з Північним Кіпром.

Мальта є однією з тих держав-членів, де спостерігається дуже низький рівень євроскептицизму. Жодна з опозиційних до ЄС партій не увійшла до Європарламенту чи національного парламенту, оскільки вони мають низьку електоральну підтримку. У минулому, ще до членства в ЄС, Ліберальна партія не підтримувала членство Мальти в ЄС. Наразі партія повністю підтримує членство в усіх ініціативах ЄС. Але у державі зафіксовані такі євроскептичні партії: Комуністична партія Мальти, Державні дії, Ліберальна Мальта та Альянс змін. У діяльності партій не помітно жодної або зафіксована мінімальна активність, що свідчить про фактичну відсутність партійного євроскептицизму [43].

Отже, євроскептичні партії держав Південної Європи підтримують спільний ринок та торгівлю. Враховуючи проблеми, з якими стикнулися держави регіону, найбільш критично лідери партій висловлюються щодо єврозони та Шенгенської зони. Лише партії Іспанії Подемос та Вокс мають більш м'яку позицію щодо цих сфер. Найрадикальнішими у своїх поглядах виявилися євроскептичні партії Португалії: Лівий блок та Комуністична партія. Вони не підтримують співробітництво у жодних із політик і закликають до виходу Португалії з ЄС. Євроскептичні партії з Греції та Італії підтримують спільну зовнішню політику та оборону, а також членство відповідних держав у ЄС.

Зростання критики до ЄС у державах Північної, Західної та Центральної Європи можна було поміти під час кампанії Брекзит, однак рівень підтримки членства в ЄС залишався найвищим у Європейському Союзі. Відповідно до опитувань, проведених Євробарометром у 2019 році, 86% громадян Люксембургу, 84% громадян Нідерландів, 83% громадян Ірландії, 79% громадян Швеції, по 76% громадян Данії та Німеччини та 72% громадян Бельгії, вважають членство своїх держав в ЄС хорошим. Деякі нижчі показники підтримки членства в ЄС зафіксовані у Фінляндії та Франції, 66% та 54% відповідно [79]. Хоча рівень підтримки членства в ЄС серед громадян держав-членів досить високий, євроскептичні партії користуються популярністю.

Причинами євроскептицизму в цих країнах стали економічні фактори, схожі до британських. Держави Північної Європи мають більш розвинуті економіки і можуть гарантувати економічну стабільність ЄС у кризові періоди, але не завжди хочуть. Представники євроскептичних партій держав регіону покликаються на те, що ЄС повинен більше звертати увагу на інтереси держав-членів, а не на роботу інституцій ЄС. Позиції євроскептичних партій держав цих регіонів щодо політики ЄС викладені у Додатку К.

У Швеції до Європарламенту увійшли три євроскептичні партії: Ліва партія, Шведські демократи та Зелені, а партія Червневий лист залишилася поза. Партії Швеції можна віднести до м'якого євроскептицизму, так як вони проти функціонування зони євро та закликають реформувати міграційну політику ЄС [366]. Ліва партія, Шведські демократи та Зелені частково підтримують реалізацію спільної безпекової політики та членство в ЄС [320], але без подальшої політичної інтеграції [104]. Можна припустити, що у Швеції рівень опозиції до ЄС знижується, так як Ліва партія з 2019 року змінила свою позицію і вже підтримує членство в блоці [357]. Окрім того, у Швеції склалася неоднозначна ситуація через утворення коаліції між правими проєвропейськими силами та лівими більш євроскептичними. З огляду на позиції політичних партій, шведський євроскептицизм не загрожуватиме внутрішній інтеграції ЄС у такому форматі, у якому він є сьогодні.

Також декілька євроскептичних партій потрапили до Європарламенту з Фінляндії: Істинні фіни та Лівий союз. Євроскептичні партії у цій країні найбільшій критиці піддають міграційну політику та функціонування єврозони. Однак, партії підтримують членство Фінляндії в Союзі, хоча і на певних умовах [265]. Також варто зазначити, що Лівий союз має більш антиєвропейські погляди і не підтримує подальшу економічну інтеграцію. Попри це, євроскептичні партії у Фінляндії є представниками м'якого євроскептицизму, чого недостатньо для послаблення діалогу з ЄС.

До євроскептичних партій Данії варто віднести: Народний рух проти ЄС, партію Нове право, партію Червоно-зелена коаліція та Данський народний рух. До Європарламенту увійшли Червоно-зелена коаліція та Данський народний рух. Лідери партії Данський народний рух налаштовані радикально, підтримують лише формат спільного ринку і зазначають, що це питання часу, коли Данія залишить ЄС [229]. Представники партії Червоно-зелена коаліція мають схожу позицію щодо ЄС, проте підтримують членство Данії [75]. Така різка опозиція до ЄС може насторожити Союз, оскільки Данія має багато спільного з Великою Британією, і упродовж тривалого часу вони були найбільш євроскептичними державами в ЄС. Більше того, вихід з Союзу Данія може дозволити собі і в економічному плані. Попри це у Данії, як і в інших північноєвропейських країнах, громадяни все менше підтримують опозиційні партії через складний та довготривалий процес виходу.

Неоднозначна ситуація з проявами євроскептицизму спостерігається в Ірландії. Після Брекзиту євроскептичні партії послабили свою опозицію до ЄС, зокрема, партія Шинн Фейн підтримує співробітництво у визначених сферах та відмовилася від ідей виходу з ЄС [232]. Однак, у той же період функціонували декілька нових євроскептичних партій з низькою електоральною підтримкою, які закликали до виходу з ЄС [212]. Зокрема, партія Солідарність – Люди важливіші за прибуток виступає проти реалізації Лісабонського договору та мілітаризації ЄС [338]. Інші партії – Соціалістична партія, Ірландська партія Свободи та партія Право на змін – намагалися створити коаліцію щодо виходу Ірландії з ЄС. Однак,

їх підтримка незначна, оскільки громадяни вбачають у ЄС механізм політичної та економічної стабільності для Ірландії [231].

Євроскептицизм у Бельгії базується на національно-етнічному факторі. У країні є євроскептичні партії автономії Фландрії та автономії Валонії. До фламандських євроскептичних партій належать Фламандський інтерес, Новий Фламандський Альянс, які підтримували проєвропейський напрямок, однак у 2011 році перейшли до м'якого євроскептицизму [64]. До валлонських євроскептичних партій відносимо: Нація, Національний фронт, Народна партія, Лібертаріанська партія. Також є ще Робоча партія Бельгії, яка є комуністичною. До Європарламенту та національного парламенту увійшли партії з Фландрії Новий Фламандський Альянс, Фламандський інтерес та Робітничка партія Бельгії. Партії підтримують усі сфери співробітництва з ЄС, за умови часткового реформування [134]. Тому можна зробити висновок, що бельгійські партії є представниками м'якого євроскептицизму і не загрожують європейській інтеграції.

Останні декілька років євроскептицизм почав зростати в Нідерландах. Реформована політична партія, партія Свободи та Партія тварин отримали по 1 місцю, а партія Правильна відповідь 2021 – 3 місця в Європарламенті. Найбільш радикально налаштованою до ЄС є партія Форум за демократію та партія Тварин. Партія Форум за демократію пропонує співпрацювати в форматі спільного ринку і провести референдум щодо виходу Нідерландів з Союзу [138]. Партія Тварин підтримує лише членство без подальшої інтеграції [250]. Партія Свободи та Реформована політична партія не є опозиціонерами інтеграції, проте підтримують християнські цінності, які у певних сферах суперечать європейським демократичним принципам. До популістичних партій відносять партію 50 Плюс, яка захищає права пенсіонерів і критикує політику ЄС. У Нідерландах ситуація з проявами євроскептицизму схожа до данської, але ймовірність дезінтеграційних кроків низька.

Рівень опозиції до ЄС в Люксембурзі – чи найнижчий серед усіх держав-членів. Зареєстровано лише дві партії м'якого євроскептицизму: Партія

альтернативних демократичних реформ та Ліві, які не увійшли до Європарламенту. Лідер Партії альтернативних демократичних реформ запевняє, що підтримує членство в ЄС та співпрацю у форматі спільного ринку, але ЄС потрібно враховувати інтереси Люксембургу, особливо у фінансових питаннях. Партія Лівих теж підтримує членство в блоці, але зазначає про неефективність соціальної та міграційної політик [55]. Станом на 2021 рік партії перебувають в опозиції і з низьким рівнем електоральної підтримки.

У Франції зареєстрована значна кількість євроскептичних партій: Повстань Франціє, Рух за Францію, Популярний республіканський союз, Комуністична партія Франції, Нова антикапіталістична партія, Громадянський та республіканський рух. І лише дві, Національний фронт та, меншою мірою, Ліві, впливають на політику держави та увійшли до Європарламенту. Позитивним фактором є те, що у 2019 році лідерка партії Національний фронт М. Ле Пен відхилила ідею про вихід Франції із єврозони, але закликала реформувати такий формат співробітництва [209]. Однак партія Національний фронт залишається однією з найбільш євроскептичних партій, і саме її лідери закликають до реформування валютного союзу, виступають проти міграційної системи ЄС та Шенгенської зони [291]. Євроскептицизм у Франції не загрожує членству Франції в Союзі, проте може послабити загальний темп інтеграції в ЄС і стати каталізатором поширення євроскептицизму у Європі.

У Німеччині функціонує три антиєвропейські партії: Альтернатива для Німеччини, Ліві та Ліберально-консервативні реформатори, які увійшли до Європарламенту. Жодна з партій не підтримує вихід Німеччини з Союзу. Більше того, партія Лівих не має чітко виражених євроскептичних поглядів, проте прослідковуються певні дезінтеграційні ідеї. Члени партії Альтернатива для Німеччини є представниками м'якого євроскептицизму. Вони проти спільної політики оборони, не мають чіткої позиції щодо економічно-торговельних питань, але підтримують членство в ЄС [101]. Як і у випадку з Францією, вони можуть впливати на опозиційні рухи інших держав-членів та пропагувати свої ідеї. Окрім того, вони підтримують тісні відносини з Росією. Партія

Ліберально-консервативних реформаторів критикує та не підтримує спільну економічну політику ЄС, але готова залишатися членом Європейського Союзу [262]. Враховуючи, що Франція та Німеччина є локомотивами інтеграції, такі антиєвропейські погляди сповільнюють процес зближення та уніфікації, що робить ЄС малодієвим перед серйозними викликами.

Значний рівень опозиції до ЄС також спостерігається в Австрії. Найбільшою і єдиною євроскептичною партією, яка увійшла до Європарламенту, є Партія свободи, яку очолює Н. Хофер. Спочатку партія була противником інтеграції до ЄС, після 90-их років партія змінила свою позицію і наразі є представником м'якого євроскептицизму. Хоча партія не підтримувала перехід на євро і має жорстку позицію щодо міграції. Партія свободи Австрії підтримує членство в ЄС та спільну зовнішню політику, але хоче нейтралітету у питаннях оборони і безпеки [242]. Також варто згадати про новоутворенні опозиційні партії як Спілка за майбутнє Австрії, Команда Стронаха, Реформатори-консерватори, які не отримали місць в європейському парламенті. Ситуація з рівнем опозиції в Австрії досить схожа з ситуацією в Угорщині. Попри опозицію до ЄС австрійські партії прагнуть зберегти сформований формат співпраці в середині ЄС.

Євроскептицизм у державах Західної і Північної Європи дещо відрізняється від інших держав-членів ЄС. Партії готові продовжувати співпрацювати у спільному ринку. Як і в інших державах-членах ЄС, найбільше партій виступає проти функціонування єврозони та спільної зовнішньої та безпекової політик. Це євроскептичні партії з Фінляндії, Швеції та Данії. Дискусійною сферою європейської інтеграції залишається спільна зовнішня політика та оборона, де позиції євроскептичних партій кардинально розходяться. Попри це, майже усі партії, окрім нідерландської Форум за демократію та Данського народного руху, підтримують членство в ЄС. Найбільш євроскептичними державами регіону крізь призму партійного євроскептицизму є Нідерланди та Данія.

Проаналізувавши позиції євроскептичних партій щодо стратегічних сфер співробітництва з ЄС, передусім, варто врахувати, що євроскептицизм у кожній державі має свої специфічні ознаки. Ця опозиція проявляється по-різному

залежно від національних та соціально-економічних особливостей. З усіх євроскептичних партій держав-членів, які пройшли до Європарламенту у 2019 році, а їх понад 40, орієнтовно 22 партії підтримують наявний формат функціонування спільного ринку та торгівлі. Попри жорстку риторику, партії Греції та Угорщини також готові продовжувати співпрацю в системі спільного ринку. Німецька Альтернативна для Німеччини через розбіжність думок усередині партії взагалі не може сформувати свою позицію. Головними противниками співробітництва у цій сфері є Комуністична партія Чехії і Моравії, словацькі Свобода і Солідарність та Котлеба, Болгарський національний рух, хорватська Живий щит, шведські Зелені та Ліва партії, фінські Лівий союз та Партія тварин, французький Національний фронт. Тобто найбільшими євроскептиками у цій сфері є партії з держав регіону Східної та Північної Європи.

Євроскептичні партії найбільше критикують функціонування єврозони. Близько половини партій абсолютно не підтримують єврозону, орієнтуючись на вихід. Політичні партії з Чехії: Свобода і пряма демократія та Комуністична партія Чехії і Моравії, з Швеції: Шведські демократи та Зелені, з Нідерландів: Партія тварин та Форум за демократію, з Фінляндії: Істинні Фіни та Лівий Союз, з Данії: Червоно-зелена коаліція та Данський народний рух, взагалі проти будь-якого співробітництва в рамках економічного та валютного союзів.

Не менше, ніж єврозону, євроскептичні партії критикують Шенгенську зону та міграційну політику ЄС. Сценарії виходу з Шенгенської зони та скасування міграційної політики ЄС підтримують Комуністична партія Чехії і Моравії, словацька Котлеба, хорватська Живий щит, Консервативна народна партія Естонії, латвійський Національний Альянс, Істинні Фіни, Лівий Союз, Червоно-зелена коаліція, Данський народний рух, Фламандський інтерес, нідерландські Партія тварин, Партія свободи, Форум за демократію, Національний Фронт з Франції, Альтернатива для Німеччини. Це переважно ті ж партії, які відкинули співробітництво в інших напрямках, тобто є представниками жорсткого євроскептицизму. Держави Північної та

Центрально-Східної Європи мають набагато радикальніші позиції на відміну від інших держав-членів. Більша частина євроскептичних партій підтримують реформування шенгенської зони та європейської міграційної політики, включаючи депортацію мігрантів.

Проти спільної зовнішньої політики виступають все ті ж партії Португалії, Чехії, Словаччини, Швеції, Данії, Ірландії, Нідерландів, Франції, які не підтримують інші інтеграційні політики. Більшою мірою, партії Центрально-Східної Європи, а саме Польщі, Латвії, Швеції та Нідерландів підтримують спільну оборонну та безпекову політики, коли євроскептичні партії Німеччини та Фінляндії виступають проти. Болючим питанням є санкції щодо Росії, які пропонують зняти Болгарська соціалістична партія та угорська Фідес навіть на фоні російсько-української війни. Дискусії викликає і членство Туреччини в ЄС, проти якого виступають держави Західної Європи. Крім того, держави цього регіону пропонують формат Європи різних швидкостей.

Щодо членства в Союзі, то переважно євроскептичні партії виключають можливість виходу їх держав з ЄС. Провівши підрахунки, зазначаємо, що близько 17 партій готові до посилення інтеграції, проте 11 партій бажають зберегти існуючий формат. Проти членства в ЄС виступають партії з Чехії, Словаччини, Греції, Португалії, Хорватії, Франції, Данії, Нідерландів, які є представниками жорсткого євроскептицизму. Варто зауважити, що чим радикальніші погляди підтримує партія, тим менше вона має своїх представників у національному та Європейському парламентах. Це свідчить про те, що населення не підтримує дезінтеграційні погляди членів партій.

У ході Брекзиту низка партій послабили свою жорстку критику ЄС, а декілька провідних євроскептичних партій, серед яких французький Національний Фронт та угорська Фідес, відмовилися від ідеї виходу їх держав з ЄС. Низка менших популістичних партій також відкидає ймовірність залишити Союз. Євроскептики не об'єднанні, хоча можемо знайти євроскептичні партії зі схожою ідеологією та цілями, які підтримують між собою тісний зв'язок: Комуністичні партії Центрально-Східної Європи та Середземномор'я. Також

італійські партії підтримують зв'язок з французьким Національним фронтом. Однак цього недостатньо, щоб виступати єдиною силою. А враховуючи повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році, євроскептичні партії переглядають свої відносини з Росією і почали з більшою осторогою ставитися до критики ЄС.

2.3. Прояви євроскептицизму в інституціях ЄС

Після боргової кризи 2010 року та міграційної кризи 2015-2016 років відбулося значне зростання опозиції до ЄС на усіх рівнях, не виключенням стали й інституції ЄС. Однак, варто зауважити, що євроскептицизм в інституціях ЄС не настільки високий, як на національному рівні. Тривалий час опозиція в інституціях ЄС була непомітною, проте за останні декілька років рівень євроскептицизму суттєво зріс. Опосередковано увагу на роль та значення євроскептицизму в інституціях ЄС звернула С. Леконте [197]. Не оминув питання проявів євроскептицизму в інституціях ЄС один із перших теоретиків цього феномену К. Мюде [230]. Значно глибше вивчали прояви євроскептицизму в Європарламенті П. Таггарт, А. Щербяк, П. Копецкі та К. Муде. Але мало дослідженими залишаються питання впливу опозиції до ЄС на роботу інших інституцій блоку. Тому у цьому підрозділі ми розглянемо прояви євроскептицизму у Європейській Раді, Раді Європейського Союзу, Європейській Комісії та Європейському Парламенті. Ми визначимо, кого із чиновників інституцій ЄС можна вважати євроскептиками, та проаналізуємо вплив їх діяльності на різні аспекти європейської інтеграції.

Процес прийняття рішень у Європейському Союзі реалізується у трьох вимірах: законодавчому, політичному та технічному. Основоположні договори, зокрема, Маастрихський договір та Лісабонський договір наділяють інституції обов'язками, правами, ініціативами та дозволяють їм регулювати процес прийняття рішень. Відповідно до Лісабонського договору право законодавчої

ініціативи має Європейська Комісія, проте не можна виключати вплив Європейської Ради, яка на найвищому рівні погоджує ту чи іншу політику [338]. Після того, як Європейська Комісія подає пропозиції до Європейського Парламенту та Ради ЄС, процес виходить у політичний та технічний виміри. Європейський Парламент з поправками подає документ до Ради ЄС, яка або приймає рішення, або відхиляє. Якщо документ не прийняли, Рада ЄС з розробленою спільною позицією надсилає його до Європейського Парламенту на друге читання. За умови, коли Європейський Парламент має власні поправки, документ повторно надсилають до Ради ЄС на друге читання. Якщо Рада ЄС не погоджує документ знову, то надсилає його до Погоджувального комітету. Нормативно-правовий акт буде відхилено, якщо комітет його не погоджує. Якщо комітет буде розглядати документ, то вони повинні врахувати поправки Європейського Парламенту від другого читання і в останнє надсилають документ на прийняття до Ради ЄС, яка або приймає постанову, або її остаточно відхиляє [326]. Так працює технічна частина.

Опозиція до ЄС в інституціях може проявлятися на кількох рівнях. Досить часто саме погляди та дії співробітників інституцій стають причинами зростання недовіри до ЄС. Також євроскептицизм може проявлятися у процесі прийняття рішень, коли представники інституцій блокують прийняття того чи іншого проекту через небажання поглиблювати співробітництво, яке є не лише проявом євроскептицизму, а суперечить національним інтересам. Однак ці прояви опозиції до ЄС не настільки відкриті як у державах-членах, і простежити їх досить складно через бюрократизм та багатоступінь законодавчого процесу. Євроскептицизм в органах ЄС може виникати через дефіцит прозорості у затвердженні того чи іншого документу. Попри недоліки у роботі ЄС, інституції все-таки залишаються каркасом ЄС, адже саме в інституціях ухвалюються найважливіші рішення щодо майбутнього ЄС.

Головним політичним органом ЄС є Європейська Рада. Хоча безпосередньо у самому процесі прийняття рішень вона участі не бере, але саме ця інституція на неформальному рівні формує порядок денний роботи ЄС. Саме Європейська

Рада подає кандидатури на головні посади в ЄС: голову Європарламенту та голову Єврокомісії. Політичне делегування своїх кандидатів на провідні ролі в управлінні ЄС провокує конфлікт між ЄП та ЄР. Євроскептики починають це трактувати як загрозу демократії, підриваючи довіру до Союзу. Саме це сталося при обранні голови Єврокомісії У. фон дер Ляєн, яка не була запропонована жодною парламентською групою Європарламенту [230]. Така політична гра показує, що Європейська Рада стає більш впливою, що може свідчити про формування політичного формату співпраці, тобто ЄС закріплює певні елементи політичної інтеграції. З іншого боку, це свідчить про брак демократії і про те, що Європейська Рада вибрала «зручного» кандидата для усіх [364]. Такі дії європейських політиків провокують євроскептиків ще більше критикувати ЄС за непрозорість демократичного процесу, що впливає на зростання євроскептицизму в ЄС.

До Європейської Ради входять Глави держав чи урядів, президент Європейської Ради та президент Європейської Комісії, які не голосують. Також до участі залучають радників групи Антікі, перекладачів, міністрів закордонних справ. Організацією засідань та поточною роботою інституції займається кабінет президента Європейської Ради. Держави представляють Глави урядів, тобто прем'єр-міністри або президентів. Станом на 2023 рік майже усі члени Європейської Ради підтримують реалізацію спільної європейської політики [217]. Занепокоєння викликає діяльність в інституції прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана, який входить до проєвропейської групи, проте його приналежність до корупційних скандалів та євроскептична риторика стає приводом до погіршення відносин з іншими проєвропейськими лідерами. Критикує міграційну політику ЄС прем'єр-міністерка Данії М. Фредеріксен [316]. На противагу президент Литви Г. Науседа та прем'єр-міністри з Швеції С. Левен, Люксембургу К. Бетель повністю підтримують інтеграцію і виступають за утворення конфедерації ЄС [172].

Але ще у 2021 – 2022 роках, у Європейській Раді спостерігався значно вищий рівень критики до ЄС. Зокрема, прем'єр-міністр Болгарії Б. Борисов (2009

– 2013 років, 2014 – 2017 років, 2017 – 2021 років) [37] та прем'єр-міністр Чехії А. Бабіш (2017 – 2021 років) [123] виступали проти прийняття мігрантів [65]. Неоднозначну позицію займали федеральний канцлер Австрії С. Курц (2017– 2019 років, 2020 – 2021 років) [160] та прем'єр-міністр Словенії Я. Янша (2004 – 2008 років 2012 – 2013 років, 2020 – 2022 років), партія якого фінансується організацією угорського президента В. Орбана [184]. У корупційних скандалах та зв'язках з Росією звинувачували і колишнього президента Кіпру Н. Анастасіадіса (2013 – 2023 років), хоча його партія є однією з найбільш проєвропейських [47]. Окрім цього, критика ЄС лунала і від прем'єр-міністра Естонії Ю. Ратас (2016 – 2021 років), після того як він об'єднався в коаліцію з опозиційною євроскептичною Консервативною Народною партією Естонії [269]. Також представником м'якого євроскептицизму можна було вважати прем'єр-міністра Італії Д. Конте (2018 – 2021 років), критика ЄС якого на фоні пандемії ще більше зросла [48]. Відзначаємо, що за останні роки рівень критики та опозиції до ЄС у Європейській Раді суттєво знизився. На виборах громадяни держав-членів віддавали перевагу більш проєвропейським кандидатам, що свідчить про низький рівень опозиції до ЄС серед лідерів держав-членів

Н. Баєрг та М. Халлерберг визначили, що євроскептицизм серед громадян є головною причиною ослаблення позицій держав-членів у Європейській Раді [45]. Тобто, якщо громадяни держави проти певної політики ЄС, то таку саму позицію підтримують Глава держави чи уряду, що абсолютно відображає демократичний процес, проте послаблює процес політичної інтеграції ЄС. Певний дисонанс у роботу Європейської Ради вносить розкол у виконавчій владі національних держав. Тобто коли президент і прем'єр-міністр виявляють бажання взяти участь в самітах Європейської Ради, проте представляють різні позиції щодо важливих напрямків співробітництва. Найбільшого розголосу набули випадки у Румунії у 2007 і 2012 роках, що справи дійшли до Конституційного Суду [351]. Схожі ситуації траплялися у Польщі та Фінляндії. Це свідчить про прорахунки у роботі

вищого політичного органу ЄС і потребує врегулювання, щоб ЄС на міжнародній арені зміг бути єдиною політичною силою. На відсутність політичної волі серед Глав держав і урядів щодо поглиблення співробітництва впливає два фактори: євроскептицизм та національні інтереси держав-членів, які тісно між собою пов'язані. Зростання євроскептицизму серед членів Європейської Ради може призвести до послаблення ухвалення спільних рішень та зниження політичного співробітництва.

Формування та реалізація порядку денного роботи ЄС належить Європейській Комісії. Саме за Європейською Комісією офіційно закріплено право законодавчої ініціативи. Європейська Комісія є органом, де урядовці не представляють інтереси держави, а відповідають за реалізацію політики ЄС. Інституція має одну з найбільш розширених структур, дозволяє політикам, урядовцям та іншим зацікавленим групам впливати на формування нормативних актів. Хоча Європейська Комісія – незалежний від держав-членів орган, певний національний фактор присутній, адже саме держава-член рекомендує свого комісара. Всього налічується 27 комісарів з кожної держави ЄС. Також варто зауважити, що кожний комісар опікується певним напрямком політики ЄС. Попри переконання з боку ЄС, що урядовці і працівники Європейської Комісії незаангажовані у своїх рішеннях, на реалізацію політики, ймовірно, має вплив досвід та переконання, які сформувалися у власній державі. Незважаючи на те, що всі сфери розвитку важливі, є стратегічні та дискусійні питання, як от енергетична політика, міграційна політика чи валютний союз. Тому досить важливо зробити хоча б короткий огляд політичної приналежності комісарів Європейської Комісії 2019-2024 років.

Переважна більшість комісарів у минулому були міністрами чи депутатами в національних урядах чи в інституціях ЄС. Наприклад, Ф. Тіммерманс, який є Виконавчим віцепрезидентом з питань екології та європейської зеленої угоди, працював ще в комісії Ж. Юнкера і вважався його правою рукою. Крім Ф. Тіммерманса, комісарами залишилися М. Вестагер (Виконавча віцепрезидентка з питань Європа цифрової епохи), Й. Ган (Комісар з питань

бюджету та управління), М. Габріел (Комісарка з питань інновацій та молоді), В. Йоурова (Віцепрезидентка з питань цінностей та прозорості), М. Схінас (Віцепрезидент з популяризації європейського стилю життя), М. Шефчович, (Віцепрезидент з міжінституційних відносин та прогнозування), Ж. Боррелль, (Високого Представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки/Віцепрезидент Європейської Комісії). Серед комісарів є ті, що були парламентарями у минулому скликанні: М. Габріел (Комісарка з питань інновацій та молоді), В. Домбровскіс (Виконавчий віцепрезидент з питань торгівлі), Д. Шуйця (Комісарка з питань демократії і демографії), Я. Войцеховський (Комісар з питань сільського господарства), Е. Феррейра (Комісар з питань згуртованості та реформ), А. Валеан (Комісар з питань транспорту) [216]. До євроскептиків можна віднести Комісара з питань міжінституційних відносин та прогнозування М. Шефчович, який входить до Європейської народної партії, однак відкидає федералізацію ЄС та виступає проти спільної податкової та міграційної політики [183]. Також певні євроскептичні погляди підтримує Комісарка з питань цінностей і прозорості В. Юрова [147]. Обидва представники мають зв'язки з Росією. Цікава ситуація з Комісаркою з питань енергетики К. Сімсон, чий батько був багаторічним радником мера Естонії Е. Савісаара, партію якого за різними джерелами фінансувала саме Росія [7].

Така кадрова політика та поглиблення інтеграції, а саме надання Європейській Комісії більших повноважень, актуалізують проблему політизації інституцій ЄС та привертають увагу євроскептиків до внутрішніх процесів в роботі Комісії. Дослідження, проведені співробітниками департаменту публічного адміністрування та соціології Роттердамського університету щодо політизації Комісії у питаннях преференцій соціального інвестування, показали, що ЄС більше надає соціальні інвестиції для держав з високим рівнем соціальної поляризації. Проте відповідно до досліджень, рівень євроскептицизму не є визначальним показником поляризації суспільства [349]. Згодом схожого висновку у своєму дослідженні дійшли Х. Вільямс та С. Беван, які визначили, що рівень євроскептицизму не впливає на динаміку прийняття рішень. Хоча рівень

евроскептицизму зріс порівняно з попередньою каденцією, кількість прийнятих Європейською Комісією нормативно-правових актів суттєво не змінилася [364]. Однак, таке дослідження не дає відповідь, чи у затверджених рішеннях прослідковуються євроскептичні ідеї. Складно визначити рівень євроскептицизму в роботі Європейської Комісії, однак варто врахувати вплив різних євроскептичних сил на діяльність інституції та її співробітників, у тому числі лобістських організацій чи російських політиків і бізнесменів.

Чи не найбільш євроскептичною інституцією є Європейський Парламент. Якщо охарактеризувати парламент цього скликання, то він більш поляризований та менш однорідний. Політичні групи все менше сконцентровані на ідеології, а значно більше на політичній приналежності партій. За результатами виборів до Європарламенту 2019 року близько 31% його депутатів належало до євроскептиків порівняно з 27% після виборів 2014 року. Однак цей 31 відсоток знизився до 28% протягом року, коли британські європарламентарі залишили інституцію [305]. У Європарламенті 9-ого скликання функціонують такі євроскептичні групи: Ідентичність та демократія, Європейські консерватори та реформісти, Європейські об'єднані ліві – Північні зелені ліві.

Найбільшою євроскептичною групою у Європейському Парламенті є Ідентичність та демократія, до яких приєдналася розформована після Брекзит група Європа свободи та демократії. Також до групи перейшли партії Справжні фіни та Данська народна партія з групи Європейських консерваторів та реформістів. Головуючим групи є М. Занні, який був членом італійської євроскептичної партії Рух п'яти зірок, проте у 2018 році перейшов до Ліги [319]. Засновницею та однією з найвпливовіших членів групи безумовно є лідерка французького Національного фронту М. Ле Пен. Саме вона тривалий час просувала дезінтеграційні ідеї в ЄС, закликаючи французів до виходу з ЄС. Проте останнім часом помітні тенденції до послаблення жорсткої риторики, зокрема М. Ле Пен відмовилася від ідеї виходу Франції з єврозони [291], а на початку 2020 року вона погоджується з членством Франції в ЄС і хоче лише реформувати блок [209]. Лідер італійської партії Ліга, яка також входить до

групи Ідентичність та демократія, М. Сальвіні, навпаки, на фоні пандемії більше почав критикувати ЄС за бездіяльність. Проте його партія починає втрачати своїх прихильників [352]. Не можна поза увагою залишити партію Альтернативна для Німеччини, яка останніми роками посилила свою жорстку риторику щодо ЄС. Попри це лідер партії Й. Мейтен не прихильник такої опозиції до ЄС [153]. Найбільше депутатів у цій групі мають партії з Італії, Франції та Німеччини. До цієї групи також приєдналися партії з Чехії, Фінляндії, Данії, Естонії, Бельгії, Австрії, Нідерландів і отримали по декілька місць у Європейському Парламенті. Група Ідентичність та Демократія, нова група, яка сформована з нових популістів та євроскептиків. Досить часто партії цієї групи пов'язують з різними лобістськими організаціями. Зокрема, партія Нідерландів за свободу, за різними джерелами, фінансується лобістами зі США [100]. Також не варто відкидати тісне співробітництво між Національним фронтом М. Ле Пен та Росією. У 2015 року партія отримала позику від російського банку [122]. Ідентичність та демократія має найвище серед євроскептичних груп електоральне представництво в Європарламенті. А партії перетворюються на мішені лобіювання зацікавлених держав, як з боку ЄС, так і з третіх країн.

Група Європейських консерваторів та реформістів була найбільшою євроскептичною групою у Європарламенті попереднього скликання. Після виходу британської Консервативної партії, як провідної, та інших партій, до Європейських консерваторів та реформістів приєдналися більш популістичні партії: іспанський Вокс, Сімейна партія Німеччини, Грецьке рішення та голландський Форум за демократію. Через це група змінила свою ідеологію та політичне спрямування від поміркованого євроскептицизму до більш радикального. Зокрема, вихід з ЄС підтримують партії Грецьке рішення, чеська Громадська демократична партія та голландський Форум за демократію. Також жорстку позицію щодо функціонування єврозони та подальшого співробітництва мають словацька Свобода і солідарність та Болгарський національний рух. Зараз групу очолює італієць Р. Фітто спільно з поляком Р. Лугутко. Диктує політику

групи польська партія Право та справедливість, оскільки вона отримала майже половину місць з 52 можливих для Польщі [110]. Також до групи входять ще дві польські партії Об'єднана Польща та Угода. Лідуючі позиції займають представники партій Брати Італії та Вокс. Після Брекзиту група дещо втратила свої позиції в Європейському Парламенті, оскільки з неї вийшли британська Консервативна партія.

Найменшою євроскептичною групою є Європейські об'єднані ліві – Північні зелені ліві, які є представниками м'якого євроскептицизму. До групи входять переважно комуністичні партії та ліві. Тривалий час саме ця група вважалася проросійською. До парламентської групи цього скликання увійшли також представники політичного руху Тепер Народ та партії Лівий блок з Португалії, Подемос з Іспанії, Ліва партія з Швеції, Лівий союз з Фінляндії, Червоно-зелений альянс Данії та Нескорена Франція, який був заснований у 2018 році проте не зареєстрований як партія ЄС [237]. Також до цієї групи приєдналися партії, які не входять в жодний європейський альянс. У групі є партії, які налаштовані, як і більш жорстко, так і помірковано. Зокрема, вихід з ЄС підтримують партії з Португалії, Данії та Чехії. Поступово партії групи втрачають свою підтримку серед населення, а група перетворюється на об'єднаний блок партій, погляди яких не сумісні з іншими групами.

Відповідно до досліджень, проведених А. Ріполь, відсоток євроскептиків у Європарламенті у 2020 році становив 31, коли у 2014-2019 роках такий відсоток складав 27 [285]. Проте ситуація не така однозначна. Хоча свою підтримку втратили проєвропейські Європейська народна партія та Прогресивний альянс соціалістів і демократів, але підтримка іншої проєвропейської партії Оновлена Європа навпаки зросла. Також більше громадян підтримали Зелених. Серед євроскептичних груп свою підтримку втратили Європейські консерватори та реформісти та Ліво-зелені Півночі, коли Ідентичність та демократія збільшили кількість голосів [285]. Статистика показує, що кількість євроскептиків в парламенті зросла, але вона не показує, як змінилося якісне співвідношення євроскептичних груп. Хоча зафіксовано три євроскептичні групи, але ці групи

мають різні політичні ідеології та не підтримують тісних зв'язків між собою. Найбільша євроскептична група Ідентичність та демократія не підтримує вихід держав з Союзу, проте є дві умови, які відстоюють партії групи: реформування єврозони та боротьба з нелегальною міграцією. Хоча Ідентичність та демократія не є прихильниками жорсткої опозиції, проте саме з їхньої партії лунає чи не найбільше критики ЄС. У той час, як інша група, ЄКР, є прихильниками жорсткого євроскептицизму і виступають проти подальшої інтеграції та членства в ЄС. Також більш радикально налаштовані Ліві.

У парламенті 9 скликання зафіксовано такі партії жорсткого євроскептицизму: голландський Форум за демократію, чеська Свобода та пряма демократія, Громадська демократична партія, словацька партія Котлеба та Свобода і Солідарність, а також Золотий світанок з Греції. Вони є представниками усіх трьох опозиційних груп, що свідчить про те, що пропри політичну ідеологію у кожній з груп є опозиціонери до європейської інтеграції. Так як причини опозиції до членства своїх держав в ЄС серед усіх трьох груп різні, євроскептики не виступають однією силою, ні в Європарламенті, ні в ЄС. Євроскептичні партії не суттєво можуть вплинути на результати голосування, оскільки саме проєвропейські групи Європейська народна партія, Прогресивний альянс соціалістів і демократів та Альянс лібералів і демократів за Європу формують велику проєвропейську коаліцію [297]. Однак, євроскептики можуть реалізувати свою діяльність через парламентські комітети, адже саме комітети вносять поправки до пропозицій Комісії.

У наступній частині проаналізуємо євроскептицизм у Раді ЄС, яка паралельно з Європарламентом редагує та затверджує законодавство ЄС. Міністри Ради ЄС намагаються регулювати вплив законодавчої ініціативи Європейської Комісії на національне законодавство. Адже саме профільні міністерства держав-членів вносять поправки до законопроектів Європейської Комісії. Простежити прояви євроскептицизму в Раді ЄС досить складно та певною мірою навіть неможливо, адже складно визначити, яка чергова поправка одного з міністрів 27 держав-членів протирічить європейській інтеграції. Окрім

того, процес призначення уряду чи формування коаліції – динамічний процес. Звільнення та призначення нового міністра, закінчення каденції уряду чи взагалі відправлення уряду у відставку – не такі вже рідкісні процеси у державах Європи. Хоча кількість опозиційних партій та прихильників такої ідеології зростає, проте представництво євроскептиків у національних урядах не таке вже й значне. Найбільш євроскептичні уряди мають Угорщина, Польща, Італія, Австрія [49]. В Угорщині урядові партії відкрито не називають себе євроскептичними і входять в групу Європейської народної партії. Партія, яка займає головні міністерські крісла, є Фідес (Прем'єр-міністр, Міністр фінансів, Міністр закордонних справ і торгівлі, Міністр юстиції та Міністри офісу прем'єр-міністра). Християнсько-демократична народна партія, яка відхилила прийняття Європейської конституції, отримала лише два міністерства. Безпартійні представники отримали інші вакантні міністерства, серед яких Міністерство внутрішніх справ [218]. В Італії міністерські крісла розділені між проєвропейською Демократичною партією та євроскептичною партією Рух п'яти зірок. Зокрема, представники з євроскептичної партії Рух п'яти зірок очолюють Міністерство зовнішніх справ та міжнародного співробітництва, Міністерство економічного розвитку, Міністерство юстиції, Міністерство праці та соціальної політики і Міністерство освіти, університетів та досліджень [222]. В Австрії ситуація з формуванням уряду схожа до італійської. Уряд складається з проєвропейської Австрійської народної партії та з євроскептичної партії Свободи. Зокрема, євроскептична партія отримала керівництво над Міністерством транспорту, інновацій і технологій, Міністерством оборони і спорту, Міністерством праці, соціальної політики і захисту споживачів та Міністерством внутрішніх справ [130]. У Польщі після виборів влітку 2020 року, реформування уряду і, відповідно, скорочення кількості міністерських крісел ситуація суттєво не змінилася. До уряду приєднався Я. Качинський від партії Право та справедливість на посаду віцепрем'єр-міністра [72]. Дискусійним залишається питання впливу міністрів-євроскептиків на курс держави та її політику в Союзі.

Дослідження, проведені П. Груйсеном та К. Кромбезом, показують незначний вплив міністрів-євроскептиків на процес прийняття рішень у Раді ЄС. Учені вивчали, чому певні міністри не підтримують те чи інше рішення, як часто голосують проти і що цьому передуює. Одним із визначників у цьому дослідженні був євроскептицизм. Результати дослідження демонструють, що загальна опозиція до ЄС не є головним фактором у процесі голосування чи прийняття рішення. Відповідно до даних, зв'язок між євроскептицизмом та інституцією менше 10% [342]. Тобто це означає, що ні євроскептицизм, ні приналежність міністра до такого курсу не впливає на прийняття чи не прийняття певного рішення.

Якщо розглянути внутрішній процес прийняття рішень у Раді ЄС, варто зауважити, що не тільки міністри беруть участь у формуванні політики інституції. Значну роботу також виконують Комітет з постійних представників (COREPER) та робочі групи. Враховуючи високий рівень поляризації інтересів та велику кількість стейкхолдерів, інституції намагаються максимально досягати консенсусного рішення і більше зорієнтовані на стабільну роботу інституцій з урахуванням інтересів усіх держав-членів, а ніж до дестабілізації внутрішньої політики [197]. Критика чи відмова від кроку, який передбачає посилення інтеграційного процесу, не означає підтримку чи прихильність до євроскептицизму. Причиною цього може бути економічна, соціальна чи політична неготовність національного уряду до імплементації таких ідей. З усіх інституцій ЄС, найменше і найскладніше євроскептицизм проявляється саме в Раді ЄС через низький рівень політичної заангажованості.

Євроскептицизм – це масштабне явище, ознаки якого можна простежити не лише в головних політичних інституціях ЄС. Свої інтереси зацікавленні групи можуть просувати через різні консультативні органи, через Європейський економіко-соціальний комітет, який представляє громадянське суспільство, профспілки, групи інтересів, та Комітет регіонів. Також варто врахувати роль децентралізованих агентств: агентства спільноти, агентства у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, агентства у сфері співробітництва

поліцейських та судових органів у кримінально-правовій сфері, виконавчі агентства. Тобто ЄС – це не тільки декілька інституцій і представники держав-членів, це потужний Союз із сотнями тисяч співробітників, кожен з яких формує політику блоку.

Проаналізувавши прояви євроскептицизму в інституціях ЄС, можна зробити висновки, що інтенсивність та швидкість інтеграції, передусім, залежить від Європейської Ради, Європейської Комісії, Ради ЄС та Європейського Парламенту. І якщо більшість лідерів держав-членів чи парламентів не готові до поглиблення співробітництва, то посилення інтеграції не відбудеться. Також варто зауважити, що прояви євроскептицизму в інституціях залежать від впливу національного уряду та складу національного парламенту. Якщо позиція євроскептиків сильно представлена в державі, то вони можуть диктувати політику і в самому Союзі. Лідери держав-членів, політичних партій, депутати Європарламенту критикують ЄС за бездіяльність, але саме вони є тим механізмом, який регулює цей процес. Урядовці держав-членів відокремлюють ЄС від національних урядів, забуваючи, що більшість інституцій ЄС сформовані з національних представників. Євроскептицизм в інституціях ЄС не є загрозою європейській інтеграції. Безумовно, певний рівень критики та зауважень до роботи ЄС існує, проте він не загрожує загальному темпу інтеграції.

2.4. Вплив британського євроскептицизму на політику ЄС

Тривалий час Сполучене Королівство намагалося бути осторонь європейських справ та прагнуло мінімізувати свою участь в європейських інтеграційних ініціативах. З посиленням європейської інтеграції уникнути поглиблення співпраці з Європейськими Співтовариствами не вдалося. Утім дискусії про небажання інтегруватися до Європейських Співтовариств не сходили з порядку денного британської політики. У державі виокремилася група урядовців та політиків, які категорично не підтримували європейську інтеграцію Британії, що поклало початок появі євроскептицизму. Згодом ідеї євроскептиків

поширилися серед інших держав-членів ЄС та у кожній з цих держав набули своїх характерних ознак. З посиленням розвитку євроскептицизму, а особливо після початку процесу Брекзиту, все більше вчених почали виокремлювати британський євроскептицизм, як специфічне явище. Британці чи не найбільше критикували ЄС за спільну економічну і фінансову політику та виступали проти федералізації ЄС. Розбіжності щодо реалізації спільної політики призвели до того, що британський уряд у 2016 році зголосився провести референдум щодо членства в ЄС. Результати голосування підтвердили бажання британців залишити Союз. Вихід Британії з ЄС та суттєві трансформації в роботі Союзу зумовили необхідність дослідити вплив британського євроскептицизму на євроінтеграційні процеси.

Після проведення у 2016 році референдуму у Великій Британії учені переважно зосереджували увагу на дослідженні впливу Брекзиту на політику Великої Британії та Європейського Союзу. Низка праць була присвячена економічним наслідками Брекзиту, з якими зіткнулися ЄС та Велика Британія [332]. Також дослідники вивчали вплив виходу Британії на спільну енергетичну політику та на зовнішні справи ЄС [158]. Деякі європейці проаналізували здатність Брекзиту спровокувати вихід інших держав-членів, що також корелює з впливом британського євроскептицизму на політику ЄС [355]. В контексті європейсько-британських відносин про вплив британського євроскептицизму на європейську політику писала К. Солі, яка спробувала проаналізувати майбутнє євроскептицизму в ЄС після Брекзиту [305]. Хоча питання взаємозв'язку євроскептицизму і Брекзиту та їх наслідків для європейської політики є доволі актуальною темою, відкритим питанням залишається, чи зможе Європейський Союз ініціювати посилення інтеграції в тих сферах співпраці, які раніше блокувала Британія, чи проблема була не стільки в британському євроскептицизмі, як у загальній неготовності посилювати інтеграцію.

До 70-тих років через постійне вето з боку Франції ймовірність приєднання Британії до ЄС була низькою, тому не було необхідності популяризувати антиєвропейські ідеї. Однак з обережністю до приєднання Британії до

Європейських Співтовариств ставилися як консерватори, так і лейбористи. Поступово партіям з метою акумуляції виборців потрібно було більш чітко сформулювати свої позиції щодо формату співпраці з Європейськими Співтовариствами. У зв'язку з цим консерватори зайняли більш проєвропейську позицію, тоді як лейбористи відстоювали протилежну політику. Лейбористи розкритикували Договір про приєднання до ЄЕС 1972 року і, вигравши парламентські вибори 1974 року, зобов'язалися провести референдум щодо продовження членства в ЄС [46]. Референдум 1975 року показав, що 67,2% британців підтримали членство в Європейських співтовариствах [221]. На наступних виборах, 1983 року, у разі своєї перемоги, лейбористи пообіцяли, що Велика Британія вийде з ЄС [195]. Однак тоді знову виграли консерватори, в діях та риторичі яких також простежувалися елементи євроскептицизму. Лідерка партії М. Тетчер не надто прихильно ставилася до посилення економічної інтеграції, що спровокувало розкол у партії [307]. Тимчасове приєднання Британії до спільної валютної системи показало недоліки економічної інтеграції і стало приводом до зростання британського євроскептицизму. Наприкінці 80-х років ХХ століття М. Тетчер опиралася створенню економічного і валютного союзу, але навіть потужний політик її масштабу не зміг цьому завадити. Водночас у процесі трансформації Європейських Співтовариств у ЄС Велика Британія добилася винятків зі спільних політик, зберігши власну валюту та не приєднавшись до Шенгенської зони.

Підписання Маастрихського договору посприяло популяризації опозиції до ЄС у Великій Британії. Ратифікацію договору не винесли на референдум, що спричинило зростання невдоволення серед політиків та створення євроскептичних партій: партії Референдум та Партії незалежності Великої Британії (УКІП). На виборах до Європейського Парламенту 2004 року партія УКІП зайняла третє місце [295]. На наступних виборах у 2009 році партія закріпилася на другому місці [282]. Рівень євроскептицизму почав зростати серед лейбористів та консерваторів. Неодноразово піднімалося питання про проведення референдуму щодо виходу з ЄС. У 2014 році Велика Британія на чолі

з консерваторами відмовилася збільшувати свій внесок у бюджет ЄС. Лідер консерваторів Д. Кемерон у своїй передвиборчій кампанії 2015 року, у разі його перемоги, обіцяв провести референдум щодо виходу з ЄС [86]. Ще до референдуму Велика Британія та ЄС вели переговори щодо особливого статусу Британії в Союзі, і на саміті ЄС 16 лютого 2016 року держави ЄС досягли згоди щодо нових умов членства Сполученого Королівства, зокрема його відмови від подальшої політичної інтеграції, скорочення виплат та пільг мігрантам, дотримання балансу між державами єврозони та іншими членами ЄС в економічній політиці тощо. Однак ці домовленості не гарантували Британії повернення контролю над міграцією та можливості вето законодавства ЄС [118]. Негативні наслідки економічної та міграційної кризи та активна лобістська кампанія зацікавлених сторін призвели до того, що британці на червневому 2016 року референдумі проголосували за вихід з ЄС. І хоча результати референдуму були необов'язкові до виконання, Велика Британія вирішила вийти з ЄС. За цим рішенням послідували складні п'ятирічні переговори, в результаті яких Велика Британія залишила ЄС 30 січня 2020 року [330].

Причинами виходу були небажання ділитися своєю незалежністю та страх втрати національного суверенітету. Британія підтримувала функціонування ЄС, але як міжнародної організації, а не наддержавного утворення. Тому британці були не проти приєднання нових членів, але категорично не підтримували подальшого передання функцій державних органів для інституцій ЄС та створення нових органів контролю, як от інституту Європейської Прокуратури [1]. Натомість, Сполучене Королівство підтримувало посилення ролі національних парламентів у процесі прийняття рішень аж до надання права вето [191]. Також дискусії виникали щодо формування та розподілу бюджету та неприєднання до єврозони [107]. Події на Близькому Сході активізували питання членства Британії в Шенгенській зоні та дискусію щодо системи розподілу мігрантів. Окрім того, Велика Британія не підтримувала спільну безпекову політику ЄС [339]. Невдоволення Великої Британії зростало і поширювалося на усіх держав-членів, що стало однією з причин зростання євроскептицизму в

інших державах ЄС. У Великій Британії завжди були сумніви щодо доцільності її членства в ЄС. Постійні дискусії щодо членства в Європейському Союзі провокували конфлікти між ЄС та Британією, між британськими урядовцями та громадянами Великої Британії. У ЄС же хвилювалися, аби вихід Великої Британії не спровокував «ефект доміно» й інші держави-члени не залишили ЄС, тому перед ним стояло подвійне завдання: організувати процес виходу, так щоб це не спричинило вихід інших держав. Враховуючи складний переговорний процес та економічні наслідки виходу з ЄС для Британії, низка євроскептичних партій в різних державах-членах відмовилися від ідеї виходу їх держав з ЄС [325].

Вихід Британії трансформував стратегію Союзу, змістив акценти у реалізації внутрішньої та зовнішньої політики. Перші зміни відбулися на найвищому політичному рівні. Велика Британія одразу в 2016 році заявила про вихід її представників з інституцій ЄС. Суттєві зміни відбулися у Європейському Парламенті, де спостерігався найвищий рівень євроскептицизму. Британські партії на той час входили до декількох євроскептичних парламентських груп. Зокрема, британська Консервативна партія мала 8 місць в групі Європейських консерваторів та реформістів. Також у тій же групі одне місце мала Ольстерська юніоністська партія. До 2019 року євроскептична партія Британії УКІП фактично складала половину членів групи Європа свободи та прямої демократії. Згодом до цієї ж групи увійшли нова, створена після референдуму 2016 року, Партія Брекзиту (відстоювала жорсткий вихід та фактично конкурувала з УКІП) Соціал-демократична партія та інші незалежні депутати, після чого група Європа свободи та прямої демократії припинила своє існування [305].

За результатами виборів до Європарламенту 2019 року близько 31% його депутатів належало до євроскептиків порівняно з 27% після виборів 2014 року. Однак цей 31 відсоток знизився до 28% протягом року, коли британські європарламентарі залишили інституцію [305]. Таким чином, попри прогнози зростання рівня євроскептицизму на фоні Брекзиту, кількість євроскептиків у нинішній каденції Європарламенту залишилася на тому ж рівні.

На виборах до Європарламенту 2019 року Партія Брекзиту на чолі з Найджелом Фараджом отримала найбільшу кількість голосів, але британські євроскептики перестали виступати єдиною силою і з'явилося все більше розбіжностей у їх поглядах. Через відсутність узгодженого політичного курсу та фінансування партія УКІП розпалася. Згодом Партія Брекзиту на певний час зникла з політичного життя Британії і на фоні пандемії відновилася як партія Реформа Великої Британії, критикуючи бездіяльність британського уряду у період пандемії [305]. Вихід Британії з ЄС зміщує фокус британського євроскептицизму, який поступово зникає з британської політики. Партія УКІП агітувала за вихід з ЄС, партія Брекзит закликала до жорсткого Брекзиту у переговорах ЄС, а оновлена партія Реформа Великої Британії критикує вже не ЄС, а національний уряд. З цього можна зробити висновок, що британський євроскептицизм поступово зникає з британської політики.

Це послаблює євроскептиків і в ЄС, оскільки британський євроскептицизм тривалий час був їх основною живильною силою. Як підтвердження, низка партій держав-членів ЄС змінили свою риторику щодо членства в ЄС. Після виходу Британії французький Національний фронт відмовився від ідеї виходу Франції з ЄС [209]. Також італійська партія Ліга, лідер якої М. Сальвіні закликав до виходу із Шенгенської зони та зони євро, зазначив, що Італії краще поки що залишитися в цих європейських ініціативах [288]. Члени німецької євроскептичної партії Альтернатива для Німеччини також послабили свою риторику щодо виходу з ЄС і нині заявляють, що вихід Німеччини з ЄС можливий тільки, якщо якась інша північноєвропейська держава залишить блок [355]. Вихід Британії та усі труднощі, які були з цим пов'язані, показали усю складність дезінтеграційних процесів і тим самим знизили бажання євроскептиків ратувати за інші виходи. Те, чого вони хочуть зараз – це залишитися в ЄС і змінювати його зсередини.

Інституційні та кадрові зміни відбулися і в роботі інших органів ЄС. У Європейській Комісії Ж.-К. Юнкера британський представник Д. Хілл був еврокомісаром з питань фінансової стабільності, фінансових послуг та ринків

капіталу, однак після референдуму залишив цю посаду. Натомість з метою виконання умов членства була створена представницька посада комісара з питань безпеки Союзу, яку очолив Д. Кінг. У 2019 році після виборів до Європарламенту був сформований новий склад Європейської Комісії, до якого Британія не подала свого представника. Відповідно до процедури, це було ще обов'язком Британії, так як на той час вона була ще членом Європейського Союзу, що спровокувало конфлікт між Британією та Союзом [124]. Після референдуму 2016 року з Європейської Ради та Ради ЄС також одразу вийшли представники Великої Британії. Такі трансформації в інституціях сприяли зниженню опозиції до роботи ЄС.

Враховуючи, що ЄС сконцентований найбільше на економічній інтеграції, Брекзит спровокував значні трансформації в спільній економічній політиці ЄС, євроні, ринках та суміжних політиках. Велика Британія підтримувала та активно просувала функціонування єдиного ринку. Попри це, вона не приставала на всі європейські ініціативи, тому вихід Британії може посилити гармонізацію податків, більш високе оподаткування фінансових операцій та уніфікацію системи прямого оподаткування. Вихід Британії з системи єдиного ринку не стільки вплине на ЄС, як на держав-членів, що активно співпрацювали з Великою Британією у цій сфері, що в результаті негативно відобразиться на економічній інтеграції ЄС. Ще одним ключовим елементом європейської інтеграції є зона євро. Хоча Британія не була її членом і не підтримувала поглиблення інтеграції у цій сфері, її вихід з ЄС може сприяти посиленню співпраці в євроні. Однак як і до Брекзиту, інтенсивність цього етапу інтеграції залежить від учасників зони євро. Внесок Великої Британії у бюджет ЄС був одним з найбільших в Союзі, і її вихід спровокує перерозподіл як доходів, так і видатків спільного бюджету [263]. Вихід Британії може негативно позначитися на енергетиці. Так як Велика Британія є активним лобістом нетрадиційних джерел енергії, її вихід з ЄС може послабити підтримку ядерних та нетрадиційних джерел енергії, наприклад, сланцевого газу [331].

Двояка ситуація складалася з позицією Британії щодо спільної зовнішньої та безпекової політик ЄС. Велика Британія не підтримувала передання функцій щодо реалізації зовнішньої політики від національних органів до європейських інституцій. Вона бажала, аби держави-члени представляли політику ЄС, але не лідери інституцій ЄС, що послаблювало інтеграцію в ЄС. Німеччина та Франція, як лідери Союзу, були не проти очолити спільну зовнішню і безпекову політику від його імені, тоді як Велика Британія надавала перевагу національним органам у цій сфері. Таке обмеження Велика Британія навіть домоглася закріпити в Лісабонському договорі. До Лісабонського договору була додана декларація, відповідно до якої спільна зовнішня і безпекова політики Союзу не повинна впливати на реалізацію зовнішньої політики держав-членів, а саме на їх відносини з третіми державами та міжнародними організаціями [94]. Тобто зовнішня політика Європейського Союзу могла розходитися з політикою держав-членів, і це було нормою. Хоча Британія і вийшла з ЄС, ця декларація досі є. Утім сьогодні ЄС має можливість вибудувати та сформувати більш комплексний підхід до спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Хоча Велика Британія вийшла з ЄС, вона намагається зберегти свій вплив на політику Союзу хоча б на мінімальному рівні. Вихід з Союзу фактично вилучив Британію з європейської політики, тому вона намагається сформувати новий формат відносин з лідерами Союзу. У зв'язку з цим деякі автори стверджують, що Франція, Німеччина та Велика Британія мають амбіції реалізовувати спільну політику у новому форматі «Великої трійки». Відповідно до досліджень Центру Карнегі, саме Велика Британія, Німеччина та Франція спільно опублікували десятки заяв щодо актуальних проблем на міжнародній арені, і після виходу Британії ця тенденція не змінилася [182]. Франція, Німеччина та Велика Британія намагаються узгоджувати свої позиції щодо нових політичних викликів і виступати єдиною силою, залучаючись підтримкою інших акторів. Також після Брекзиту, помітно посилюються зв'язки між цими державами у кулуарах ООН [62]. Ймовірно, більшого посилення цього формату очікувати не варто, оскільки Британія визначила для себе, що бачить своє майбутнє поза

ЄС і суперечності, які спричинили вихід, не зникли. Навпаки, можна прогнозувати прагнення Британії повернути собі регіональне лідерство в європейській безпековій політиці, одним із перших свідчень чого є її активність на початку 2022 року у напрямку попередження нового витка агресії Росії проти України, зокрема надання масштабної військової допомоги Україні та ініціатива зі створення союзу з Україною та Польщею.

Брекзит спровокував зміщення балансу сил в ЄС та послаблення впливу ЄС на міжнародну політику. Вихід Британії сприяв зростанню політичного впливу Франції та Німеччини, але для утворення такого політичного статусу їм потрібно буде врегулювати низку проблем. Передусім, узгодити спільні позиції щодо ключових політик в ЄС та враховувати позиції менших держав щодо інтеграції на всіх рівнях [35].

Членство Великої Британії блокувало ще одну сферу діяльності ЄС – спільну безпекову та оборону політики. Формування спільних безпекової та оборонної політик на європейському континенті було однією з цілей створення ЄС, однак надалі фактично ці функції почало забезпечувати НАТО. Ініціативи низки європейських держав щодо цього питання не знаходили підтримки. Велика Британія була найпотужнішою військовою державою в Союзі. І саме через Велику Британію ЄС мав можливість брати активну участь у військових операціях у Іраку та долучатися до інших ініціатив. Під час конфлікту на Балканах в 1998 році між прем'єр-міністром Британії Т. Блером і президентом Франції Ж. Шираком була ухвалена Декларація Сен-Мало, яка передбачала створення європейської політики безпеки і оборони, у тому числі військового контингенту. Однак, поглиблювати інтеграцію у цій сфері Британія бажала через НАТО, відкидаючи європейські пропозиції [198]. Тому вихід Британії може суттєво трансформувати політику ЄС щодо безпеки та оборони. Для цього державам потрібно знайти спільне рішення щодо подальшого співробітництва у цій сфері та узгодити подальшу роль НАТО у сфері оборони та безпеки ЄС. Якщо у держав-членів з'явиться бажання поглибити інтеграцію у цій сфері, вони зіткнуться з питаннями втрати національного суверенітету, нейтралітету щодо

деяких питань [253]. Франція, як єдина потужна військова сила, не готова відмовлятися від своєї автономії, а Німеччина – збільшувати витрати на оборону [63]. Однак поступове поглиблення співпраці може принести очікувані результати. У 2017 році у ЄС заснували формат PESCO, який передбачає посилену співпрацю у сфері оборони. У квітні 2021 року Європарламент схвалив створення Європейського оборонного фонду обсягом у 7,9 мільярда євро, які будуть спрямовані на науково-дослідницькі проекти в оборонній сфері [31]. Не можна не відзначити, що у зв'язку повномасштабним вторгненням Росії в Україну, ЄС активізував свою кооперацію у сфері безпеки та оборони через Європейський фонд миру [103].

Велика Британія вже тривалий час не впливає на процес ухвалення рішень в ЄС, однак спільна політика ЄС суттєво не змінилася. Причинами цього є те, що держави-члени не поспішають посилювати інтеграцію через низку внутрішніх та зовнішніх причин. Можна припустити, що вихід Британії у короткостроковій перспективі суттєво не вплинув на інтенсивність європейської інтеграції, однак знизив рівень загрози дезінтеграції. Євроскептики з Італії, Франції визнають, що іншим державам значно складніше було б вийти з ЄС, як це було для Великої Британії, так як Велика Британія не входила до єврозони та Шенгенської зони та мала сухопутне сполучення тільки з Ірландією. Іншим європейським державам, які значно більше інтегровані в інституції ЄС, набагато складніше буде вийти, і наслідки будуть більш скандними. Сьогодні досить складно визначити реальний вплив британського євроскептицизму та вихід Британії з ЄС на політику та економіку Союзу, так як ЄС паралельно зіткнувся з наслідками пандемії. Однак британський євроскептицизм знизився до мінімального рівня у британській політиці, і, відповідно, його вплив на політику ЄС сьогодні є мінімальним.

Висновки до розділу 2

Визначивши та проаналізувавши причини зростання євроскептицизму в ЄС, варто зауважити, що посилення опозиції до ЄС було зумовлене перманентними та змінними причинами. До перманентних причин відносимо відсутність бачення майбутнього ЄС на початковому етапі інтеграції, пізнє залучення громадян держав-членів ЄС до процесу прийняття рішень, досвід та культурно-ментальні особливості держав-членів, слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС, діяльність інституцій ЄС, відсутність лідера в Союзі та низький рівень знань про ЄС серед громадян держав-членів. Змінними причинами є економічна криза 2008 року, боргова криза 2010 року, міграційна криза 2016 року, терористичні атаки, зростання популізму, дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Союзі. Детально розглянувши кожен з визначених причин зауважуємо, що окремо кожна з причин не могла посилити зростання опозиції до ЄС. Однак за нестабільних зовнішньо-політичних та економічних умов та через відсутність дієвого внутрішнього механізму протидії цих викликам, популярність євроскептиків почала зростати, що в результаті спричинило Брекзит. Наразі дія цих причин ослабла чи втратила актуальність, однак нові виклики, серед яких пандемія коронавірусу та наслідки російсько-української війни, можуть спровокувати нову хвилю зростання євроскептицизму.

Співставивши позиції євроскептичних партій держав-членів ЄС щодо визначених політик ЄС, членства та подальшої інтеграції після виходу Британії з ЄС, ми визначили, що позиції політичних партій щодо європейських політик залежать від регіону. Якщо це регіон Центрально-Східної Європи, то євроскептичні партії переважно не підтримують міграційну політику ЄС та валютний союз. У регіоні Південної Європи найбільше критикують Шенгенську зону. У Північній та Західній Європі невдоволені економічною та спільною зовнішньою політикою ЄС. Найбільше євроскептичні партії користуються підтримкою у Центрально-Східній та Південній Європі, а саме в Угорщині, Чехії,

Іспанії, Італії, Греції. Вихід з ЄС переважно також підтримують євроскептичні партії з Центрально-Східної Європи. Результати дослідження показують, що в загальному євроскептичні партії підтримують співпрацю у спільному ринку та торгівлі. У той же час найбільшій критиці піддається функціонування єврозони та Шенгенської зони. Дискусійною сферою співпраці залишається спільна зовнішня та безпекова політики. Попри певні незгодження євроскептичні партії підтримують членство їх держав у ЄС. Діяльність євроскептичних партій не загрожує європейській інтеграції. Партії не спроможні суттєво впливати на процес прийняття рішень, оскільки досі мають порівняно незначне представництво в національних та Європейському парламентах. Також позиції партій постійно змінюються у залежності від внутрішньополітичної ситуації в ЄС та розкладу сил на міжнародній арені.

Проаналізувавши прояви євроскептицизму в інституціях ЄС, зокрема, визначивши елементи опозиції до ЄС у Європейській Раді, Європейській Комісії, Європейському Парламенті та Раді Європейського Союзу, ми визначили, що найбільші прояви євроскептицизму можна помітити в Європейському Парламенті та Європейській Раді, в інших органах ЄС такі прояви – мінімальні. Зауважимо, що кількість євроскептиків у Європарламенті після виборів 2019 року суттєво не зросла, до того ж між євроскептиками не спостерігається посилення комунікації та співробітництва. А після виходу Великої Британії опинилися на рівні попередньої каденції. Охарактеризувавши політичні погляди членів Європейської Комісії та їх прихильність до ідей євроскептицизму, ми визначили, що Європейська Комісія залишається найбільш проєвропейською інституцією ЄС. Проаналізувавши рівень опозиції в Раді ЄС, робимо висновок, що в політиків, які представляють національні уряди, нерідко виникають сумніви щодо реалізації спільної політики ЄС. Однак, складно стверджувати про негативний вплив євроскептицизму на розвиток співробітництва. На рівень євроскептицизму в європейських інституціях впливає економічна ситуація на національному рівні, адаптованість національних та європейського законодавства та ситуація на міжнародній арені. У зв'язку з цим, євроскептицизм

в інституціях варто розглядати не як загрозу європейській інтеграції, а лише як фактор уповільнення співпраці.

Простеживши динаміку впливу британського євроскептицизму на політику ЄС, ми визначили, що після виходу Британії з ЄС загальний рівень євроскептицизму в ЄС знизився. Зокрема, зменшилася кількість євроскептиків в Європейському Парламенті та відбулися кадрові зміни в інших інституціях ЄС. Окрім того варто зазначити, що Брекзит послабив дискусії про дезінтеграційні процеси в Союзі, а євроскептичні партії з інших держав-членів зменшили рівень критики до ЄС. Європейський Союз отримав шанс поглибити співробітництво в сферах спільної зовнішньої політики та політики безпеки, однак на динаміку інтеграції у цих сферах Брекзит поки що не вплинув. Вихід Великої Британії спричинив переформатування балансу сил в ЄС та сприяв зростанню політичного впливу Франції та Німеччини на політику Союзу. Також варто зауважити, що британський євроскептицизм зник не лише з європейської політики, а й з британської теж. Євроскептичні партії Британії: УКІП та партія Брекзит фактично припинили своє існування. Тому можна зробити висновок, що після виходу Британії з ЄС рівень євроскептицизму, який значною мірою живила Велика Британія, знизився.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ТА ПОЛІТИКУ РОЗШИРЕННЯ ЄС

3.1. Позиції євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС

Складнощі у реалізації спільної зовнішньої та безпекової політик стали черговим викликом для європейської інтеграції. Державам-членам ЄС все складніше знаходити компромісні рішення щодо формату співробітництва з третіми суб'єктами, щодо політики розширення ЄС, спільної оборонної та санкційної політик. Дискусії та довготривалий процес прийняття рішень погіршують становище ЄС на міжнародній арені. Абсолютного нового значення набула реалізація спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року. У нових реаліях ЄС мусить шукати оптимальні шляхи співробітництва у визначених сферах та формувати скоординовану політику. Таким чином, потрібно зосередити все більше уваги на визначенні викликів, які перешкоджають реалізовувати спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС крізь призму євроскептицизму.

Враховуючи складний процес ідентифікації опозиції до ЄС, ця тематика залишається маловивченою, але не менше актуальною. Частково на цю проблему звернула увагу С. Леконте, яка коротко охарактеризувала вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС [197]. Загальний огляд спільної зовнішньої політики ЄС крізь призму євроскептицизму зробила А. Хрисогелос [76]. Значно більше уваги учені приділили дослідженню проявів євроскептицизму у державах-кандидатах на вступ [139]. Хоча вплив євроскептицизму на реалізацію спільної зовнішньої політики відчутний, актуальність дослідження цього питання зросла лише після виходу Британії з ЄС.

Ми ж, своєю чергою, пропонуємо розглядати євроскептицизм у спільній зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС з урахуванням позицій чотирьох типів

суб'єктів: інституцій ЄС, держав-членів ЄС, громадян ЄС та зовнішніх акторів. У цьому розділі хочемо визначити, які з представників європейських інституцій та держав-членів ЄС виступають проти реалізації спільної зовнішньої та безпекової політик. Також приділимо увагу аналізу позицій громадян ЄС щодо спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Значна частина дослідження зосереджена на ролі зовнішніх акторів у зростанні євроскептицизму, а саме визначимо вплив Росії, США та Китаю на зростання євроскептичних настроїв в ЄС. І на останок маємо на меті порівняти позиції євроскептиків після Брекзиту та повномасштабного вторнення РФ в Україну у лютому 2022 року. До євроскептиків відносимо усіх тих, хто виступає проти реалізації спільної європейської зовнішньої та безпекової політик, а також, враховуючи агресивну російську політику та зміни контексту у відносинах ЄС-Росія, плануємо відносити і тих, хто підтримує продовження відносин з Росією у форматі до вторгнення в Україну.

Відповідно до Лісабонського договору за реалізацію зовнішніх зносин ЄС відповідають президент Європейської Ради та Верховний представник ЄС із закордонних справ та політики безпеки, з 2019 року це, відповідно, Ш. Мішель і Ж. Боррель. Також у процесі прийняття зовнішньополітичних рішень беруть участь міністри закордонних справ, які представлені в Раді ЄС, профільні комітети Європейської Комісії та комісари, посади яких суміжні зі зовнішніми справами ЄС. Зокрема, це комісар з питань торгівлі В. Домбровскіс та комісар з питань сусідства та розширення О. Варгеї. Також визначена роль Європейського парламенту, який укладає бюджет, впливає на зовнішню політику через профільні комітети та постійні консультації з Верховним представником ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Крім політичних інституцій, є технічно-виконавчий орган – Європейська служба зовнішньої дії. У процесі прийняття рішень бере участь значна кількість суб'єктів, що ускладнює процес прийняття рішень, оскільки функції між органами чітко не розподілені.

Європейську Раду можна назвати однією з найвпливовіших інституцій у визначенні стратегічних напрямків зовнішньої політики ЄС. Адже саме лідери

держав-членів приймають ключові зовнішньополітичні рішення. Подекуди серед лідерів держав-членів відсутня спільна позиція щодо поточних питань, вже не кажучи про стратегічне бачення спільної майбутньої політики. Найбільше проти реалізації спільної зовнішньої політики виступають лідери держав Центрально-Східної Європи. Зокрема, ЄС не вдалося виступити зі спільною позицією на підтримку Х. Гуайдо після виборів у Венесуелі, оскільки Італія заблокувала спільну заяву ЄС [87]. Також дискусії точаться за міграційну політику, оскільки прем'єр-міністри Болгарії Б. Борисов та Чехії А. Бабіш категорично проти прийняття мігрантів [44]. Неузгодження виникали щодо санкційної політики ЄС проти Росії ще до повномасштабного вторгнення. Зокрема, лідери Італії, Угорщини, Греції, Франції, Кіпру та Словаччини, Болгарії часто критикували санкційну політику ЄС, яка, за їхніми словами, більше шкоди завдає самому ЄС, а ніж Росії [220].

Однак після нападу Росії на Україну 24 лютого 2022 року, глави держав-членів ЄС почали виступати на міжнародній арені більш консолідованою силою. Лідери держав-членів майже одногосно підтримали посилення санкцій проти Росії, навіть попри те, що ці санкції мають значний негативний вплив на економіку їх держав та самого ЄС [168]. Зокрема, главами держав та урядів ЄС 23 червня 2022 року були ухвалені висновки про продовження поглиблення санкцій щодо Росії та розробляється механізми запобіганню обійти ці санкції [126]. Також підтвердженням єдності ЄС є надання статусу держави-кандидата для України та Молдови 24 червня 2022 року. Спочатку вагалися Нідерланди, Данія, Австрія, Угорщина, Італія, Німеччина, однак, враховуючи наростаючу небезпеку та розгортання найбільшого конфлікту на європейському континенті після закінчення Другої світової війни, ЄС доклав усіх зусиль, щоб об'єднатися і виступати як єдина політична сила. На тому ж саміті Європейська Рада фактично підтвердила рішення щодо перспектив подальшого розширення ЄС на Балкани. Членам Європейської Ради вдалося сформулювати спільну позицію щодо російсько-української війни, надаючи повну політичну, економічну, фінансову та військову підтримку Україні [125]. Загрози, з якими стикнулися європейські

держави, посилили реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політик, що підтверджує тезу про сильну Європу коли вона об'єднана. Однак не варто забувати про можливість зростання євроскептицизму, особливо, який підтримується та поширюється третіми країнами, у тому числі і Росією.

Найбільш неоднозначна ситуація щодо впливу євроскептицизму на зовнішню політику спостерігається у Європейському Парламенті. Попри значний рівень опозиції до ЄС, євроскептичні партії переважно підтримують спільну зовнішню політику ЄС. Зафіксована певна кількість партій, які налаштовані більш радикально. Це представники жорсткого євроскептицизму, переважно ліві та комуністичні партії серед яких партії Греції: Грецьке рішення та Золотий світанок; Словаччини: Котлеба, Свобода і Солідарність; Чехії: Громадська демократична партія, Свобода і пряма демократія, Комуністична партія Чехії і Моравії; Болгарська соціалістична партія, Болгарський національний рух; Живий щит Хорватії; Червоно-зелена коаліція Данії; Шинн Фейн Ірландії; Нідерландів: Партія тварин, Партія свободи та Форум за демократію [125]. У своїх партійних статутах та риториці партії зазначають, що готові до співпраці у цій сфері за умови врегулювання питань з нелегальною міграцією та біженцями. Проте, як показує практика, досягнути компромісу дуже складно.

Євроскептичні партії Угорщини, Фідес та Йоббік, підтримують спільну зовнішню політику, більше того, готові навіть до поглиблення інтеграції в цій сфері, але на практиці їх метою було зняття чи пом'якшення санкцій з Росії, принаймні до початку повномасштабної війни між Росією та Україною [208]. Позиції провладних партій держав-членів також відрізняються. Найбільше це було помітно на прикладі санкційної політики щодо Росії. Зокрема, соціал-демократи Швеції та Данії, а також польська Право та справедливість більшістю підтримували посилення санкції щодо Російської Федерації. Тоді як словацька Лівоцентриська партія та італійська Ліга навпаки вважали санкції занадто жорсткими. Незважаючи на євроскептичну риторику та тісні відносини з РФ, партії угорська Фідес, чеська ANO та Австрійська народна партія балансували

між посиленням і послабленням санкцій [50]. Такі результати дещо неочікувані, зважаючи на високий рівень взаємодії між Чехією, Угорщиною, Австрією та Росією. Після вторгнення Росії в Україну в загальному позиції євроскептичних партій щодо санкцій проти Росії не надто змінилися. Хоча зросла частка представників євроскептичних партій, які послабили свою підтримку Росії. Дослідження, проведені аналітичним центром Votewatch, показали, що комуністичні партії Португалії, Кіпру, Греції, Чехії та Ірландії, а також націоналістичні партії з Франції, Нідерландів та Чехії зайняли більш м'яку позицію щодо Росії. Також суперечливою виявилася позиція німецьких партій: ХДС/ХСС та СДПН, які не підтримали санкції проти Північного потоку 2 [168]. Депутати ж з угорської Фідес та італійської Ліги підтримали посилення санкцій проти Росії. Найбільш жорстку позицію щодо Росії зайняла євроскептична група Європейських консерваторів і реформістів, серед яких Шведські демократи та іспанська VOX [140]. В загальному представництво євроскептиків в національних парламентах та в Європарламенті не настільки високе, щоб суттєво впливати на зовнішню політику Союзу. А після 24 лютого 2022 року євроскептики послабили критику ЄС і все з більшою обережністю почали ставитися до Росії. Євроскептичні партії загалом підтримують реалізацію спільної зовнішньої політики, проте досить частко їх позиції розходяться, що ускладнює діалог щодо поточних питань.

Рада ЄС, зокрема, у складі міністрів закордонних справ держав-членів, також впливає на реалізацію спільної зовнішньої політики. Тому, безумовно, євроскептичні погляди міністрів можуть призупинити реалізацію угод різного рівня та ускладнювати процес формування спільної зовнішньої та безпекової політики. Так, наприклад, з вересня 2019 році Міністром закордонних справ Італії став євроскептик з партії Ліга Л. Фонтана [175]. У Польщі після виборів у липні 2020 року теж призначили нового Міністра закордонних справ, яким став З. Рау. Міністр вирізняється своїми націоналістичними поглядами, що часто є несумісним з певною політикою ЄС, наприклад, щодо прав меншин. Як стверджують польські урядовці, З. Рау абсолютно підтримує

зовнішньополітичний курс Польщі останніх років [370], тому кардинальних змін у позиції Польщі очікувати не варто. До євроскептиків варто віднести також колишнього Міністра закордонних справ Данії А. Самуельсен. Його партія Ліберальний альянс була заснована в 2007 році і виступала проти посилення співпраці з ЄС. Як міністр, він заявляв, що потрібно, або реформувати блок, або залишити його [95]. Але з 2019 року Міністром закордонних справ Данії став Д. Коффорд, який підтримує європейську інтеграцію. Його партія соціал-демократів входить до проєвропейської групи Прогресивний союз соціалістів і демократів. Це свідчить, що позиція ЄС стала менш поляризованою, а, отже, більш проєвропейською. Міністри, які і будь-які інші урядовці, намагаються балансувати між політичною силою, яку вони представляють, інтересами держави та інтересами ЄС.

Ситуація дещо змінилася після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Так як саме Рада ЄС почала працювати над санкційними пакетами. Станом на середину 2023 року Рада ЄС ухвалила одинадцять санкційних пакетів проти Росії, які передбачають замороження російських активів, а громадянам і компаніям ЄС заборонено надавати кошти для низці фізичних та юридичних особам з російським громадянством [290]. Неоднозначну позицію щодо санкційної політики ЄС займає Угорщина, яка виступає категорично проти нафтового ембарго та вимагає поступок від ЄС у цьому питанні [171]. Однак ЄС поки намагається оминати дискусійні питання і поглиблювати санкції у сферах, де досягнута однастайність.

З початку процесу Брекзиту ЄС було все складніше на міжнародній арені виступати єдиною силою. Верховний представник ЄС із закордонних справ і політики безпеки Ж. Боррель зазначає, що зростання націоналістичних та антисистемних партій у західному світі послабило позиції урядів, створюючи ризик, що ці уряди не в змозі сформувати колективну зовнішню політику [97]. Тому можна припустити, що саме зростання націоналізму та популізму зіграло на руку євроскептикам. Негативні наслідки референдуму у Великій Британії посприяли тому, що Франція і Німеччина фактично перебрали ініціативу на себе

у вирішенні важливих зовнішньополітичних питань [298]. Через це європейські зовнішньополітичні органи послабили свій вплив. Якщо раніше ініціатива дрейфувала від Верховного представника до Глав держав, тобто до Європейської Ради та Ради Міністрів, то після Брекзит таку роль часто виконують Франція та Німеччина.

У врегулюванні зовнішніх конфліктів ЄС теж не виступає єдиною силою. Зокрема, під час переговорів з Іраном щодо ліквідації ядерної програми, були представлені Німеччина, Франція та Велика Британія, а не ЄС [174]. Схожа ситуація складалася довгий час щодо врегулювання російсько-українського конфлікту, так як у посередництві ЄС був не представлений як Союз. До Нормандського формату були залучені саме держави-члени ЄС: Франція та Німеччина [120]. Це підтверджує, що європейські лідери перебрали на себе управління зовнішньою політикою ЄС. Не виключенням є ситуація у Лівії, де ЄС у складі міністрів закордонних справ Німеччини, Франції та Італії на чолі з Ж. Боррелем не можуть змусити Туреччину та Росію припинити спонсорувати конфліктні сторони. Хоча до переговорів залучені міністри закордонних справ, активну участь у переговорах брали канцлерка Німеччини А. Меркель та президент Франції Е. Макрон. Знову саме Німеччина та Франція перебирають на себе ключові функції [248]. Окрім того, не всі держави-члени мають геополітичні амбіції, деякі зосереджені на реалізації власних інтересів, які вдало може задовільнити Росія чи Китай, тим самим розділяючи Європу. І в цьому можна звинувачувати не лише Угорщину, Чехію та Болгарію, які мають спільні бізнес-інтереси з Росією чи Італією, Іспанією та Португалією, економіка яких значно функціонує на китайських інвестиціях [241]. Більше того, до спільної зовнішньої політики не завжди готова навіть Франція. Коли у 2018 році німецький міністр фінансів запропонував Франції віддати своє місце в Раді Безпеки ООН для ЄС, вона відмовилася [141]. Держави-члени остерігаються, що ЄС як Союз буде просто не в змозі захистити їх інтереси.

Чергова турбулентність системи міжнародних відносин, агресія РФ проти держави-сусіда ЄС, певною мірою протекціоністська політика США, економічна

експансія КНР провокує держав-членів швидко реагувати на виклики, що в ЄС неможливо через бюрократизм та складний процес прийняття рішень. Позиції держав-членів щодо спільної зовнішньої політики досить неоднозначні. Євроскептики, знаючи про слабкі сторони Союзу, активізували свою діяльність під час Брекзит, що у результаті стало найбільшою перешкодою до формування спільної зовнішньої та безпекової політик. Але війна в Україні дещо деформувала розклад сил в ЄС. Зокрема, Європейська Рада погодила надання статусу держави-кандидата для України та Молдови і визнала таку перспективу для Грузії. Міністри Ради ЄС досягають компромісу щодо посилення санкцій щодо Росії. Також вдалося досягнути компромісу щодо поставки озброєння. Зокрема, у липні 2022 році Європейська Комісія оприлюднила плани про збільшення витрат на оборону та створення спеціальної цільової групи. Ця група працюватиме над європейською оборонною інвестиційною програмою, що дозволить держава-членам ЄС спільно закуповувати зброю [315]. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну посилило внутрішню координацію в ЄС щодо питань спільної зовнішньої та безпекової політик, що дозволяє припустити про створення нового етапу співпраці у цих сферах.

Досліджуючи роль євроскептицизму у спільній зовнішній політиці ЄС, також потрібно зупинитися на громадських опитування і позиціях громадян. Хоча останні дослідження показують, що рівень довіри до ЄС не такий високий, як у попередні роки, громадяни таки продовжують підтримувати спільну зовнішню політику. Дослідження, проведене Радою ЄС з питань зовнішніх відносин у 2019 році, показало, що громадяни держав-членів не проти інтеграції у цій сфері, розуміючи під посиленням співробітництва – безпеку [97]. Адже виклики, що постали перед ЄС: міграційна криза, тероризм, російська агресія, торговельні війни з США та економічна експансія Китаю, свідчать, що Європа втягнута в латентні конфлікти. Якщо європейські лідери готові формувати спільну політику, яка буде захищати інтереси саме громадян, вони її підтримають. Попри високий рівень недовіри до ЄС, громадяни держав-членів вважають Союз гарантом їхньої безпеки. Це абсолютно підтверджують

опитування, які показали, що між ЄС чи США як суб'єктами довіри, майже в усіх державах-членах лідирує ЄС, а показники по США досить низькі. Хоча саме НАТО на чолі з США є безпековою парасолькою Європи. Також цікавими виявилися результати опитування про вибір сторони конфлікту між США та Росією, де більша половина відповіли, що не підтримують жодну з них. Проте декілька відсоткову перевагу отримують США, навіть в Угорщині та Італії. У Словаччині, Греції та Австрії лідирує Росія з середнім показником 10%. Обираючи між США та Китаєм, громадяни держав-членів ЄС надають перевагу США, однак вже з більшим відсотковим відривом. Громадяни Австрії єдині з ЄС, які обрали Китай [97]. Водночас громадяни ЄС не вірять у дипломатичні спроможності Союзу. Вони не вважають, що ЄС в змозі захистити їх інтереси у переговорному процесі з третіми країнами. Зокрема, в Австрії, Чехії, Данії, Нідерландах, Словаччині та Швеції громадяни надали перевагу національним урядам, тоді як у Франції та Румунії громадяни засвідчили ефективність обох: як національного уряду, так і ЄС. Однак, у жодній державі не підтримали Європейський Союз [97].

Прихильність до ЄС може зрости з подальшим усвідомленням того, що без відсутності спільної зовнішньої політики, передусім, держави-члени втрачають свій вплив на міжнародній арені. Через появу нових потужних регіональних лідерів та розосередження центрів сили від одного на декілька, держави європейського континенту самостійно не можуть конкурувати та змагатися за лідерство. Статистичні дані показують, що незважаючи на певні претензії до ЄС, громадяни бояться зростання впливу інших глобальних акторів, таких як РФ, США та КНР. Громадяни держав-членів хочуть нової, але не роз'єднаної Європи. Саме, так можна пояснити їх вибір на користь нових, хоч і популістичних, рухів та партій під час виборів до Європарламенту. Рівень євроскептицизму серед громадян до спільної зовнішньої політики не настільки високий, щоб це загрожувало подальшій інтеграції у цій сфері.

Тісні відносини між ЄС та третіми державами показують, що опозиція до ЄС формується не лише серед держав-членів. Євроскептики з'являються серед

партнерів та конкурентів Союзу, що варто трактувати як зовнішній євроскептицизм. До зовнішніх євроскептиків варто віднести три потужних геополітичних гравця: Росію, США та Китай. Усі три держави зацікавлені у співробітництві з ЄС, проте не в його посиленні та перетворенні Союзу у глобального політичного та економічного актора. Кожна держава намагається через свої інструменти впливати на політику ЄС та сприяти зростанню опозиції. Зокрема, Росія переважно використовує ідеологічні інструменти, серед яких пропаганда, а також енергетична політика. Основним інструментом Китаю є прихована торговельна експансія та лобізм, як прямий, так і через треті країни. Враховуючи тісне тривале співробітництво зі США у сфері безпеки та членство в НАТО, Штати використовують спільний безпековий формат, як тиск на Союз та лобізм.

Якщо детально розглядати роль Росії у зростанні євроскептицизму в ЄС, варто зазначити, що Росія завжди вважала деякі держави Союзу своєю сферою інформаційного впливу. Тому використовувала усі можливі інструменти задля збереження своєї присутності у цих країнах. До держав з високим рівнем російської присутності можна віднести регіон Центрально-Східної Європи та Південно-Східної Європи, що формально чи не формально підпадав під контроль СРСР. У регіоні активно пропагандується ідеологія комуністичних партій, які фінансуються Росією. Комуністичні партії входять до національних парламентів Греції, Кіпру, Італії, Португалії, Болгарії, Чехії, Франції та представлені в Європейському Парламенті у складі групи Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі [119]. Ще одним дієвим механізмом РФ є дезінформація та «fake news». Обговорення проблем інформаційного впливу Росії на ЄС активізувалися у 2015 році. Тоді створили цільову групу East StratCom під керівництвом Європейської служби зовнішніх дій, яка зорієнтована на пошук та викриття неправдивої інформації, а також просування інтересів ЄС серед східних сусідів. Згодом у 2018 році була запущена експертна онлайн платформа. Після ретельного вивчення російської інформаційної війни проти ЄС, дійшли висновку, що найбільш вразливими державами до російської пропаганди є

Вишеградська четвірка. Найвищий рівень в Угорщині 57 зі 100%, у Словаччині – 51, у Чехії – 38, у Польщі – 30 [54]. Щоб знизити загрозу втручання РФ у парламентські вибори в ЄС було запущено механізм протидії та заблоковано низку російських каналів. Після спроб РФ втручання у національні вибори держав-членів та британський референдум, а також реалізація дезінформаційної кампанії проти України, ЄС розробив цифрову стратегію, яка передбачає захист персональних даних, єдиний цифровий простір та технологізацію усіх процесів [328].

Паралельно, окрім ідеологічних інструментів, Росія застосовує тиск на економічну та енергетичну сфери країн ЄС. Дослідження щодо рівня впливу РФ на Угорщину показало, що попри тісні відносини між Угорщиною та РФ, євроскептичні політичні партії все-таки надають перевагу США [162]. Зросли російські інвестиції в енергетичну сферу Австрії, але спостерігається послаблення впливу на медійну сферу. У Чехії також основним елементом впливу залишається енергетичний сектор та машинний комплекс [318]. Ще одним стратегічним регіоном є Балкани, де переважно Росія застосовує активну інформаційну пропаганду, оскільки після анексії українських територій торговельна співпраця скоротилася майже удвічі [131]. Дещо інші відносини сформувалися між Росією та Німеччиною. Починаючи з 2006 року Росія крок за кроком заходила на німецький ринок. А російські бізнесмени та мільярдери активно скуповували акції німецьких металургійних, енергетичних компаній, ресторанних та спортивних комплексів, розширюючи медійний та банківський вплив [318]. Також РФ використовує країни ЄС у власних розвідувальних цілях, збираючи інформацію про співробітництво з НАТО. Росія досить активно здійснює свою діяльність у Європі, проте все частіше зазнає невдачі. Провальні розвідувальні операції показують справжні російські цілі. Розуміючи це, європейці намагаються знизити рівень взаємодії з РФ. Прикладом цього є слова голови Мюнхенської безпекової конференції В. Ішінгера, який зазначив, що стратегічне співробітництво між Німеччиною та РФ підходить до завершення [257].

Після повномасштабного вторгнення в Україну вплив Росії на європейську політику суттєво знизився. Санкції, накладені на російські підприємства та росіян, унеможливили ведення бізнесу на території ЄС. Окрім того, лобістам з компаній «Газпром», «Лукойл» і «Русал» заборонили вхід до Європейського Парламенту [140]. Також дискусії тривали щодо газотранспортування через системи Північного потоку. ЄС працює над альтернативою російському газу. У липні 2022 року Росія призупинила транспортування газу до Європи через Північний потік 1 через технічне обслуговування. Через 10 днів транспортування було відновлене лише на 40% від своєї загальної потужності. Експлуатація Північного потоку 2 так і не була запущена через ненадання сертифікації. Тривалий час держави-члени ЄС не могли дійти згоди щодо майбутнього цього проєкту, але наразі сторони оцінюють вже ризики та загрози від демонтування. Стає зрозуміло, що вплив Російської Федерації на політику ЄС знижується, а євроскептики втрачають фінансову та ідеологічну підтримку, що може позитивно вплинути на реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політик ЄС.

Не менш впливовим актором на європейському континенті є Китай. Економічна політика КНР робить його одним із головних конкурентів і партнерів ЄС. Тісні торгово-економічні відносини між Китаєм та державами-членами ЄС посилюють вплив Китаю у регіоні. Низка держав ЄС залежні від китайських інвестицій, що фактично залучає Китай до процесу прийняття рішення. До 2016 року Китай активно вкладав кошти та ресурси в європейські компанії. Головною ціллю китайських інвестицій є комунікаційні та інформаційні технології. Однак, після того як ЄС переглянув свою інвестиційну політику, протягом останніх років рівень китайських інвестицій в економіку європейських держав різко скорочується, знизився близько на 30% і повернувся до рівня 2012 року [189]. Досить часто саме фінансові надходження від державних компаній Китаю розглядають як певну загрозу для національної безпеки та суверенітету держав ЄС. Це і не дивно, адже КНР розширюють розвідувальні агенції та залучаються підтримкою вищих урядових чиновників та їх радників. Також Китай здійснює вплив на ЄС через ТНК. Китайські технологічні гіганти ZTE та Huawei активно

працюють над впровадження у ЄС зв'язку 5G, консультуючись з лобістами з Брюсселю. За офіційними даними частка лобі Китаю у ЄС невисока. Але американський центр OpenSecret подає іншу інформацію. Зокрема, китайські недержавні компанії витратили на лобіювання у ЄС у 2018 році 1 мільйон 359 тисяч доларів [73]. Головним лобістським державним проектом є «Один пояс – один шлях». Саме на державному рівні Китай формує групи з державами-членами ЄС, які представляють та захищають інтереси Китаю. Одним із таких проектів є «17+1». Це формальна мережа партнерських двосторонніх договорів між Китаєм та країнами регіону Центрально-Східної Європи. У рамках цього проекту був створений аналітичний центр Інститут європейських досліджень, який також працює над інформаційним залученням Китаю в регіон [136]. Ще однією компанією, яка здійснює елементи лобістської діяльності, є ChinaEU. Офіційно ж КНР не є кінцевим замовником жодних лобістських послуг.

Економічний лобізм Китаю активізує економічний євроскептицизм. Бізнес-групи та урядовці з ЄС не зацікавлені у формуванні спільної економічної політики, оскільки це буде загрожувати їх економічній стабільності, яка базується на відносинах з Китаєм. Окрім економічного впливу, Китай починає застосовувати інші механізми втручання у внутрішні справи європейських держав. Не варто забувати, що КНР – це держава з стійкими комуністичними режимом та цінностями. Тому не тільки РФ варто асоціювати з комуністичними режимами у європейських державах. Паралельно КНР розбудовує відносини з іншими євроскептичними партіями: німецькою Альтернатива для Німеччини, Австрійською партією Свобода та італійською Ліга [211]. З огляду на вище проаналізований матеріал, найбільшим потужним механізмом впливу Китаю на зростання євроскептицизму є двосторонні відносини з державами-членами ЄС. Також дієвим є формат багатостороннього співробітництва, коли КНР укладає договори з ЄС як Союзом, її державами-членами, приватними компаніями держав-членів, а також компаніями, які розташовані на території ЄС. Розвиваючи формат багатостороннього співробітництва, відбувається

розмивання економічних та стратегічних інтересів держав-членів ЄС, що дозволяє Китаю отримати перевагу над Союзом [249]. Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну відносини між Китаєм та ЄС ускладнилися, санкційна політика ЄС частково поширилася на Китай, а спроби ЄС залучити Китай до врегулювання російсько-української війни виявляються не вдалим [159]. Двостороння санкційна політика ще до лютого 2022 року і її посилення після російсько-української війни послаблюють вплив Китаю на економіку ЄС.

США використовує подібні механізми впливу. Одним із таких є економічне та торговельне співробітництво. Економіки ЄС та США тісно між собою інтегровані, а взаємні інвестиційні вкладення лише зростають. Однак, за президенства Д. Трампа і через його, певною мірою, протекціоністську та націоналістичну політику відносини почали погіршуватися. Причинами конфліктів стали спочатку взаємні словесні звинувачення та критика, яка переросла в торговельні війни. Д. Трамп почав називати ЄС ворогом США, підтримав вихід Британії з Союзу. ЄС у відповідь реформував свою політику оподаткування американських компаній. Більше того, деякі члени блоку планують запуснути цифровий податок, що для США є тривожною новиною, враховуючи їх роль у виготовленні цифрових продуктів. США з відповіддю не забарилися, вони погрожують знизити тарифи на ряд товарів, зокрема, з Франції. Експерти заявляють, що ситуація може загостритися і перерости в масштабну торговельну війну [294]. Проте розвиток подій дещо уповільнився через пандемію. Після виборів у США, відносини між Союзом та новим президентом Дж. Байденом дещо покращилися. А враховуючи вторгнення Росії в Україну, ЄС та США намагаються виступати єдиною силою у підтримці та допомозі Україні.

США витрачають на лобіювання близько 120 млн. євро на рік, що у декілька раз перевищує витрати інших держав [40]. Зокрема, дослідження проведенні Transparency International EU показують, що найактивнішими лобістами є технічно-інформаційні гіганти такі як Microsoft, Google, Uber [180]. Задля

активного просування своїх інтересів, вони наймають колишніх працівників установ ЄС, які мають зв'язки та можуть вплинути на процес прийняття рішень. Google є однією з тих компаній, яка активно розвиває свою лобістську діяльність. Витрати на лобіювання з 2014 року зросли на 240%. За останні роки співробітники Google зустрілися з комісарами ЄС та їх радниками 142 рази. Крім того, у Google з 2009 було прийнято на роботу 23 особи з установ ЄС, з яких 11 спеціально працювали з ЄС [145]. Microsoft також не відстає і провели 72 зустрічі з урядовцями ЄС. Компанія Uber у 2015 найняла колишнього комісара Нілі Крус після чого їхнє лобі в ЄС зросло аж у 7 раз. Крім того, усі акредитовані лобісти, які працюють на службу бронювання автомобілів, мають попередній досвід роботи в інституціях ЄС. Цифрова стратегія ЄС з метою уніфікації інформаційно-технічної системи сприяє зростанню ролі таких компаній у ЄС. А постійні інформаційні витоки та хакерна діяльність становлять ще більшу загрозу політиці ЄС як лобізм чи економічна експансія. Половина з топ-10 найвпливовіших компаній, що лобіюють свої інтереси в Комісії, походять з США і всі вони надають інформаційно-технічні послуги для держав-членів ЄС. Чи не найбільш вагомим важелем впливу США та суттєвим фактором зростання євроскептицизму є спільна безпекова політика в НАТО. Досить часто ЄС та США мають спільну позицію щодо важливих зовнішньополітичних питань. Донедавна США могли використовувати свої тісні відносини з Великою Британією, як елемент впливу на ЄС, однак Британія вийшла з ЄС, що, у розрізі євроскептицизму, є позитивним фактором для ЄС. На міжнародній арені США та ЄС також переважно виступають єдиною силою: війна на Балканах, ядерна програма Ірану, війна РФ проти України, що робить їх тісними союзниками. А враховуючи фактичне розірвання відносин з РФ та погіршення відносин з КНР, вплив США на політику та економіку ЄС суттєво зріс, що в перспективі США можуть використати у власних інтересах.

При цьому варто зрозуміти, що посилення відносин між державами-членами ЄС та РФ, КНР чи США автоматично не означає зростання опозиції до ЄС, але це свідчить про зростання взаємозалежності, що підвищує

ймовірність втручання цих держав у справи ЄС. Між усіма цими сторонами сформувалися тісні зв'язки, які ЄС почав переглядати. Після міграційної кризи, процесу Брекзит та вторгнення Росії в Україну. Союз реформує формат співробітництва з головними партнерами. На шляху до формування та реалізації спільної зовнішньої політики виникають певні перешкоди, і це не лише євроскептицизм. Тому необхідно визначити основні проблеми на шляху до реалізації спільної зовнішньої політики та запропонувати ймовірні шляхи їх вирішення. Це, своєю чергою, сприятиме зниженню зовнішнього євроскептицизму.

Зокрема, варто посилити внутрішню інтеграцію, особливо у сферах безпеки, кордонів, міграції та інформаційної політики, а також уніфікувати законодавчу базу держав-членів щодо питань зовнішньої політики та безпеки. На керівні посади європейських інституцій з питань зовнішньої політики призначати більш впливових та проєвропейських політиків. Це дозволить підняти статус зовнішньополітичних органів ЄС у самій організації та на міжнародній арені. Залучати усіх держав-членів до реалізації спільної зовнішньої політики, заохочувати держав до процесу посередництва, врегулювання конфліктів, особливо тих, котрі найменше зацікавлені у підтримці якоїсь зі сторін. До того ж держави-члени замість постійних звинувачень ЄС у неефективності, повинні проявляти ініціативу і все більше залучатися до спільних ініціатив, у тому числі і в зовнішній політиці. Тобто держави-члени ЄС повинні бути зацікавлені співпрацювати єдино як Союз у сфері зовнішньої політики. Перераховані вище кроки допоможуть відновити довіру громадян до ЄС, тим самим сприятимуть зниженню євроскептицизму.

Проаналізувавши прояви євроскептицизму в частині зовнішньої політики, варто зазначити, що рівень євроскептицизму у спільній зовнішній політиці ЄС – помірний. Також позитивним фактором є те, що попри зниження довіри до ЄС, громадяни залишаються прихильниками спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Однак Союзу досить складно досягнути компромісу щодо актуальних питань міжнародних відносин і виступати на міжнародній арені

єдиною силою. Крім того, деякі держави-члени підтримують сповільнення інтеграції у сфері СЗБП ЄС. Провідні актори на міжнародній арені: США, РФ та КНР, також намагаються послабити вплив ЄС на світову політику. Усі ці фактори – проблеми з процесом прийняття рішень, критика ЄС з боку держав-членів та партнерів сприяють зростанню євроскептицизму. Однак у зв'язку з повномасштабним вторгнення Російської Федерації в Україну ЄС уже трансформує свою спільну зовнішню та безпекову політику.

3.2. Вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС у регіоні Західних Балканах

В останні роки феномен євроскептицизму став досить частою темою для політологічних досліджень. У численних монографіях і статтях розглядаються причини і прояви євроскептицизму в державах-членах ЄС [203], пропонуються моделі та типології цього явища [346]. Однак все ще залишаються малодосліджені питання, одним з яких є ставлення євроскептиків до конкретних політик ЄС та вплив євроскептицизму на їх імплементацію. Це стосується, зокрема, і такої важливої сфери діяльності ЄС, як розширення.

Відомо, що серед євроскептичних партій нема єдиного підходу до питань подальшого розширення ЄС. Популярною є думка, що євроскептичні політичні сили, які виступають проти більшості спільних політик ЄС, підтримують розширення, бо зростання числа держав-учасниць інтеграційного проекту «розбавить» його і зробить менш ефективним, а також перешкоджатиме подальшому поглибленню інтеграції [324]. Такий підхід справді був характерним для деяких держав, наприклад Великої Британії, яка підтримувала розширення, але виступала проти поглиблення інтеграції в ЄС [203]. Однак це не означає, що так думають усі євроскептики з інших країн ЄС.

Водночас погоджуємося із П. Тагарт та А. Щербяк, що спротив розширенню ЄС сам по собі не є індикатором партійного євроскептицизму [321]

і серед проєвропейських партій є такі, які не підтримують подальшого розширення Союзу. Додамо, що це уточнення стосується ставлення політичних партій держав-членів ЄС до політики розширення. Якщо ж мова йде про політичні партії в державах-кандидатах на членство, зокрема й західнобалканських, то тут якраз протидія приєднанню до ЄС і є однією з ключових характеристик євроскептичних партій.

Рішення Європейського Союзу на саміті в Салоніках 2003 року про надання перспективи членства країнам Західних Балкан спочатку здобуло однозначну підтримку як в середовищі політичних еліт, так і суспільствами держав-регіону. Однак останнім часом громадська думка щодо членства в ЄС в низці держав Західних Балкан відзначається зростанням тенденцій до євроскептицизму і паралельно зростає вплив євроскептичних партій, особливо в Сербії та Чорногорії.

На цьому фоні відчувається брак наукових досліджень, присвячених аналізу впливу євроскептицизму на політику розширення ЄС у Західних Балканах, як у вимірі громадської думки, так і розвитку партійного євроскептицизму в ЄС і державах-кандидатах на членство. Одне з небагатьох досліджень, яке дає порівняльний погляд на євроскептицизм у державах Західних Балкан, належить Р. Беллоні [52]. Утилітарні, політичні та соціокультурні чинники, які впливають на поширення євроскептицизму в державах Західних Балкан досліджували І. Дамяновський, М. Лаврич та А. Натерер [85]. Однак їх аналіз обмежується набором даних за 2017 рік і не показує динаміки. Партійний євроскептицизм щодо політики розширення ЄС у Європейському Парламенті розглядали В. Глоусек та П. Каньок, які зробили висновок про різноманіття підходів євроскептичних партій у цих питаннях [164]. Їх дослідження стосувалося попередньої каденції Європейського Парламенту станом на 2016 рік.

У цій частині дисертаційного дослідження ми проаналізуємо позиції євроскептичних партій держав-членів ЄС та держав-кандидатів із Західних Балкан щодо питань розширення ЄС у цьому регіоні. Також визначаємо якою

мірою діяльність євроскептичних партій впливає на прийняття рішень в питаннях розширення та як громадська думка та ставлення до розширення ЄС у державах-членах та державах-кандидатах корелює із розвитком партійного євроскептицизму.

У першій частині ми аналізуємо програми євроскептичних політичних партій, які представлені у Європейському Парламенті нинішньої каденції (після виборів 2019 року) в питанні ставлення до подальшого розширення ЄС. Також ми розглядаємо реальну поведінку євроскептичних політичних партій у Європарламенті, зокрема результати голосування за звіти про прогрес держав-кандидатів з регіону Західних Балкан у Комітеті з закордонних справ та фінальні рішення по цих питаннях. Крім того, ми здійснюємо порівняльний аналіз громадської думки в питанні розширення в державах-членах ЄС і співвідносимо її з поведінкою євроскептичних політичних сил відповідних країн у ЄП. Ми також дослідимо тенденції розвитку партійного євроскептицизму в шести державах Західних Балкан (ЗБ), а також проводимо порівняльний аналіз громадської думки щодо перспектив вступу до ЄС в Албанії, Сербії, Боснії та Герцеговини, Північній Македонії, Чорногорії та Косово.

Порівняно з попередніми етапами розширення ЄС процес приєднання держав Західних Балкан має виразну специфіку. На відміну від приєднання країн Центральної та Східної Європи, яке проходило блоком і ознаменувалося стрімкими економічними і політичними перетвореннями в державах-кандидатах, що здійснювалися заради «повернення до Європи», трансформаційні процеси в західнобалканському субрегіоні затьмарили негативні наслідки війн та етнічних конфліктів 1990-х років. Відколи перспективи вступу країн ЗБ були сформовані в процесі стабілізації та асоціації на початку 2000-х років і вперше закріплені у висновках Європейської Ради в Салоніках 2003 року [333], процес приєднання держав ЗБ просувається набагато повільніше, порівняно з державами ЦСЄ. Поки що лише одній країні, Хорватії, вдалося отримати членство в ЄС. Чорногорія (з 2012 року) та Сербія (з 2014 року) ведуть переговори про вступ до ЄС, Північна Македонія та Албанія на сьогодні є країнами-кандидатами, щодо яких у березні

2020 році прийнято рішення про початок передвступних переговорів [82], а БіГ у 2022 році також вже надали статус кандидата, Косово є потенційними кандидатом на вступ. Уже 25 березня 2021 року Європейська Рада схвалила повідомлення Європейської Комісії «Покращення процесу приєднання – достовірна перспектива ЄС для Західних Балкан» від 5 лютого 2020 року [82], яке визначило план дій для ЄС і держав-кандидатів на найближчі роки. А 11 травня 2021 року Рада ЄС утвердила нову методологію розширення щодо Чорногорії та Сербії [116].

Незважаючи на активізацію процесу приєднання західнобалканських країн в останні роки, у ЄС спостерігається значний рівень опозиції до подальшого розширення [Додаток Л] [114]. Основними причинами, чому в низці держав-членів не підтримують розширення ЄС, можна вважати економічні та культурні фактори. Держави побоюються, що приєднання нових членів спровокує нову хвилю міграції, яка послабить економічне становище країн-членів. Також держави-члени остерігаються ісламізації та культурних відмінностей [52]. Найчастіше проти приєднання нових членів виступають саме євроскептики, хоча противники подальшого розширення ЄС є й серед тих, хто цілком прихильно ставиться до ідеї європейської інтеграції в цілому.

Для визначення суб'єктів опозиційності до ідеї подальшого розширення ЄС на Балкани ми використовуємо запропонований П. Таггарт та А. Щербяк поділ євроскептицизму на два типи: суспільний і партійний [321]. Легкість у використанні зробила цю класифікацію однією із найчастіше вживаних у дослідженнях. Суспільний євроскептицизм визначається в процесі виборів, референдумів, соціологічних та оціночних опитуваннях. Другий тип, партійний, стосується сфери діяльності політичних партій, які у демократичних системах є виразником настроїв суспільства. Своєю чергою, найбільш успішною класифікацією партійного євроскептицизму теж вважаємо запропонований цими ж авторами його поділ на жорсткий та м'який [321].

У цій частині ми проаналізуємо, наскільки питання подальшого розширення ЄС є важливим для євроскептичних політичних партій,

представлених у нинішньому складі Європейському Парламенті, та якими є їх позиції і конкретна діяльність у цьому питанні. Ми розглянули партійні програми 45 партій євроскептичного спрямування, які мають хоча б одного депутата у Європейському Парламенті станом на 2021 рік. На основі аналізу великої кількості досліджень партійного євроскептицизму ми класифікували їх за вище згадуваною класифікацією м'який/жорсткий, а також враховували їх ліве/праве ідеологічне спрямування та належність до груп в Європейському Парламенті [Додаток М].

Проведений аналіз демонструє, що більшість євроскептичних партій (29), не приділяють уваги питанням розширення і не декларують чіткої позиції щодо цього у своїх партійних програмах. Отже, розширення не розглядається більшістю євроскептичних партій як виклик чи загроза національним інтересам держав, з яких вони походять. Серед таких партій є як ліві, так і праві, які є представниками м'якого і жорсткого євроскептицизму. Лише 16 партій висловили чітку позицію щодо подальшого розширення ЄС: 7 з них підтримують його, а 9 виступають проти. Серед партій, які підтримують подальше розширення ЄС, переважають представники м'якого євроскептицизму: Громадська демократична партія Чехії, латвійський Національний Альянс, литовський Виборча Акція поляків Литви – Спілка християнських родин, румунська Християнсько-демократична національна селянська партія та польська Право та справедливість [260]. Партії входять до групи Європейських консерваторів та реформістів, яка відома своєю прихильною позицією до прийняття нових членів до складу ЄС [110]. Усі ці партії походять з нових держав-членів з регіону ЦСЄ. Підтримують розширення також дві ультраліві партії Ліві з Німеччини [199] та Комуністична партія Чехії і Моравії з Чехії [356].

Зокрема, 9 партій не підтримують подальшого розширення ЄС. Усі вони належать до західноєвропейських чи північноєвропейських партій, які представляють як м'який, так жорсткий євроскептицизм Партія Свободи Австрії, Фламандський інтерес, Данський народний рух, Істинні Фіни, Національний Фронт, Альтернатива для Німеччини, італійські Ліга та Брати Італії,

нідерландська Реформована політична партія. Так, у партійній програмі Істинні Фіни зазначається, що вона виступає проти розширення ЄС на Схід, і зокрема проти членства Туреччини в ЄС [334]. А партія Брати Італії виступає проти розширення ЄС через ймовірне зростання кількості мігрантів з мусульманських країн. Особливо, партія проти приєднання Албанії через велику частку мусульман у цій державі [143]. Низка партій, які виступають проти розширення ЄС, входять до групи Ідентичність та Демократія, яка відповідно до свого статуту, категорично не підтримує приєднання Туреччини до Союзу, про ймовірне приєднання інших держав у статуті не згадується [312].

Таким чином, більшість євроскептичних партій не декларують чіткої позиції щодо подальшого розширення ЄС у своїх партійних програмах. Причиною цього є, найімовірніше, те, що приєднання нових членів не було «гарячою» темою, зважаючи на гальмування процесу приєднання західнобалканських держав до ЄС. Разом з тим низка впливових західноєвропейських євроскептичних партій займають категоричну позицію проти розширення, проте суттєвого впливу на прийняття рішень в Європейському Парламенті це не має, оскільки ЄС незмінно підтримує рух у напрямку приєднання західнобалканських держав. Так, на засіданні Європейського Парламенту 25 березня 2021 року парламентарі більшістю у понад 500 голосів (див. Табл. 3.2.1.) підтримали чотири звіти Європейської Комісії про прогрес кандидатів та потенційних кандидатів на вступ до ЄС. Депутати Європарламенту підтвердили, що Албанія, Косово, Північна Македонія та Сербія мають усі шанси на європейське майбутнє та закликали швидше розпочати переговори про вступ з Північною Македонією та Албанією [114]. 19 травня та 26 червня 2021 року Європарламент схвалив звіти про прогрес відповідно Чорногорії та Боснії і Герцеговини, у яких вітає їх бажання просуватися далі на шляху до ЄС, але вимагає подальших суттєвих реформ (див. Табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Голосування в Європейському Парламенті за підтримку Звітів Європейської Комісії щодо Західних Балкан

Назва звіту	За	Проти	Утрималися
Звіт Європейської Комісії щодо Північної Македонії за 2019-2020 роки [278]	558	70	59
Звіт Європейської Комісії щодо Сербії за 2019-2020 роки [280]	538	69	79
Звіт Європейської Комісії щодо Косово за 2019-2020 роки [274]	471	109	104
Звіт Європейської Комісії щодо Албанії за 2019-2020 роки [271]	581	61	45
Звіт Європейської Комісії щодо Чорногорії за 2019-2020 роки [276]	595	66	34
Звіт Європейської Комісії щодо Боснії і Герцеговини за 2019-2020 роки [317]	483	73	133

Джерело: складено автором на основі звітів Європейського Парламенту

Утім під час голосування в комітеті Зовнішніх справ Європарламенту щодо схвалення цих звітів, саме більшість представників з євроскептичних груп голосували проти. Зокрема, під час розгляду звіту Європейської Комісії щодо Північної Македонії 3 депутати з групи Ідентичність та демократія проголосували проти, а лише один – за. Від Лівих – один проти, тоді як троє депутатів підтримали звіт [279]. При погодженні звіту Європейської Комісії щодо Сербії за 2019-2020 роки у комітеті Зовнішніх справ проти його ухвалення проголосували 3 депутати від групи Ідентичність та демократія. Представники групи Ідентичність та демократія також увійшли в число тих, хто утримався, серед яких був і лідер групи М. Зані. Також утрималися представники від групи Лівих та Європейських реформістів та консерваторів, однак звіт був прийнятий 57 депутатами з 70 [281]. Звіт Європейської Комісії щодо Косово 2019-2020 роки не підтримав жоден представник з груп Ідентичність та демократії та Лівих. Розділилася думка Європейських консерваторів та реформістів, більша частина яких підтримала звіт, тоді як менша частина утрималися. У підсумку звіт погодили 50 депутатів [275]. Звіт про прогрес Албанії за 2019-2020 роки

підтримали 62 депутати, однак проти голосували представники групи Ідентичність та демократія, за винятком одного, який підтримав документ [272]. Звіт Європейської Комісії щодо Чорногорії за 2019-2020 роки не підтримав жоден представник з групи Ідентичність та демократії та Лівих, однак підтримали усі представники з групи Європейських консерваторів та реформістів. Члени групи Ідентичність та демократія проголосували проти або утрималися, група Лівих утрималася від голосування. У підсумку звіт підтримало 58 членів комітету, 4 проголосувало проти і 9 утрималося [277]. Звіт Європейської Комісії щодо Боснії і Герцеговини за 2019-2020 роки підтримало 50 членів комітету Зовнішніх справ. Проти проголосували 8 представників з євроскептичних та проєвропейських груп, в тому числі з груп: Ідентичність та демократія, Європейська народна партія, Прогресивний альянс соціалістів і демократів. Утрималися від голосування представники євроскептичних груп: Європейські консерватори та реформісти, Ідентичність та демократія та Ліві [273].

Таким чином, попри те, що у своїх партійних програмах більшість євроскептичних партій не декларують чіткої позиції щодо політики розширення ЄС, депутати, які входять до груп Ідентичність та демократія та Лівих, частіше схильні протидіяти розширенню ЄС, у той час як більшість євроскептичних прихильників розширення ЄС належить до групи Європейських консерваторів та реформістів. Загалом же, євроскептичні противники розширення ЄС залишаються в меншості, а Європейський Парламент виступає за подальше розширення ЄС і підтримує рішення, які дозволяють це робити.

Приймаючи рішення з питань подальшого розширення Союзу, політики та урядовці враховують думку громадян держав-членів. За даними Євробарометру за 2021 рік 46% громадян ЄС підтримують подальше розширення Союзу, а 43% виступають проти. Утім соціологія по окремих країнах значно відрізняється (див. Додаток Н).

Найнижчий рівень підтримки розширення (від 29 до 37%) характерний для держав Західної та Північної Європи (Франція, Німеччина, Бельгія, Нідерланди,

Люксембург, Австрія, Фінляндія, Швеція, Данія), за винятком Ірландії з її 58% підтримки розширення. Перші 5 із перелічених країн є державам-засновницями Європейських Співтовариств, решта відміні своїм нейтральним статусом у питаннях зовнішньої політики та оборони ЄС, що, ймовірно, позначається і на ставленні до розширення. Як було показано вище, усі євроскептичні партії, які не підтримують політику розширення ЄС, походять із цього ж переліку держав.

Найвищий рівень підтримки розширення притаманний новим державам-членам із регіонів ЦСЄ та Балтії, особливо Литві, Угорщині, Хорватії, Словенії та Польщі (від 78 до 62%). Такий же високий рівень підтримки демонструє Іспанія (67%). Більшість євроскептичних партій, які підтримують розширення, походять також з держав Центрально-Східної Європи та Балтії. Решта країн, переважно Південної Європи, опинилися між двома цими полюсами з підтримкою розширення на рівні 49-59%. В цілому, наведена статистика показує високий рівень кореляції між громадською думкою та партійним євроскептицизмом у питаннях розширення. Партії з країн, де підтримка розширення є низькою, можуть слідувати поглядам їх громадян.

Низький рівень підтримки громадянами ЄС приєднання нових членів, ймовірно, знижує ефективність «трансформаційної сили» ЄС у регіоні ЗБ. Прагнення країн ЗБ до членства в ЄС стикаються з несприятливою громадською думкою в країнах-членах ЄС і, як наслідок, небажанням урядів деяких держав-членів повністю підтримати політику розширення ЄС щодо регіону. Прикладом може бути нещодавня позиція Франції та Нідерландів щодо блокування початку переговорів про приєднання з Північною Македонією та Албанією, яка стала загрозою цілісності процесу розширення ЄС у цьому регіоні [152].

Найближче до членства в ЄС сьогодні знаходяться Сербія та Чорногорія, так як вони вже тривалий час ведуть передвступні переговори. Попри це обидві держави в останні роки зіткнулися з такою спільною проблемою, як зростання євроскептицизму. Причини цього явища у державах регіону схожі, але зі своїми особливостями. І. Дамяновський М. Лавріч та А. Натерер виділили три чинники зростання євроскептицизму в державах Західних Балкан: 1) утилітарний, 2)

політичний та 3) пов'язаний із ідентичністю/культурний, стверджуючи, що найбільший вплив справляє останній [85]. Автори досить переконливо доводять, що релігійна приналежність є найсильнішим провісником євроскептицизму: православні християни в регіоні, як правило, набагато більше євроскептичні, ніж мусульмани.

На нашу думку, зростання опозиції до ЄС в низці держав ЗБ спричинили як зовнішні, так і внутрішні чинники. З одного боку, країни-кандидати з регіону серйозно відстають від країн ЄС у своєму демократичному та економічному розвитку. Вони є одними з найбідніших країн Європи, мають слабку адміністративну спроможність адаптуватися до стандартів ЄС, тому їх приєднання до ЄС є неблизькою перспективою, а внутрішні витрати на впровадження необхідних реформ - значними. З іншого боку, формування стратегії розширення ЄС на Балкани відбувалося в атмосфері втоми від попереднього великого розширення на Схід та зростаючих внутрішніх проблем у самому ЄС, тому ЄС виставив значно суворіші умови, порівняно з попередніми етапами розширення. У 2011 році Європейська Комісія запропонувала новий та більш суворий підхід, зосереджений на реформі верховенства права та забезпеченні належного управління, які розглядалися як основний орієнтир для оцінки загального прогресу у процесі приєднання [115]. Посилення фокусу ЄС на критеріях верховенства права, незалежного судочинства, ефективного державного управління, боротьбі з організованою злочинністю та корупцією, розвитку громадянського суспільства та свободи ЗМІ було помітне вже за часів приєднання Хорватії. Однак ця нова стратегія вперше була офіційно затверджена у червні 2012 року для переговорів з Чорногорією, які передбачали, що Розділ 23 (Судова влада та основні права) та Розділ 24 (Про правосуддя, свободу та безпеку) відкриваються на ранніх стадіях переговорів і закриватимуться лише в самому кінці процесу. Такий самий підхід був потім повністю інтегрований у переговори ЄС із Сербією, які розпочалися у січні 2014 року.

На додачу до більш суворої обумовленості у рамках передвступного процесу ЄС висунув низку чутливих політичних умов до країн регіону, серед

яких: вимога повної співпраці з Міжнародним трибуналом у справах колишньої Югославії, регіональне співробітництво та примирення, вирішення двосторонніх конфліктів (наприклад, між Грецією та Колишньою Югославською Республікою Македонією щодо назви останньої), визнання незалежності Косово (для Сербії) тощо. Ці складні питання негативно впливають на згуртованість суспільств та політичних еліт та піднімають настрої проти ЄС.

Нарешті, суспільства держав ЗБ є одними з найбільш традиціоналістських та консервативних у Європі, що теж сприяє розвитку євроскептицизму [85]. Безперечно, існують також, що відмінності між країнами Балканського регіону, які можуть бути суттєвими підсилювачами євроскептицизму. Це й етнічна однорідність чи неоднорідність, і релігійна приналежність, і наявність чи відсутність спірних питань із сусідами, і конкретні умови від ЄС (як косовське питання для Сербії), і вплив третіх сторін (Росії, Китаю) тощо.

Найближче до членства в ЄС є Сербія та Чорногорія, так як для них визначена ймовірна дата приєднання і чіткі умови та критерії вступу. На шляху до членства, Сербія, Чорногорія та інші держави регіону стикнулися з однією спільною проблемою – зростанням євроскептицизму. Причини євроскептицизму у державах регіону схожі, але зі своїми особливостями. Зокрема, головним фактором, який ускладнює процес інтеграції у Сербії – це маніпуляція даними та інформацією щодо членства в ЄС, як з боку влади, так і з боку третіх держав, зокрема Росії. Ще одним фактором, який уповільнює відносини ЄС та Сербії є геополітичні амбіції Сербії. Лідери Союзу неодноразово наголошували, що однією з найважливіших умову вступу є налагодження відносин між сусідами. Враховуючи історичний досвід у складі СФРЮ (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія) Сербії було досить складно змінити свою стратегію у відносинах від лідера до партнера. Сербія була активним учасником югославських війн на початку 90-их років і не визнає незалежність Косово, що негативно впливає на відносини з ЄС. Крім того, у процесі приєднання та, можливо, згодом у якості члена, можливість впливати на політику регіону суттєво знизиться. Тому сербські політики пропри офіційну євроінтеграційну

риторику, проти приєднання Сербії до блоку. Адже членство зв'яже їм руки у політичних маніпуляціях.

Суттєво на зростання опозиції до ЄС впливає активна інформаційна кампанія з боку Росії, основним інструментом якої є пропаганда в інтернеті та на телебаченні. Росія розробила інструменти впливу на всі вікові категорії суспільства Сербії. Медійні та онлайн платформи спрямовані на залучення населення середнього та молодшого віку, серед яких найпопулярнішим є Sputnik Serbia. Згідно з доповіддю боснійської організації, Sputnik Serbia є головним центром дезінформації на Балканах [102]. Також активну інформаційну кампанію проводять і менш відомі новинні портали як News Front і Geopolitica [170]. Тоді як для старшої аудиторії функціонують друковані видання. Найпопулярнішими проросійськими газетами у Сербії є Politika та Večernje Novosti. Згідно з даними Gemius Audience, п'ятим найбільшим новинним порталом є Večernje Novosti [296]. Низка інших видань такі як B92, Tanjuga, SRNA, Vlada Republike Srpske також є проросійськими. Крім того, новинні портали Informer, Alo та Srpski Telegraf активно займаються дезінформацією [102]. Окрім того, інформаційна кампанія здійснюється через Сербську православну церкву та паралельну структуру на Півночі Косово «Священний Єпископський Синод Сербської Православної Церкви» [39].

Фактично політична історія сучасної Сербії розпочинається після відокремлення Чорногорії у 2006 році та проголошення незалежності Косово у 2008 році. У цей період президентом Сербії був Б. Тадіч – лідер Демократичної партії з проєвропейською позицією. Б. Тадіч залишався президентом Сербії до 2012 року та розпочав передвступні переговори. Відповідно на сьогодні 18 з 35 розділів були виконані [181]. Перепонами на шляху до пришвидшення переговорного процесу залишаються питання статусу Косово, суперечки з Хорватією, відмова Сербії від посилення санкцій щодо Росії. Крім того, відповідно до звіту Freedom House, у Сербії в останні роки спостерігається зниження рівня свободи [144].

Зважаючи на такий стан справ, не дивно, що спостерігається тенденція до зростання партійного євроскептицизму в Сербії. Зокрема, до представників жорсткого євроскептицизму варто віднести такі партії Сербії: Сербська радикальна партія, Демократична партія Сербії та партія Двері. Сербська радикальна партія здобувши 2% голосів не пройшла у 2020 році до парламенту. Вона підтримує зв'язки з Ліберально-демократичною партією Росії, Національним фронтом Франції, також має зв'язки з ультраправою партією Золотий світанок у Греції [314]. Демократична партія Сербії отримала 2,2% голосів і також не пройшла до парламенту у 2020 році. Відповідно до її програми партія підтримує участь Сербії у європейських організаціях, які не загрожують суверенітету держави, а також посилення відносин з Росією [15]. Якщо перших дві партії функціонують ще з 90-их років, то партія Двері була заснована у 2015 році, вже після початку переговорів про вступ Сербії до ЄС. Партія Двері не брала участі у парламентських виборах 2020 року, бойкотувала їх. Відповідно до програми партія пропонує розірвати всі угоди Сербії з ЄС [14]. Менш радикальну позицію щодо інтеграції Сербії до ЄС підтримує партія Достатньо є достатньо, яка є представником м'якого євроскептицизму. Партія отримала 2,3% голосів і не пройшла до парламенту у 2020 році. Відповідно до її програми партія проти вступу Сербії в НАТО. У програмі не згадується про відносини з ЄС, однак економічна політика, яку пропонує партія, суперечить економічним засадам співпраці з ЄС [16].

Партії, які входять до сербського парламенту станом на 2021 рік: Сербська прогресивна партія, Соціалістична партія Сербії, Демократична партія, Соціал-демократична партія Сербії, відповідно до їх програм, є проєвропейськими. Дві з них – Сербська прогресивна партія та Соціал-демократична партія Сербії – були засновані у 2008 році, фактично після завершення територіального поділу колишньої Югославії [68]. Сербська прогресивна партія, яка має 158 з 250 місць у парламенті та очолює коаліцію, відстоює членство Сербії в ЄС, однак на компроміс у переговорах із ЄС вона йти не готова. Партія підтримує тісні відносини з деякими євроскептичними

партіями: угорською Фідес, австрійською партією Свободи та російською Єдина Росія. Опозицію у сербському парламенті станом на 2021 рік представляє також проєвропейська Соціалістична партія Сербії, проте у минулому – це комуністична партія, яка тільки намагається сформувати свою ідеологію, постійно оновлюючи її [3].

Що ж до громадської думки в питанні приєднання Сербії до ЄС, то рівень підтримки членства в ЄС серед громадян знижується (див. Рис. 3.1.).

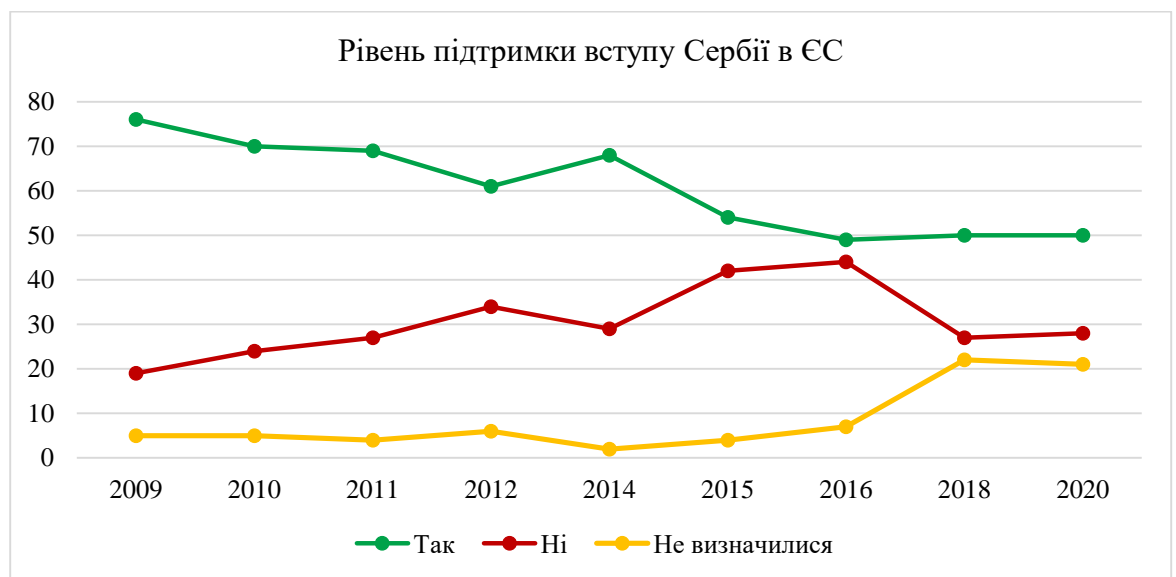

Рис. 3.1. Рівень підтримки вступу Сербії до ЄС серед громадян Сербії.

Джерело: [3]

Очевидно, що вищий рівень підтримки населенням членства в ЄС мав місце до початку передвступних переговорів у 2014 році, після чого він суттєво знизився, що, ймовірно, можна пояснити невинуватими взаємними очікуванням, гальмуванням передвступного процесу та охолоджувальним ефектом від цього. Але потрібно враховувати також, що це співпало в часі з наслідками боргової кризи в єврозоні, міграційною кризою в ЄС, Брекзитом і зростанням євроскептицизму в ЄС у цілому, що теж могло позначитися на рівні підтримки громадянами членства Сербії в ЄС.

Отже, проаналізувавши ставлення основних політичних сил і позицію громадян Сербії щодо членства в ЄС, варто зробити висновок, що

спостерігається зростання антиєвропеанізму в країні. Ейфорія від можливого швидкого вступу в сербів падає, політики дрейфують у бік авторитаризму, ЄС не піддається на пропозиції Сербії послабити умови, а Сербія не здійснює реальних кроків, щоб вирішити наявні проблеми.

Причини зростання євроскептицизму в Чорногорії подібні до сербських. З нею відкрили усі 33 розділи, і три з яких, вже закриті [228] Ф. Вуянович, який був президентом до 2018 року, підтримував прозахідний курс Чорногорії та доклав чимало зусиль до мирного розпаду Сербії та Чорногорії, а також визнав незалежність Косово [227]. У 2018 році новим президентом став М. Дуканович. Хоча він підтримує інтеграцію Чорногорії до ЄС, проте прийняття компрометуючого закону про релігію, участь в корупційних скандалах [245], що спричинило протести з метою його усунення від влади, завдають шкоди європейському курсу Чорногорії.

Ф. Вуянович та М. Дуканович представляють Демократичну партію соціалістів Чорногорії, яка, попри комуністичне минуле, підтримує проєвропейський курс Чорногорії. Разом з тим в останні роки набирає популярності проросійська та просербська партія Демократичний фронт, яка є представником м'якого євроскептицизму [261]. До складу цієї партії увійшли інші євроскептичні партії: Нова сербська демократія, Рух за зміни, Демократична народна партія, Справжня Чорногорія, Об'єднана Чорногорія та Робітничка партія. Також зростає підтримка нової партії Демократична Чорногорія, яка має досить суперечливу та неоднозначну ідеологією. Відповідно до програми партія підтримує вступ Чорногорії до ЄС [261], однак утворила коаліцію з Партією об'єднаних пенсіонерів та інвалідів, яка довгий час були членами комуністичної партії. Партійна система Чорногорії молода, тому щоб зрозуміти, наскільки вона афілійована до ідей євроскептицизму, потрібно значно більше часу. Хоча останніми роками все-таки помітне зростання опозиції до ЄС.

Подібно до Сербії, все менше громадян Чорногорії прихильно ставляться до її вступу в ЄС, що свідчить про зростання євроскептицизму. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених чорногорським аналітичним центром, у

2009 році понад 76% громадян підтримували приєднання до ЄС, у 2010 році – 70%, а ще через рік у 2011 році рівень підтримки знизився до 62%. Після початку передвступних переговорів ЄС із Чорногорією і в наступні 2012-2018 роки рівень підтримки громадянами членства в організації коливався в межах 60-65%. У 2019 та 2020 роках цей показник знизився до 55% та 54% відповідно [255]. Отже, рівень опозиції до ЄС у Чорногорії, подібно до Сербії, теж зростає. Попри ймовірну перспективу членства, прихильність до ЄС, як серед політиків, так і серед населення падає.

Попри сплеск в останнє десятиліття євроскептицизму на всьому європейському континенті, Албанія, не будучи членом ЄС, має чи не найбільш проєвропейські погляди. Про це свідчить проєвропейська політика лідерів держави впродовж трьох останніх десятиліть, відсутність євроскептичних партій, високий рівень підтримки вступу до Союзу серед населення. Після розпаду Югославії у Албанії розпочався процес демократичної трансформації. Зокрема, на державному рівні було визнано іслам, проведено конституційно-судову реформу, обмежено недоторканість депутатів, послаблено геополітичні амбіції щодо проекту «Велика Албанія» [258]. Такі кроки сприяли розвитку співробітництва між ЄС та Албанією. Незважаючи на таке прагнення стати членом ЄС, громадяни масово емігрують. За період незалежності державу залишили близько 1,4 млн. громадян, враховуючи, що за підрахунками ООН на початку 90-их років чисельність населення становила 3,28 млн. осіб. Причиною такої еміграції серйозні проблеми з проведенням виборів, антикорупційною діяльністю, соціальною політикою, високим рівнем безробіття та бідністю. Албанії досить складно адаптуватися до нових вимог. На відміну від інших держав регіону, Албанія вважалася однією з найбільш стабільним та контрольованим комунізмом упродовж 45 років. Тому і відповідно досить складно зруйнувати систему функціонування економіки, фінансів та правових органів запроваджену ще комуністами. Саме на це ЄС звернув увагу у 15 пунктах обов'язкових до виконання перед початком переговорів про членство [82]. Після

постійних вето Німеччини, Франції та Данії, 24 березня 2020 року ЄС все-таки вирішив розпочати з Албанією перемовини щодо вступу [82].

Албанія – чи не єдина держава європейського континенту, де немає жодної євроскептичної партії. Найбільше місць у національному парламенті має Соціалістична партія Албанії, яка утворила коаліцію з Соціалістичним рухом за інтеграцію. До опозиції увійшли Демократична партія Албанії, Партія за справедливість, інтеграцію і єдність та Республіканська партія Албанії. Лідери держави також незмінно підтримують інтеграцію до ЄС. Президенти Б. Топі (2007-2012 рр.) та Б. Нішані (2012-2017 рр.) присвятили свою увагу стабілізації відносин із сусідами, особливо з Косово. Серед усіх президентів Албанії, безумовно, найбільше для посилення співпраці з ЄС намагається зробити нинішній президент Албанії І. Мета. Можливо, не завжди ця позиція добре корелює з інтенсивністю впровадження реформ, проте відсутність будь-якої опозиції до ЄС в державі позитивно впливає на двосторонні відносини Албанії та ЄС.

Громадяни Албанії також ледь не одногосно підтримують її членство в Союзі. За соціологічними даними у 2018 році 93% громадян підтримували вступ до ЄС. У 2019 році цей показник становив 88% [265]. 53% албанців вважають, що їх держава вже готова стати членом ЄС, а 69% погоджуються з думкою, що ЄС повинен прийняти Албанію попри її невідповідність критеріям [265]. З огляду на таку статистику стає зрозуміло, що албанці налаштовані позитивно щодо подальшої інтеграції до ЄС. Проте зважаючи на затягування ЄС з початком передвступних переговорів, ситуація може зазнати змін, оскільки, як показує досвід Сербії і Чорногорії, громадська думка є дуже чутливою до ставлення ЄС до їхніх країн.

На думку А. Ракіпі, рекордна прихильність албанців до ЄС зумовлена тим, що вони процеси демократизації та інтеграції сприймають як синоніми. ЄС допомагає розбудовувати інституції, проводити чесні вибори, будувати в'язниці та багато іншого. Вони бачать результати європейської допомоги [268]. І. Дамяновський М. Лавріч та А. Натерер, які зосередили увагу на релігії як

чиннику євроскептицизму, переконані, що низький рівень євроскептицизму в Албанії найбільше корелює з мусульманським віросповіданням [85].

Північна Македонія – ще одна балканська держава, яка демонструє певні успіхи на шляху до членства в ЄС, адже нарешті врегульовано конфлікт з Грецією щодо назви. Після укладення Перспанської угоди Македонію було перейменовано на Північну Македонію [132]. 27 березня 2020 року Північна Македонія стала членом НАТО [236]. Північна Македонія обрала проєвропейський курс з проголошенням незалежності. Тривалий час усі державні лідери намагалися підтримувати його. Зміни у політиці Північної Македонії відбулися під час другого терміну президенства Г. Іванова (2009-2019 роки), коли у 2016 році він відмовився продовжувати судові розслідування проти чиновників і заявив, що міграційна стратегія ЄС на Балканах провалилася [210]. У 2019 році новим президентом стає С. Пендаворські, який представляє проєвропейські партії Соціал-демократичний союз Македонії та Демократичний союз за інтеграцію. Оновлений проєвропейський курс одразу приніс бажані результати, адже Північна Македонія у березні 2020 року нарешті отримала згоду ЄС на початок передвступних переговорів [82].

Майже усі політичні партії Північної Македонії є проєвропейськими. На останніх виборах у липні 2020 року найбільше місць у македонському парламенті отримав проєвропейський Соціал-демократичний союз Македонії [239]. Зовсім поруч, поступаючись лише двома місцями в парламенті, опинилася опозиційна партія Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія македонської національної єдності (ВМРО-ДПМНЕ). Партія позиціонує себе як націоналістична та проєвропейська, проте в останні роки вона змінила свою ідеологію на виразно проросійську. Найбільше партія змістилася у проросійських бік за лідерства М. Груєвського та Х. Міцкоскі [188]. Враховуючи історичне минуле держави, особливе місце у македонському парламенті займають партії, які представляють етнічних албанців. Це проєвропейська партія Альянс для албанців та євроскептична партія Демократична партія албанців [246].

Громадська думка в питанні членства Північної Македонії до ЄС загалом демонструє високий рівень прихильності населення до ідеї приєднання до ЄС (див. *Рис. 3.2.*).

Рис. 3.2. Рівень підтримки вступу Північної Македонії до ЄС серед громадян Північної Македонії

Джерело: [210]

Однак рекордна підтримка членства у 2009-2010 роках у подальші роки дещо знизилась. Утім в 2020 році, відколи Північна Македонія отримала згоду ЄС на початок передвступних переговорів, рівень підтримки населенням приєднання до ЄС зріс до 74 %. Загалом, на відміну від Сербії та Чорногорії в Албанії та Північній Македонії серед населення спостерігається значно більший рівень підтримки ЄС.

Виснажені військовими конфліктами і боротьбою за незалежність, Боснія і Герцеговина та Косово теж претендують на можливість стати повноправними учасниками європейського інтеграційного проекту. Окрім економічних та соціально-політичних проблем, найбільшим викликом для Боснії і Герцеговини є те, що у її складі функціонує два автономних утворення: федерація Боснія і Герцеговина та Республіка Сербська, а також підконтрольний місцевій владі район Брчко. Тому впровадження реформ великою мірою залежить не від центрального уряду, а від місцевих органів влади, комунікація між якими досить слабка через тривалі етнічні конфлікти [350]. Також варто пам'ятати, що Боснія

і Герцеговина – це не лише держава трьох етносів: боснійців, хорватів та сербів, а ще й держава трьох віросповідань – мусульман, католиків та православних. Така етнічна та релігійна строкатість ускладнює комунікацію між сторонами навіть попри велике бажання і потенційну перспективу членства в ЄС.

У Боснії і Герцеговині відрізняється й трактування самої опозиції до ЄС. Зокрема, під євроскептицизмом розуміють наслідки та проблеми, з якими стикається країна шляху до європейської інтеграції [340]. Розглядаючи прояви та ознаки євроскептицизму у Боснії і Герцеговині варто пам'ятати, що до парламенту входять політичні партії, які представляють інтереси трьох політичних одиниць. Найбільш проєвропейською є хорватська частина країни. У частині Боснії жодна партія також не виступає проти членства в ЄС, проте націоналістична ідеологія переважає у риторичі партії Незалежний блок. Партія не згадує про інтеграцію до ЄС у своїй програмі, орієнтуючись на локальні проблеми [234]. На виборах у 2018 році партія не пройшла до загального парламенту Боснії і Герцеговини. Якщо політичні партії Боснії є проєвропейськими, то партії сербської частини більш націоналістичні, одна з яких – Союз незалежних соціал-демократів – виразно проросійська [289], а інша Сербська демократична партія – сепаратистська [60]. Партія Союз незалежних соціал-демократів у своїй програмі критикує ЄС за надмірне втручання у справи Боснії і Герцеговини і зазначає, що враховуючи складний політичний статус держави, зарано говорити про інтеграцію до ЄС [22]. На виборах у 2018 році партія отримала 36%. Сербська демократична партія на виборах у 2018 році отримала 5% голосів і пройшла до загального парламенту Боснії і Герцеговини. Відповідно до своєї програми вона повністю підтримує інтеграцію держави до ЄС [266].

Відповідно до результатів останніх виборів 2018 року, уряд та державу очолюють проєвропейські сили, проте наявна система, зокрема поділені міністерства та восьмимісячна ротація президенства між боснійцями, сербами та хорватами, ускладнює злагоджений рух країни у напрямку європейської інтеграції. Більше того, якщо президент з боснійської частини Ш. Джаферович з

Партії демократичних дій та президент з хорватської частин Ж. Комшич, який представляє Демократичний Фронт, підтримують євроінтеграційний курс, то президент сербів М. Додік очолює партію Союз незалежних соціал-демократів і є русофілом [266]. Така розділеність держави і відсутність єдиного бачення її розвитку значно ускладнює прискорення її інтеграції до ЄС. Попри це, у 2023 році Боснії і Герцеговині було надано статус кандидата-члена ЄС.

Населення Боснії та Герцеговини чи не найбільш багатоетнічне у порівнянні з іншими державами регіону. Однак, незважаючи на історичні, культурні та релігійні відмінності, які стали причиною тривалих кровопролитних війн, та низький рівень взаємодії між автономними суб'єктами Боснії та Герцеговини, у 2020 році понад 76% громадян проголосували б за вступ до Союзу, і лише 11% не підтримують інтеграцію до ЄС, у попередні роки рівень підтримки вступу до ЄС також не був нижчим, ніж 75 % [360]. Отже, рівень євроскептицизму у Боснії та Герцеговині відносно низький, а громадяни підтримують курс на набуття членства у ЄС. Хтозна, чи такий високий рівень підтримки збережеться, коли ЄС розпочне передвступний процес, що неминуче супроводжуватиметься жорсткими вимогами та суворою обумовленістю.

Ще однією балканською країною, яка прагне долучитися до Європейського Союзу, є Косово. Для Косово вступ до ЄС, мабуть, є найскладнішим завданням, порівняно з рештою країн, оскільки це частково визнана держава без узгодженого юридичного статусу. Більше того, навіть не всі держави-члени ЄС визнали незалежність Косово, серед яких – Іспанія, Греція, Республіка Кіпр, Словаччина та Румунія, що фактично унеможлиблює вступ до Союзу у найближчому майбутньому. У Косово не зафіксовано жодної партії, яка б відкрито виступала проти інтеграції до ЄС [188]. Усі партії, які увійшли до парламенту на останніх виборах 2019 року – проєвропейські, проте їх ідеологія суттєво відрізняється через поліетнічність та націоналізм. Найбільшу кількість місць отримала партія Самовизначення, ідеологія якої ґрунтується на албанському націоналізмі. До націоналістичних партій також варто віднести Список сербів, Турецьку демократичну партію Косово, Коаліцію Вакат

(представники боснійського націоналізму). Найбільше проєвропейську політику Косово підтримують Демократична ліга Косово, Демократична партія Косово, Альянс за майбутнє Косово. Президент В. Османі-Садріу та прем'єр-міністр А. Курті докладають зусиль до стабілізації відносин з Сербією. Однак на репутацію Косово та подальше співробітництво з ЄС негативно впливає причетність колишнього президента Х. Тачі до організованої злочинності та його зв'язки з кримінальними групами [251].

Серед громадян Косово також спостерігається рекордна підтримка інтеграції до ЄС. Зокрема, понад 93% населення у 2020 році підтримує вступ до ЄС, подібна підтримка інтеграції спостерігається лише в Албанії [360]. На відміну від інших держав регіону у Косово не стоїть питання рухатися в ЄС чи обирати інший вектор зовнішньої політики. У глобальному вимірі в Косово немає варіантів, тобто співпраця з ЄС залишається єдиним можливим виходом із складної ситуації: інтеграція до ЄС допоможе досягнути міжнародного визнання та економічної стабілізації. Загалом, хоча рівень євроскептицизму в Косово найнижчий, їх членство в ЄС у короткостроковій перспективі залишається малоімовірним. Однак, враховуючи активізацію європейської спільної зовнішньої політики через повномасштабне вторгнення Росії в Україну, та за умови виконання умов для набуття членства, Косово може увійти до наступного етапу розширення.

Прагнення країн Західних Балкан до членства в ЄС стикаються з несприятливою громадською думкою в багатьох державах-членах ЄС і, як наслідок, небажанням урядів деяких держав-членів повністю підтримати політику розширення ЄС. Упродовж останніх років спостерігається зростання партійного євроскептицизму в Сербії та Чорногорії та, водночас Албанія та Косово належать до держав, де він незначний. Громадська думка щодо членства в ЄС в державах Західних Балкан також відзначається зростанням тенденцій до євроскептицизму. Хоча рівень підтримки все ще високий майже у всіх країнах, у більшості випадків ми спостерігаємо процес поступового зменшення відсотків позитивної оцінки членства в ЄС, за винятком лише Албанії та Косово [27].

Отже, наше дослідження також підтверджує висновок, що чим ближче держава до членства в ЄС, тим вищий рівень євроскептицизму зафіксований. Зростання рівня суспільного євроскептицизму і в державах-членах ЄС, і в більшості держав-кандидатів із ЗБ може виступати гальмівним або й обмежувальним чинником на шляху приєднання західнобалканських держав до ЄС. Окрім цього, рівень суспільного євроскептицизму може впливати і на процес впровадження європейських стандартів, що напряду корелює з інтенсивністю інтеграції до ЄС.

3.3. Прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року безповоротно трансформувало систему безпеки та розклад сил на європейському континенті. У зв'язку з цим Європейський Союз активізує реалізацію політики розширення та надає статус кандидата для України та Молдови й перспективу такого статусу для Грузії. ЄС закріплює за собою лідерство в регіоні, розширюючи сферу своїх політичних інтересів, включаючи до них Україну, Молдову та Грузію, які досить довго з перемінними успіхами декларували поглиблення інтеграції до ЄС. Попри утверджений євроінтеграційний курс та велике бажання посилювати співробітництво з ЄС, у цих державах функціонують політичні сили, які не підтримують інтеграцію до ЄС, популяризуючи ідеї євроскептицизму. Рівень євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії варто розглядати в контексті політики розширення ЄС. Окрім того, політико-економічні процеси, російський вплив, позиції політичних партій та суспільні настрої в цих державах матимуть вплив на процес інтеграції до ЄС та на політику самого Союзу. Враховуючи що ці держави мають свою історію становлення демократичних процесів, слабку партійну систему та значно більший вплив російської дезінформаційної машини, рівень євроскептицизму може бути певним індикатором демократизації держав Східної Європи та стійкості ЄС у політичному протистоянні з РФ.

Ще П. Тагарт та А. Щербяк на початку 2000-их роках писали про доцільність дослідження євроскептицизму в держава-кандидатах з Центрально-Східної Європи: Польщі, Чехії, Угорщині. Така пропозиція була аргументована необхідністю порівняння проявів євроскептицизму в різних політичних системах, щоб краще зрозуміти його сутність та вплив на політику ЄС [323]. Прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії почали вивчати крізь призму двох факторів: євроінтеграції цих держав до ЄС та безпекового фактору. Про зростання євроскептицизм в Україні крізь призму поглибленням інтеграції до ЄС писав Ф. Борха Лашерас [58], який вважає, що євроскептицизм в Україні зростає через незацікавленість ЄС у співпраці з Україною. У протилежному контексті, а саме про європеїзацію на східних кордонах ЄС на прикладі Молдови писали П. Гостес, Я. Ренні [335]. В контексті безпекового фактору євроскептицизм розглянув Т. Квасновський, який написав статтю на тему: «Українська криза – вбиває євроскептицизм у Східній Європі» [194]. Серед українських вчених питання проявів євроскептицизму в Україні досліджувати О. Тарновський [29] та О. Гіса [5], які оглядово охарактеризували євроскептицизм в публічному просторі України в період з 1991 по 2018 роки. У Молдові значну увагу вивченню євроскептицизму приділив Д. Сенуша [84], який розглядав партійний та суспільний євроскептицизм, у Грузії – Дж. Сілагадзе [229], який розглядав євроскептицизм разом з популізмом та визначив як це впливає на інтеграцію Грузії до ЄС.

Особливість наявної бази дослідження полягає у тому, що вона зосереджена на певних періодах і зумовлена певними політичними подіями. Найбільше уваги вчені зосередили на вивченні євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії в період, коли у саму ЄС євроскептицизм набув широкої популярності, а саме у 2014-2018 роках. Хоча тоді в цих державах, попри певну проросійську опозицію, спостерігалася велика прихильність до ЄС. Враховуючи внутрішньо-політичні зміни в цих державах, заборону функціонування проросійських партій, бракує оновлених досліджень щодо партійного та суспільного євроскептицизму,

особливо після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, коли рівень прихильності до ЄС в усіх трьох державах зріс.

Відповідно беручи за основу підхід П. Таггарта та А. Щербяка, визначимо євроскептичні партії, їх політичну ідеологію та проаналізуємо їх політику на рахунок опозиції до ЄС, застосовуючи типологію поділу на два типи: «жорсткий» та «м'який» [321]. В частині суспільного євроскептицизму охарактеризуємо позиції громадян щодо подальшої інтеграції до ЄС. Окрім цього, додатково використаємо ідею К. де Вріс, яка рекомендує розглядати євроскептицизм з урахування позицій політичних еліт, які також мають вплив на процес прийняття рішень [91]. Відповідно, ми дослідимо рівень євроскептицизму у кожній з цих держав, визначимо витoki та причини євроскептицизму, проаналізуємо програми євроскептичних партій та політику євроскептиків, а також охарактеризуємо позиції громадян щодо підтримки вступу до ЄС.

Протягом декількох років після проголошення незалежності в Україні була певна пересторога до поглиблення співробітництва з ЄС через соціально-економічну напругу у державі. Також нерозуміння усіх тонкощів функціонування об'єднання та відсутність ініціативи з боку ЄС щодо поглибленого формату співпраці, не дозволили Україні швидше розпочати інтенсивне співробітництво з Союзом. Чи не найбільше на зростання рівня недовіри до ЄС вплинула Росія, здійснюючи тиск на політичну еліту України та на енергетичну систему, провокуючи суперечки навколо острова Тузла, надаючи фінансову підтримку проросійським силам та проводячи активну ідеологічно-пропагандистську діяльність на Донбасі та в Криму. У результаті цього починає зростати рівень скептицизму до ЄС. Також на рівень опозиції до ЄС в Україні впливає розчарування у діяльності проєвропейським політиків, неефективність реформ з боку України, які необхідні для подальшої інтеграції та зависокі очікування від ЄС.

Політичний курс глав держав також впливає на інтенсивність інтеграції до ЄС і формуванню опозиції до неї, оскільки саме президент, відповідно до

Конституції України, відповідальний за реалізацію зовнішньої політики. За період незалежності найбільше посилення співробітництва з ЄС підтримували В. Ющенко, П. Порошенко та В. Зеленський. До президентів-євроскептиків можна віднести Л. Кучму та В. Януковича, які надавали перевагу співпраці з РФ. Першим президентом України стає Л. Кравчук, котрий намагався створити умови для реалізації багатовекторної зовнішньої політики. У 1994 році Л. Кравчук підписав Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами та Україною. Однак про якусь інтеграцію чи рівень опозиції до ЄС зазначати навіть недоречно, оскільки як Україна, так і ЄС перебували тоді на етапі становлення. Зовнішня політика наступного президента Л. Кучми також базувалася на засадах багатовекторності, але з більшим акцентом на посилення співпраці з Росією. Проросійська позиція Л. Кучми спостерігається щодо поділу Чорноморського флоту та щодо кримського питання. Однак ще за першої каденції політика Л. Кучми поступово дрейфувала від проросійського до прозахідного напрямку, що підтверджується Указом президента, відповідно до якого було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу [13]. На президентських виборах 1999 року Л. Кучма позиціонував себе уже як прозахідний політик. У 2002 році було створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції та озвучено бажання України стати «асоційованим членом» ЄС. Такий курс у зовнішній політиці спричинив ускладнення відносин з РФ. За час президенства Л. Кравчука та двох термінів Л. Кучми, Україна намагалася балансувати між двома сторонами: ЄС та Росією.

Наступні вибори президента України супроводжувалися низкою протестів, які переросли в Помаранчеву революцію. На противагу багатовекторній політиці Л. Кучми сформувався проєвропейський рух, який очолив В. Ющенко. У той період Україна, на чолі з новими лідерами, не так прагнула інтегруватися до європейських спільнот, як до євроатлантичних і посилити співробітництво з НАТО та США. Через велике розширення ЄС та запровадження Європейської політики сусідства бажання українців інтегруватися до ЄС лише посилювалося. У

2005 році Україна підписала План дій, а у 2006 та 2007 роках розпочалися переговори про лібералізацію візового режиму. Крім того, у 2007 році почалася активна робота над підготовкою майбутньої Угоди про асоціацію. Паралельно у 2009 році Україна долучилася до Східного партнерства. За президенства В. Ющенка спостерігається розбудова проєвропейського вектору співпраці, що фактично поклало початок європейській інтеграції України. Увесь період на противагу активно функціонували проросійські політики на чолі з В. Януковичем, яких в українському контексті вже можна співвідносити з євроскептиками.

На президентських виборах у 2010 році перемогу отримує проросійський кандидат В. Янукович, який майже одразу змістив свою зовнішню політику у проросійський бік. Послаблення євроінтеграційного курсу та непідписання Угоди про асоціацію спровокували протести та дестабілізацію в державі, чим скористалася Росія, анексувавши території Криму та частину Донбасу. У той період Україна чітко на офіційному рівні окреслила свій рух до ЄС. І здавалося б проблема євроскептицизму теж повинна була нівелюватися. Однак, ситуація склалася дещо по-іншому. Через безрезультатність проведених реформ та високий рівень корупції, довіра до прозахідних політиків впала, а рейтинг проросійських євроскептичних партій зростав. П. Порошенко підтримував європейську інтеграцію України і зосереджувався на імплементації технічної частини Угоди про асоціацію. Однак, постійні корупційні скандали, слабка проукраїнська кампанія на сході держави та складна економічна ситуація сприяли стабільній підтримці проросійських політиків серед громадян України на сході та півдні держави. Схожа ситуація формувалася за перші роки президенства В. Зеленського, але повномасштабне російське вторгнення спровокувало на державному рівні заборону усіх проросійських сил, що відповідно посприяло зниженню опозиції до ЄС.

Аналізуючи партійний євроскептицизм в Україні, зазначаємо, що партійна система України почала формуватися лише на початку 90-их років і за того часу було зареєстровано понад 300 партій. Проте вони не мали визначених ідеологій

та програм. Також створювалися партії-привиди, які активізували свою діяльність безпосередньо перед виборами, щоб відібрати голоси у лідерів. Іноді партії навмисне не окреслювали якусь ідеологічну позицію з метою акумулювати більше виборців. У таких умовах відбувалося формування українського партійного євроскептицизму. Проаналізувавши програмні документи, діяльність партії та риторику лідерів, ми визначили, що за період незалежності в Україні функціонувало приблизно 15 євроскептичних партій. Першими євроскептичними партіями можна вважати наступників радянської комуністичної партії, а саме Комуністичну партію [17], Соціалістичну партію України [19] та Селянську партію [11]. Партії підтримували ліві ідеї та повністю відкидали інтеграцію до ЄС, що дозволяє віднести їх до жорсткого типу євроскептицизму [6]. У 90-их також свою діяльність розпочала центристська Партія демократичного відродження України, до якої вступали демократично налаштовані комуністи. Партію можна віднести до м'якого євроскептицизму, оскільки її члени постійно балансували між Заходом та Сходом, що стало причиною розпаду партії [6]. Також функціонували ще дві партії комуністичного блоку: Прогресивна соціалістична партія України Н. Вітренко [26] та Соціал-демократична партія (Україна — Вперед, партія Н. Королевської) [2], які фінансувалися з російських джерел. Найбільшу підтримку здобула Партія регіонів, яка підтримувала багатовекторну політику з акцентом на поглиблення співпраці з Росією. Згодом політика партії змістилася ще більше у проросійський бік, а лідер партії В. Янукович будучи президентом України 2009-2014 роки, відмовився підписувати з ЄС Угоду про асоціацію. В загальному Партія Регіонів не відкидала співробітництво з ЄС, але не підтримувала поглиблення інтеграції, що дозволяє її віднести до м'якого євроскептицизму [12]. Також функціонувала популістична Радикальна партія Олега Ляшка, яка фінансувалася проросійськими силами. Члени партії підтримували інтеграцію до ЄС, але їхні дії підтверджували навпаки антиєвропейську діяльність [18]. Після революції гідності 2014 року проросійські сили представляють партії Опозиційний блок [9] та Опозиційна платформа - За життя, які категорично відкидали інтеграцію до

ЄС [10]. Також у 2019 була заснована проросійська Партія Шарія, яка також повністю не підтримувала інтеграцію до ЄС [21]. Однак партія не увійшла до парламенту на виборах 2019, а згодом проти неї відкрили кримінальні провадження. Відповідно, найбільше євроскептичних партій жорсткого типу зафіксовано саме серед лівих партій, а праві виявилися більш поміркованими, що дозволяє їх віднести до м'якого євроскептицизму (див Табл. 3.3).

Таблиця 3.3.

Класифікація українських євроскептичних партій

Партії	Ідеологія	Тип
За єдину Україну	Праві	М'який
Комуністична партія України	Ліві	Жорсткий
Народний Блок Литвина (Аграрна партія)	Лівоцентристи	М'який
Опозиційна платформа - За життя	Ліві	Жорсткий
Опозиційний блок	Ліві	Жорсткий
Партія демократичного відродження України	Центризм	М'який
Партія регіонів	Центризм	Жорсткий
Партія Шарія	Ліві	Жорсткий
Правий сектор	Центризм	М'який
Радикальна партія Олега Ляшка	Ліві	М'який
Селянська партія України	Ліві	М'який
Сильна Україна (Трудова партія)	Лівоцентристи	М'який
Соціал-демократична партія України	Лівоцентристи	Жорсткий
Соціалістична партія України	Ліві	Жорсткий
Україна — Вперед!	Лівоцентристи	Жорсткий

Джерело: складено автором на основі програм партій

Аналізуючи електоральний успіх євроскептичних партій, варто зазначити, що в Україні критика до ЄС найбільше лунає саме від лівих партій, однак їх не надто підтримують громадяни. Набагато більшою підтримкою користувалися центристи, серед яких Партія регіонів, яка здобувала найбільшу кількість місць в парламенті, але припинила своє існування. Після 2014 року у зв'язку з агресією Росії, євроскептичні партії суттєво втратили свої місця в парламенті України

(див. Табл.3.4). Станом на червень 2022 року усі вищезгадані проросійські і відповідно євроскептичні партії в Україні заборонені [23].

Таблиця 3.4.

Рівень підтримки євроскептичних партій на парламентських виборах

Назва партії	1994	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Комуністична партія України	13,60	24,65	19,98	3,66	4,20	13,18	3,88	
Партія демократичного відродження України	1,22							
Прогресивна соціалістична партія України (Вітренко)		4,04						
Соціалістична партія України	3,30	8.55	6,87	5,69	2,87	0,46		
Селянська партія України	2,74		0,37	0,31		2,44		
Народний Блок Литвина (Аграрна партія)		3,68	11,80	2,44	3,96			
За єдину Україну								
Сильна Україна						30	3,11	
Партія регіонів				32,14				
Соціал-демократична партія України — Вперед		4,01	6,90	1,01	35,50	1,58		
Радикальна партія Олега Ляшка						1,08	7,44	
Опозиційний блок							9,43	3,03
Правий сектор							1,80	
Партія Шарія								2,23
Опозиційна платформа - За життя								13,05

Джерело: ЦВК України [34].

Соціологічні дослідження та опитування громадян щодо рівня підтримки інтеграції до ЄС почав проводити з 2002 року Центр Разумкова [32], а 2014 року вже КМІС [4]. Останніми роками через посилення співпраці з ЄС щорічний дайджест позиції України проводить EU Neighbours East [28]. Відповідно до даних представлених Центром Разумкова на запитання «Чи потрібно Україні вступити до ЄС», понад 65% українців ствердно відповіли у 2002 році. Після чого

почався поступовий спад прихильності інтеграції до ЄС. У 2005 році спостерігається найвищий рівень опозиції до ЄС. Зокрема, лише 40% українців підтримували вступ до Союзу на противагу 36% українців, які не хотіли приєднуватися до ЄС. Понад 60% громадян готові були підтримати членство в 2014 років, однак через військові дії на сході України ці показники коливалися біля 50%. У 2020 році знову спостерігаємо зростання прихильності до ЄС, зокрема, понад 63% підтримують членство в ЄС. У 2022 році рівень прихильності вступу до ЄС сягнув до 91% (див. Рис. 3.3.) [25]. Динаміка позицій громадян щодо членства в ЄС повністю відображає результати президентських та парламентських виборів. Коли на виборах перемагають проєвропейські сили, то значно більше громадян підтримують інтеграцію до ЄС. Якщо на виборах громадяни переважно підтримували проросійські сили, то відповідно зростала частина українців, які виступали проти інтеграції до ЄС. Але варто зауважити, що за весь період проведення досліджень, жодного разу більша половина опитаних громадян не голосували проти інтеграції до ЄС, що свідчить про стабільну позицію громадян з підтримки ЄС.

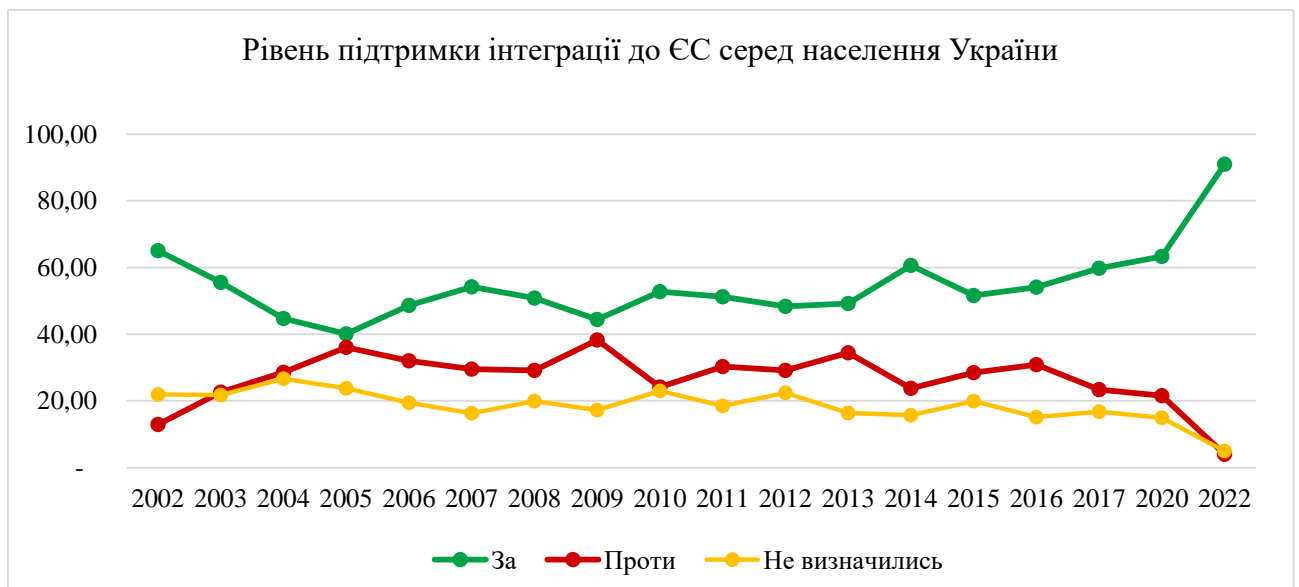

Рис.3.3. Рівень підтримки інтеграції до ЄС серед населення України

Джерело: [25].

В Україні тривалий час спостерігався помірний рівень євроскептицизму. Найвищий рівень простежувався за президенства В. Януковича 2009-2013 років. З 2014 року в Україні закріпився проєвропейський вектор на усіх рівнях, президенти та парламент підтримували інтеграцію до ЄС, хоча все-таки певний рівень опозиції серед проєвропейських сил зберігався. Після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році рівень євроскептицизму серед політиків та урядовців перейшов у латентну форму. Враховуючи заборону функціонування проросійських сил, інтенсифікацію інтеграції до ЄС та несприйняття будь-якої критики ЄС, євроскептики мають дуже малі можливості відстоювати свої ідеї.

У Молдові ситуація з динамікою євроскептицизму склалася подібно до української. До причин зростання антиєвропейських настроїв варто віднести: надмірне втручання Росії у внутрішні справи, етнічні конфлікти, які провокує Росія та румунський євроскептицизм. Найбільшою причиною зростання євроскептицизму у Молдові є фінансування Росією молдовських партій. Комуністична партія та Партія соціалістів Республіки Молдова отримують суттєву фінансову підтримку від Росії. За суттєвої фінансової та військової підтримки Росії з порядку денного не сходить Придністровський конфлікт. Окрім Придністров'я у Молдові також функціонує Автономне територіальне утворення Гагаузія, яке отримує військову та фінансову допомогу від Росії та Туреччини. Враховуючи тісні відносини між Румунією та Молдовою, на зростання опозиції до ЄС має вплив і румунський євроскептицизм, однак останні декілька років антиєвропейські ідеї в Румунії послабились [292]. Усі ці фактори впливають на зростання впливу Росії та посилення євроскептицизму.

Президента у Молдові до 2016 року обирали шляхом таємного голосування у парламенті. У 2016 році таке рішення визнали таким, що суперечить Конституції Молдови і утвердили проведення всенародного голосування [223]. Хоча комуністичний парламент тривалий час обирав проросійських лідерів, більшість президентів Молдови намагалися підтримувати інтеграцію до ЄС. Першим президентом незалежної Молдови у 1990 році обрали М. Снегура. Президент, будучи членом комуністичної партії, не дотримувався

якогось визначеного курсу у зовнішній політиці, а намагався зберегти щойно здобуту незалежність. Ймовірність возєднання з Румунією та Придністоровський конфлікт вивели на порядок денний зовсім інші проблеми, аніж інтеграцію до ЄС. Хоча М. Снегур розпочав впороваження західних стандартів, але й не відкидав ідеї зближення з Росією [367]. На президентських виборах у 1997 року у парламенті Молдови надали перевагу комуністу П. Лучинському. Він продовжив політику попередника щодо реформуванні законодавчої бази Молдови відповідно до міжнародних стандартів. І значно більше акцентував увагу на прозахідному векторі зовнішньої політики та інтеграції до ЄС [267]. Однак відсутність результатів впровадження реформ та його прозахідна позиція сприяли тому, що комуністи не переобрали П. Лучинського на наступний термін. Третім президентом Молдови у 2001 році обирають комуніста В. Воронін, який у своїй передвиборчій кампанії підтримував проросійський курс. Однак інтеграція Молдови до Союзу Білорусії та Росії, про яку заявляв Воронін, таки не відбулася. З 2003 року В. Воронін перенаправляє зовнішньополітичний курс Молдови у європейський бік. У 2005 році він був переобраний на другий термін, однак його президенство завершилося всенародними протестами та революцією. Зовнішню політику Молдови за президенства В. Вороніна можна визначити як багатовекторну [365]. Він намагався паралельно інтегрувати Молдову у два протилежних політичних союзи. Така стратегія була притамана багатьом політикам пострадянського простору.

За короткий період часу у Молдові змінилося три президенти, які сформували антикомуністичну, проєвропейську коаліцію Альянс за європейську інтеграцію. Уперше Молдову очолили не комуністи з вересня 2009 і до грудня 2010 року, оскільки президентом Молдови стає лідер проєвропейської Ліберальної партії М. Гімпу. Тоді чи не вперше на державному рівні було визначено проєвропейський курс Молдови. У перехідний період президентом на два дні став прем'єр-міністр та член Альянсу за європейську інтеграцію В. Філат, після чого новим президентом було обрано М. Лупу, який підтримував

європейський курс Молдови та був членом проєвропейської Демократичної партії [225]. У березні 2012 року парламент обирає нового президента М. Тимофті, який також підтримав європейський шлях Молдови [259]. Саме на президенство М. Тимофті припала найактивніша фаза співробітництва з ЄС, було підписано політичну та економічну частини Угоди про асоціацію та розпочалася її імплементація. У 2016 році відбулися перші президентські вибори у яких саме громадяни мали змогу обирати президента. Новим президентом Молдови з невеликою перевагою став І. Додон, який був членом комуністичної партії. Після виборів проєвропейський вектор зовнішньої політики Молдови одразу змістився у євразійський напрямок. Оскільки, І. Додон вважав інтеграцію до євразійської спільноти значно перспективнішою і підтримував посилення співробітництва з Росією. Тому через декілька місяців Молдова стає спостерігачем в Євразійському економічному співтоваристві та активізує свою діяльність у СНД [226]. У жовтні 2020 року відбулися другі всенародні вибори, на яких перемогла проєвропейська лідерка М. Санду, яка повністю підтримує проєвропейський курс Молдови [67]. У Молдові чи не вперше обрали повністю проєвропейського президента, що фактично і допомогло Молдові здобути статус держави-кандидата на членство в ЄС.

Після розпаду Радянського Союзу партійна система Молдови не надто змінилася, так як діяльність не комуністичних партій була все ще заборонена. Альтернативою стала новоутворена Аграрна партія. Партія не так пропагувала радянську соціальну модель, як стала майданчиком для реалізації політичних амбіцій голів колгоспів. Аграрна партія була таким собі компромісом між комуністами та націоналістами, до неї приєднувалися представники різних ідеологій, фактично перетворивши її на центристську, хоча вони позиціонували себе лівими. Партія виступала проти приєднання Молдови до Румунії та Росії, але більше акцентувала увагу на співпраці з Росією та СНД, що дозволяє віднести партію до м'якого євроскептицизму [243]. Ще однією євроскептичною партією, яка пройшла до молдовського парламенту, є Соціалістична партія Молдови. До партії увійшли члени радянської комуністичної партії. Соціалістична партія у

порівняні з Аграрною партією, значно більше підтримувала посилення відносин з Росією, а також була прихильником ідеї молодевізму, що дозволяє її віднести до жорсткого євроскептицизму [244]. Партія комуністів Республіки Молдова вважає себе правонаступницею Комуністичної партії Радянської Молдови і використовує комуністичну ідеологію як іміджеву політику. За весь період перебування при владі партія послабила свою жорстку критику ЄС. А в програмі партії спостерігається двозначне трактування політичного курсу Молдови. З одного боку, комуністи називають зрадою підписання Угоди про асоціацію, а з іншого готові імплементувати практики ЄС щодо організації соціального життя [263]. У передвиборчій кампанії 2009 року Комуністична партія зробила інтеграцію до ЄС одним із своїх пріоритетів. Риторика та позиція партії щодо співробітництва з ЄС постійно змінюється, що дозволяє віднести партію до м'якого типу євроскептицизму [74]. На політичній арені Молдови з'явилося ще дві євроскептичні партії: Наша партія (Селянська християнсько-демократична партія Молдови) та Партія соціалістів Республіки Молдова. Селянська християнсько-демократична партія Молдови брала участь в коаліції проєвропейськими партіями Альянс за демократію та реформи і позиціонує себе лівоцентрською. Хоча партія була в опозиції до комуністів, її члени теж не підтримували інтеграцію до ЄС, але позитивно ставилися до ідеї молодевізму [20]. Партія соціалістів Республіки Молдова підтримувала ліві ідеї та категорично відкидала будь-яке співробітництво із західними інституціями [303], що дозволяє віднести партію до жорсткого євроскептицизму. Також у Молдові функціонувала євроскептична ШОР (партія), яка позиціонує себе як російськомовний рух «Рівноправ'я» [224]. У 2023 році діяльність партії Шор визнали неконституційною, у відповідь на це партія створила нове політичне об'єднання Шанс [24]. Не зрозумілий статус та ідеологія чи то парламентської групи чи то політичної партії Про Молдова, яку заснували у 2020 року депутати, які вийшли з Партії соціалістів Республіки Молдови. Також неоднозначна ситуація з Демократичною партією Молдови, яка дотримується нейтральної позиції щодо інтеграції до ЄС [224].

Євроскептичні партії Молдови дотримуються лівої або лівоцентристської ідеології і є проросійськими. Лише дві з них є представниками жорсткого євроскептицизму: Партія соціалістів Республіки Молдова та ШОР (партія), які повністю відкидають інтеграцію Молдови до ЄС. Інші партії мають більш помірковані погляди (див. Табл. 3.5.)

Таблиця 3.5.

Класифікація євроскептичних партій Молдови

Назва партії	Ідеологія	Тип
Аграрна партія	Ліві	М'який
Соціалістична партія	Ліві	М'який
Партія комуністів Республіки Молдова	Ліві	М'який
Наша партія	Лівоцентристи	М'який
Партія соціалістів Республіки Молдова	Ліві	Жорсткий
ШОР (партія)	Лівоцентристи	Жорсткий

Джерело: складено автором на основі аналіз програм політичних партій

Упродовж усієї незалежності Молдови перемогу на парламентських виборах здобували проросійські євроскептичні партії. Однак на позачергових парламентських виборах 2021 року вдалося сформувати повністю проєвропейську коаліцію, що свідчить про зниження партійного євроскептицизму в Молдові. Попри це до парламенту Молдови пройшли євроскептичні об'єднані в альянс Партія комуністів Республіки Молдова та Партія соціалістів Республіки Молдова, а також Партія ШОР, позиції яких послабили (див. Табл.3.6.)

Таблиця 3.6.

Рівень підтримки євроскептичних партій на парламентських виборах

Назва партії	1994	1998	2001	2005	2009	2010	2014	2019	2021
Аграрна партія	43,18	3,63							

Соціалістична партія	22								
Партія комуністів Республіки Молдова		30,0	50,10	46	44,70	39,30	17,48	3,75	27,17
Партія соціалістів Республіки Молдова		0,59	0,46				20,51	31,15	
Наша партія			0,27	1,0		0,12			
ШОР (партія)			0,44	3,80				8,32	5,74

Джерело: ЦВК Молдова [33].

Уперше соціологічні опитування щодо підтримки інтеграції до ЄС серед населення Молдови були проведені Інститутом публічної політики у 2000 році. Відповідно до опитувань 38% громадян підтримали вступ до ЄС, а 20% проголосували проти. При цьому понад 32% громадян не взяли б участь або не визначилися зі своєю позицією, що робить загальні результати непередбачуваними. Протягом двох років такі опитування не проводилися і були відновлені у 2003 році. Найвищий рівень підтримки інтеграції до ЄС зафіксований у 2007 році, коли понад 76% проголосували б за вступ до Союзу. А у 2011 році лише 47% громадян підтримали вступ до ЄС. З роками цей показник знижувався і у 2016 році кількість тих хто підтримує членство в ЄС і виступає проти членства, була рівною 41% [36]. З 2017 року підтримка інтеграції до ЄС зростає, зокрема, у 2021 році 52% громадян Молдови підтримували членство в ЄС, а після вторгнення Росії в Україну у лютому 2022 року цей показник зріс до 61% [256] (див. Рис.3.4.).

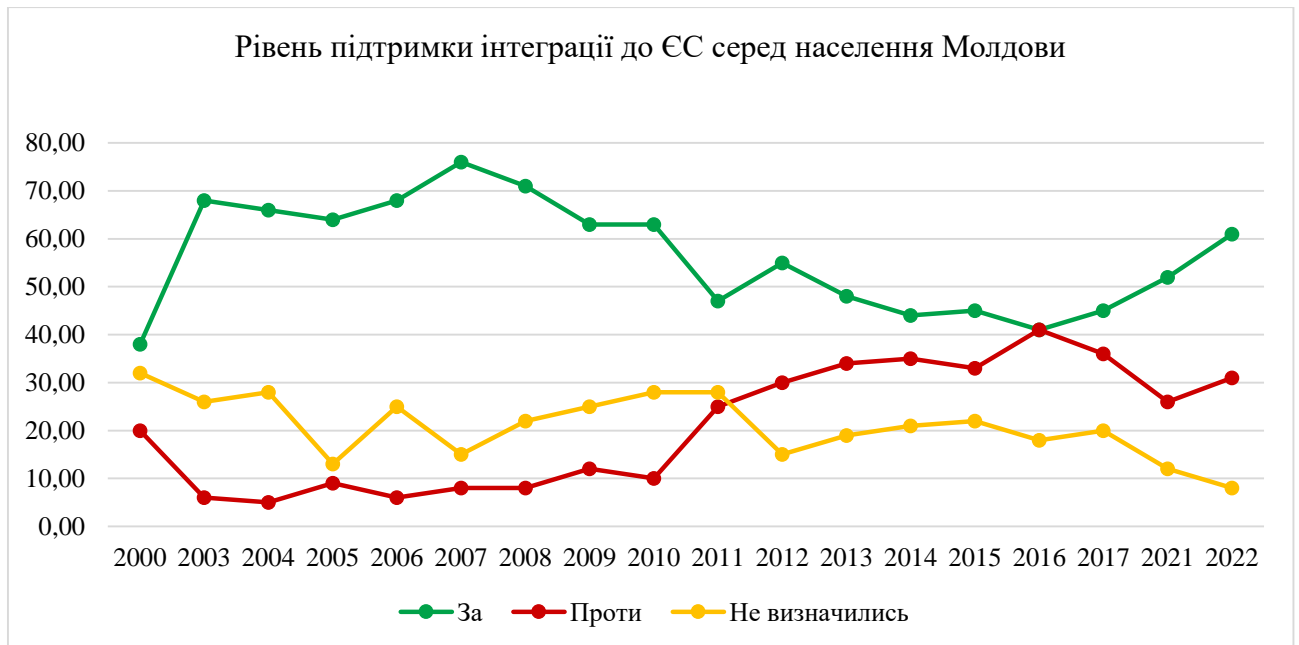

Рис.3.4. Рівень підтримки інтеграції до ЄС серед населення Молдови

Джерело: [36, 256]

У Молдові найвищий рівень прихильності до ЄС спостерігався за другої каденції президенства В. Вороніна 2005-2009 роки, який тоді підтримував проєвропейський курс Молдови, а найнижчий рівень підтримки членства в ЄС за президенства І. Додона 2016-2020 роки. Також зниження ейфорії від євроінтеграції можна було спостерігати під час інституційної кризи 2009-2012 років. Неоднозначною виявилася роль молдовського парламенту у процесі інтеграції до ЄС. Адже партії, які склали більшість були за своєю ідеологією проросійськими. Однак, враховуючи провідну роль парламенту у молдовській зовнішній політиці, саме він став каталізатором інтеграції до ЄС. Обрання проєвропейського президента також посприяло послабленню євроскептицизму. Однак в державі все ще триває боротьба між проєвропейськими та проросійськими євроскептичними силами.

Грузія ще одна держава пострадянського простору, яка, попри складні політичні та безпекові перепони, обрала проєвропейський курс зовнішньої політики. Надмірний тиск Москви на політику Грузії супроводжується упродовж усього періоду інтеграції до ЄС. До причини євроскептицизму можна віднести

зростання сепаратистських рухів через складу етнічну ситуацію у державі. Росія надавала потужну фінансову та військову підтримку Аджарії, Південній Осетії та Абхазії, що сприяли появі відкритого збройного конфлікту, у результаті якого Росія окупувала Південну Осетію та Абхазію. У Грузії, так само як в інших державах пострадянського простору, певну роль в організації державної влади відіграють олігархи. Контролюючи величезну частку бізнесу в Грузії та будучи активними учасниками політичного життя, бізнесмени послаблюють процес реформування, що також послаблює інтеграцію до ЄС та сприяє зростанню євроскептицизму [186].

На відміну від інших держав регіону, у Грузії ще до проголошення незалежності розпочався процес націоналізації. У 1991 році президентом незалежної Грузії обирають антирадянського політичного діяча, дисидента З. Гамсахурдіа, який розпочинає жорстку політику щодо врегулювання етнічних конфліктів. Буквально через рік у країні відбувається військовий переворот, З. Гамсахурдіа втрачає повноваження та втікає з країни. Президентство З. Гамсахурдіа тривало не так довго, щоб робити висновки про його зовнішню політику, так як вся увага була зосереджена на внутрішній політиці. Перший президент Грузії намагався відділи Грузію від політичного впливу Росії, що спровокувало військовий переворот [293]. У той період фактичним виконувачем обов'язків президента стає комуніст Е. Шеварднадзе. Враховуючи комуністичне минуле, Е. Шеварднадзе визначив проросійський вектор пріоритетним напрямком зовнішньої політики: Грузія приєдналася до СНД та підписала договір з РФ про узаконення російських військових баз на території Грузії. На президентських виборах 1995 року перемогу також здобув Е. Шеварднадзе. Після перемоги можна помітити перші спроби налагодження відносин із Заходом. Зокрема, Грузія приєдналася до ініціативи ЄС щодо посилення співпраці у сфері енергетики INOGATE та розпочали будівництво нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джехайн в обхід Росії [112]. Президентство Е. Шеварднадзе у Грузії має багато спільно з президентством Л. Кучми в Україні. Обоє прийшли до влади

як колишні комуністи, будучи прихильниками активізації відносин з Росією, при цьому здійснювали спроби активізувати діалог із Заходом.

Після Революції троянд у 2003 році та з приходом до влади М. Саакашвілі, Грузія визначає європейський напрямок пріоритетним і приєднується до Європейської політики сусідства, а у 2006 році був погоджений План дій між Грузією та ЄС. Попри складу політичну ситуацію в державі, початок російсько-грузинської війни у 2008 році, спалах етнічних конфліктів, президент Грузії М. Саакашвілі підтримував інтеграцію Грузії до ЄС. На державному рівні Грузія визначила членство в ЄС своїм пріоритетом. У Грузії розпочався активний процес демократизації та налагодження відносин з урядовцями ЄС. За президенства М. Саакашвілі у 2010 році Грузія розпочала переговори про підписання Угоди про асоціацію, а у 2012 році переговори щодо лібералізації візового режиму [179]. Однак на президентських виборах у 2013 році знову перемагає проросійський кандидат партії Грузинська мрія Г. Маргвелашвілі, який схилився до проведення багатовекторної політики. Президент Г. Маргвелашвілі продовжив курс на європейську інтеграцію і паралельно почав зближення з Росією [151], хоча після початку російсько-української війни у 2014 році, відносини з Росією значно погіршилися. Враховуючи здобутки попереднього керівництва уже через декілька днів після вступу на посаду було парафовано Угоду про асоціацію. У 2016 році Угода про асоціацію вступила в дію, а навесні 2017 року запустили безвізовий режим [149]. Досить складно визначити політичну приналежність Г. Маргвелашвілі, оскільки ще до президенства він приєднався до політичного проєвропейського блоку Бурджанадзе-демократи, був міністром у проєвропейському уряді, однак він постійно озвучував ідеї примирення з Росією.

Наступним президентом Грузії обирають С. Зурабішвілі. Нова президентка одразу робить акцент на європейській інтеграції, проводячи зустрічі з представниками європейських інституцій. І, на відміну від свого попередника, повністю відкидає співробітництво з Російською Федерацією [371]. С. Зурабішвілі хоча є безпартійною, проте користується широкою підтримкою

проєвропейських партій. Проаналізувавши політику президентів Грузії, варто зауважити, що жоден з президентів кардинально не відкидав інтеграцію Грузії до ЄС. Але президенти Е. Шеварднадзе та Г. Маргвелашвілі паралельно намагалися розбудувати відносини з РФ. Тому політику президенства Е. Шеварднадзе та Г. Маргвелашвілі можна вважати політикою м'якого євроскептицизму.

За весь період незалежності Грузії зафіксовано існування понад 10 євроскептичних партій. Партія Союз демократичного відродження (Аджарський союз відродження Грузії) представляла інтереси Аджарійського округу та хотіла більшої незалежності від центру, що дозволяє її віднести до сепаратистських партій. Хоча Союз демократичного відродження підтримував ідеї ринкової економіки, проте паралельно виступав за збільшення втручання держави, що дозволяє її класифікувати як лівоцентриську. У зовнішній політиці партія прагнула зближення з РФ та припинення інтеграції до ЄС, що свідчить про приналежність до жорсткого євроскептицизму. Найбільшу підтримку серед євроскептичних партій мав Союз громадян Грузії – лівоцентриська партія, яка була створена президентом Грузії Е. Шеварднадзе. Партія не була проти інтеграції до ЄС, але пропонувала розробляти багатовекторну політику [254]. Ще одна партія Промисловість врятує Грузію позиціонує себе як правоцентриська і повністю відкидає співпрацю Грузії з міжнародними економічними інституціями у тому числі з ЄС та НАТО [202]. Об'єднана комуністична партія Грузії також не підтримувала інтеграцію до ЄС, що дозволяє віднести її до жорсткого євроскептицизму. Ще одна партія Нові праві активно підтримують лібералізацію економіки, європейські стандарти, однак їх постійні коаліції з антиєвропейськими партіями наштовхує на інші висновки. Зокрема партія не брала участь у Революції троянд, а на виборах 2004 року сформувала коаліцію з партією Промисловість врятує Грузію, а у 2008 року з Національним форумом, що дозволяє її віднести до м'якого євроскептицизму. Партія Демократичний рух – Єдина Грузія (Н. Бурунджанзе) підтримує багатовекторність зовнішньої політики Грузії. Члени партії підтримують інтеграцію Грузії до ЄС, але й

паралельно прагнуть налагодження відносин з Росією. Враховуючи політичну стратегію РФ, складно припустити, що налагодження відносин з Росією можливе за подальшої інтеграції Грузії до ЄС. Партія Альянс патріотів Грузії має дуже схожу позицію, але лідери партії налаштовані досить категорично щодо ймовірного співробітництва з Туреччиною, а також мають більш опозиційну позицію щодо зони вільної торгівлі з ЄС [38]. Партія Грузинський марш налаштована не так категорично і підтримує інтеграцію до ЄС тільки в певних сферах [300]. Значної загрози ці партії не становлять, так як мають дуже низьку підтримку серед населення і навряд чи зможуть пройти до парламенту на наступних виборах. Неоднозначну позицію мають дві партії: Лело для Грузії та Грузинська мрія, які не можна назвати євроскептичними партіями, адже вони підтримують поглиблення співпраці з ЄС та сприяють впровадженню західних цінностей та норм. Однак, осторогу викликає засновник та лідер партії Грузинська мрія Б. Іванішвілі, який до 2012 року був успішним російським бізнесменом. Ситуація з партією Лело для Грузії дуже схожа, оскільки її заснували два російських бізнесмени [150]. Партія Національний форум відкидає співпрацю з прозахідними інституціями, тому є представником жорсткого євроскептицизму [8]. У Грузії спостерігається незначний рівень партійного євроскептицизму, оскільки зареєстровано лише декілька партій з відкритою антиєвропейською ідеологією, які не проходять до парламенту Грузії. На відміну від України чи Молдови, в Грузії представниками євроскептицизму є партії різних ідеологій. Якщо в Україні та Молдові це переважно ліві, то в Грузії до євроскептиків можна віднести праві партії (див. Табл. 3.7.).

Таблиця 3.7.

Класифікація євроскептичних партій Грузії

Партії Грузії	Ідеологія	Тип
Об'єднана комуністична партія Грузії	Ліві	Жорсткий
Союз громадян Грузії	Ліві	М'який
Союз демократичного відродження (Аджарський союз відродження Грузії)	Лівоцентристи	Жорсткий
Національний форум	Центристи	Жорсткий

Демократичний рух — Єдина Грузія (Н. Бурунджанзе)	Центристи	М'який
Промисловість врятує Грузію	Правоцентристи	Жорсткий
Грузинський марш	Правоцентристи	М'який
Альянс патріотів Грузії	Праві	Жорсткий
Нові праві	Праві	М'який

Джерело: складено автором на основі аналізу програм політичних партій

На початку 90-их років проросійські партії отримали значне представництво в парламенті Грузії. Після Революції троянд у 2003 року рівень підтримки проросійських партій почав поступово падати. До парламенту увійшли лише Союз демократичного відродження (Аджарський союз відродження Грузії), об'єднані Промисловість врятує Грузію та партія Нові права. З 2012 року жодна євроскептична партія не проходила до парламенту Грузії (див. Табл. 3.8.). Однак за цей період було створені декілька партій з антиєвропейською риторикою: Демократичний рух — Єдина Грузія (Н. Бурунджанзе), Альянс патріотів Грузії, Грузинський марш. Партія Демократичний рух – Єдина Грузія (Н. Бурунджанзе). Хоча останні роки представництво євроскептичних партій у парламенті знизилося, у 2020 році між проєвропейськими партіями провладною Грузинська мрія та опозиційною Єдиний національний рух виник конфлікт щодо виборчого процесу і ймовірної фальсифікації виборів. Суперечку намагався вирішити Президент Європейської Ради Ш. Мішель, однак безрезультатно [311]. Грузія стикнулася з новою політичною кризою, яка стала перешкодою на шляху впровадження демократичних принципів.

Таблиця 3.8.

Рівень підтримки євроскептичних партій на парламентських виборах

Назва партії	1995	1999	2003	2004	2008	2012	2016	2020
Об'єднана комуністична партія Грузії	4,49	1,35						
Союз громадян Грузії	21,30	41,80	21,00					
Союз демократичного відродження (Аджарський союз відродження Грузії)	7,03	25,18		6,01				

Промисловість врятує Грузію		7,00		7,74	0,93		0,78	
Нові права			7,30		17,73	0,43		
Національний форум							0,73	
Альянс патріотів Грузії							5	3,14
Демократичний рух — Єдина Грузія (Н. Бурунджанзе)								0,85
Грузинський марш								0,25

Джерело: ЦВК Грузії [71].

Соціологічні опитування в Грузії про рівень підтримки населенням подальшої інтеграції до ЄС проводили іноземні аналітичні центри, зокрема, Національний демократичний інститут [264]. Відповідно до останніх опитувань, проведених Національним демократичним інститутом, у 2022 році 82% грузинів підтримують інтеграцію до ЄС. І ця підтримка лише зростає, бо ще 2020 році такий показник становив 78% [233]. Також певні дані, які відображають позицію громадян Грузії щодо ЄС, можна знайти на сайті Кавказького науково-дослідного ресурсу [70]. Дослідження почали проводити з 2009 року, і вони показують досить високий рівень підтримки ЄС, близько 80% і лише у 2015 році цей показник знизився до 60% (див. Рис.3.5.). Відповідно, громадяни Грузії підтримують інтеграцію до ЄС, попри часте відхилення від проєвропейського курсу з боку політиків.

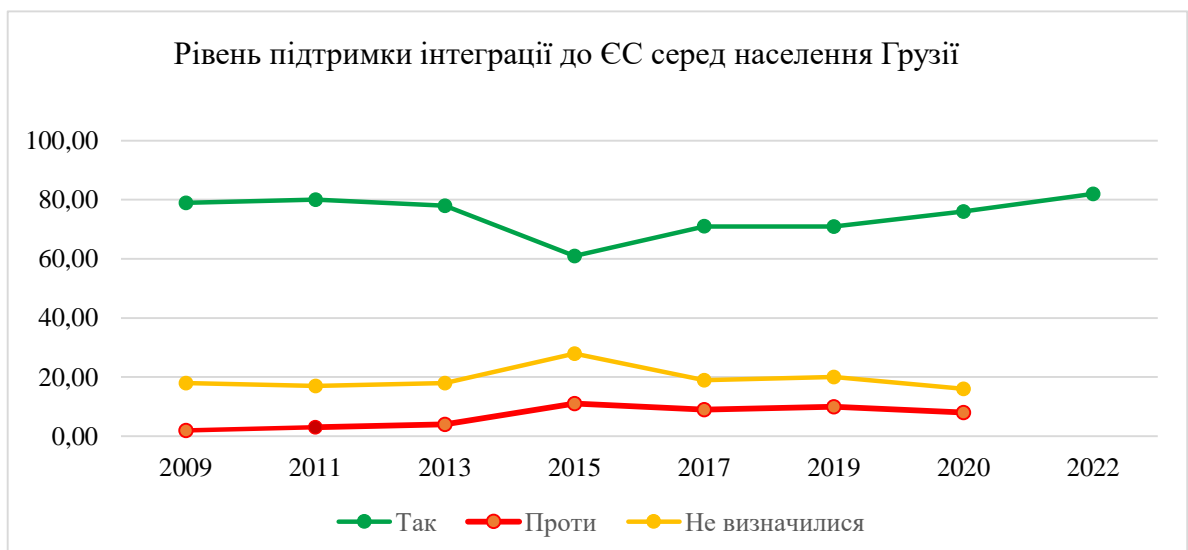

Рис.3.5. Рівень підтримки інтеграції до ЄС серед населення Грузії

Джерело: [70, 233]

У Грузії спостерігається невисокий рівень опозиції до ЄС. Зокрема, усі президенти держави хоча б частково підтримували інтеграцію до ЄС. Також останніми роками кількість євроскептичних партій суттєво скоротилася. Громадяни Грузії також стабільно підтримують інтеграцію до ЄС, хоча відсоток підтримки інтеграції до ЄС в останні роки знизився на декілька позицій. Однак, збереження впливу Росії та олігархів на політику Грузії, конфлікт між партіями під час парламентських виборів у 2020 році та проблеми з впровадженням демократичних принципів стали значною перешкодою на шляху отримання статусу держави-кандидата в ЄС. Хоча рівень суспільного євроскептицизму не зростає, в державі триває політична боротьба між проєвропейськими та проросійськими політиками.

Тенденції проявів євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії мають багато спільних рис. У цих державах спостерігаємо певну циклічність коливання євроскептицизму, яка наразі відображає зниження євроскептицизму. Зокрема, ідеологія партій не є визначальним фактором у формуванні політичного курсу на підтримку чи опозиції до ЄС. Наприклад, в Україні та Молдові більшість євроскептичних партій є лівого спрямування, тоді як в Грузії – це, переважно, праві. Однак, усі партії євроскептичного спрямування є проросійськими і підтримують посилення співпраці з РФ на противагу ЄС. Враховуючи слабкі політичні устрої та тривалі періоди ставлення демократичних режимів, керівники держав здійснювали вплив на вектор політики своєї держави. Відповідно, якщо до влади приходив президент з проросійськими поглядами, курс держави зміщувався в проросійський бік, що сприяло зростанню євроскептицизму. Співставивши результати президентських та парламентських виборів з результатами соціологічних опитувань щодо рівня підтримки інтеграції до ЄС констатуємо, що усі три показники між собою корелюють. Тобто чим вищий рівень підтримки інтеграції до ЄС серед громадян, тим нижчий рівень підтримки проросійських лідерів та партій. Відповідно знижується

загальний рівень євроскептицизму. Позиції громадян мали і мають вирішальний вплив на обрання зовнішньополітичного курсу. Тому відповідно, якщо громадяни більшістю підтримують інтеграцію до ЄС, то суспільний євроскептицизм знижується. Важливо відзначити, що суспільний євроскептицизм зростав в період останніх років керування державою проєвропейських сил в усіх трьох державах, що свідчить про певне розчарування у їх політиці. Однак після початку повномасштабної вторгнення Росії в Україну у 2022 році, опозиція до ЄС швидко пішла на спад.

Рівень євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії невисокий, однак має своїх прихильників серед громадян та політичного керівництва держав регіону. Основними причинами зростання євроскептичних настроїв в Україні, Молдові та Грузії є тиск з боку Російської Федерації на реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики, популізм та російська дезінформація, а також слабке впровадження реформ проєвропейськими лідерами. Результати дослідження показують, що євроскептицизм у цих державах варто співставляти з проросійським впливом, оскільки євроскептичні ідеї більшою мірою підтримують саме проросійські партії та лідери. За останні декілька років вплив проросійських політиків на національну політику знижується, що свідчить про зниження опозиції до ЄС.

Висновки до розділу 3

Серед євроскептиків немає однозначної позиції щодо інтенсивності та векторів реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. В інституціях ЄС, таких як Рада ЄС та Європейська Рада, рівень опозиції до спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС дещо вищий, оскільки деякі Глави держав та урядів і міністри профільних міністерств критикують діяльність ЄС у цих сферах. Європейський Парламент у питаннях зовнішньої та безпекової політики більшою мірою залежить від політики національних держав та громадських настроїв. Узагальнюючи позиції держав-членів щодо спільної

зовнішньої політики, варто зауважити, що у регіоні Центрально-Східної Європи спостерігається значно вищий рівень опозиції до посилення інтеграції у сфері зовнішньої політики. Проте держави цього регіону підтримують розширення ЄС та спільну безпекову політику. Держави Північної Європи навпаки підтримують поглиблення співпраці у зовнішній політиці, проте дещо з обережністю сприймають приєднання нових членів. Загалом громадяни держав-членів ЄС підтримують посилення співпраці у цій сфері, за умови вирішення міграційної проблеми. Крім того, під спільною зовнішньою політикою громадяни розуміють механізм протидії втручання третіх держав у справи ЄС. Окрім того, у реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики не варто применшувати роль Росії, Китаю та США. Росія до повномасштабного вторгнення в Україну здійснювала суттєвий тиск на ЄС через енергетичну політику та фінансово підтримуючи євроскептичних лідерів, намагалася впливати на реалізацію європейської політики. Однак після 24 лютого 2022 року низкою санкційних пакетів, які фактично заморозили будь-яку діяльність РФ на території ЄС, її вплив знизився. Китай поступово захоплює економічний ринок ЄС, але після початку повномасштабної фази російсько-української війни теж опинився в неоднозначному положенні. Російська агресія проти України спровокувала зростання впливу США на європейську політику. Відповідно, повномасштабне вторгнення Росії в Україну внесло суттєві корективи в спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС, що, певною мірою, послабило критику до ЄС серед євроскептиків.

Євроскептицизм не справляє серйозного впливу на політику розширення ЄС. Більшість євроскептичних партій, які входять до Європейського Парламенту, не приділяють уваги питанням розширення і не декларують чіткої позиції щодо цього у своїх партійних програмах. Серед партій, які підтримують подальше розширення ЄС, переважають євроскептичні партії з регіону ЦСЄ, та дві ультраліві партії – Ліві з Німеччини та Комуністична партія Чехії і Моравії. Всі 9 партій, які не підтримують подальшого розширення ЄС, належать до західноєвропейських чи північноєвропейських партій. Загалом же,

евроскептичні противники розширення ЄС залишаються в меншості, а Європейський Парламент виступає за подальше розширення ЄС і підтримує рішення, які дозволяють це робити. Наше дослідження показало високий рівень кореляції між партійним євроскептицизмом і громадською думкою в ЄС у питаннях розширення. Найнижчий рівень його підтримки характерний для держав Західної та Північної Європи (від 29 до 37 %), а найвищий рівень притаманний державам-членам із регіонів ЦСЄ та Балтії (від 78 до 62%). Низький рівень підтримки громадянами ЄС приєднання нових членів, ймовірно, знижує ефективність «трансформаційної сили» ЄС у регіоні ЗБ. Прагнення країн Західних Балкан до членства в ЄС стикається з несприятливою громадською думкою в багатьох державах-членах ЄС і, як наслідок, небажанням урядів деяких держав-членів повністю підтримати політику розширення ЄС щодо регіону.

Упродовж останніх років спостерігається зростання партійного євроскептицизму в Сербії та Чорногорії, водночас Албанія та Косово належать до держав, де він відсутній. Громадська думка щодо членства в ЄС в державах ЗБ також відзначається зростанням тенденцій до євроскептицизму. Хоча рівень підтримки все ще високий майже у всіх країнах, у більшості випадків ми спостерігаємо процес поступового зменшення відсотків позитивної оцінки членства в ЄС, за винятком лише Албанії та Косово. В Косово та Албанії євроскептиків найменше, у Сербії ж їх найбільше. Отже, наше дослідження також підтверджує висновок, що чим ближче держава до членства в ЄС, тим вищий рівень євроскептицизму зафіксований. Зростання рівня суспільного євроскептицизму і в державах-членах ЄС, і в більшості держав-кандидатів із ЗБ може виступати гальмівним або й обмежувальним чинником на шляху приєднання західнобалканських держав до ЄС.

Проаналізувавши прояви опозиції до ЄС в Україні, Молдові та Грузії, зазначаємо, що рівень євроскептицизму у цих державах невисокий і останніми роками знижується. В Україні, Молдові та Грузії спостерігається значна підтримка інтеграції до ЄС, як серед політиків, так і серед громадян, однак мають місце рухи, які протистоять поглибленню співпраці з ЄС. Переважно опозиційно

до ЄС налаштовані проросійські політичні сили. Основними причинами зростання євроскептичних настроїв в Україні, Молдові та Грузії є тиск з боку Російської Федерації на реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики та повільне впровадження вимог, необхідних для вступу до ЄС. Тривалий період серед політичного керівництва цих держав не було визначено чіткої позиції щодо перспектив співпраці з ЄС. Але враховуючи агресивну політику Росії, в Україні, Молдові та Грузії сформувалися стійкі проєвропейські уряди, що призвело до послаблення євроскептичних проросійських сил. У національних парламентах також сформувалися проєвропейські коаліції. Більше того, соціологічні опитування щодо рівня підтримки інтеграції до ЄС також підтверджують позитивну динаміку підтримки членства в ЄС. Усі вище перераховані фактори свідчать про зниження рівня євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії.

Отже, можна зробити висновок, що євроскептицизм на реалізацію спільної зовнішньої та безпекової політики, а також на політику розширення ЄС не має вирішального впливу. Діяльність євроскептиків позначається на динаміці галузевого співробітництва, що в кінцевому випадку може мати опосередкований вплив на спільну зовнішню політику та політику безпеки ЄС.

ВИСНОВКИ

1. Євроскептицизм – динамічне та нове явище, яке залежить від інтенсивності та особливостей європейської інтеграції. Відсутність єдиного сформованого теоретичного підходу до дослідження євроскептицизму спонукало нас розробити власне трактування та модель вивчення цього явища. У процесі дослідження ми розробили періодизацію еволюції євроскептицизму та визначили, що він розвивається у двох вимірах: у практичному та теоретичному. У практичному вимірі євроскептицизм з'явився з початком європейської інтеграції на початку 50-их років ХХ століття. Проти ідеї об'єднаної Європи виступали націоналісти у Німеччині, єврократи та голісти у Франції, противники спільного ринку у Великій Британії та комуністи. Однак, усі ці противники посилення співпраці між європейськими державами, окрім настороженості щодо роботи Європейських Співтовариств, не мали тривалих дієвих механізмів впливу на призупинення початкових рівнів інтеграції. Окреслений вище період формування опозиції до ЄС тривав до 1992 року. У 1992 році, після формального створення Європейського Союзу, розпочинається другий етап розвитку євроскептицизму. Євроскептики посилюють критику діяльності ЄС, зростає кількість євроскептичних партій, а євроскептицизм перетворюється в сформоване політичне явище. Третій період розпочинається в результаті ухвалення Лісабонської угоди 2007 року та під впливом економічної кризи 2008 року. За цей період євроскептики посилили свої позиції в національних та Європейському парламенті, що сприяло зростанню рівня євроскептицизму серед громадян держав-членів ЄС. Четвертий період еволюції євроскептицизму розпочинається після початку процесу Брекзит у 2016 році і триває до сьогодні. За цей період загальний рівень опозиції до ЄС дещо знизився, партії послабили жорстку критику ЄС, а євроскептикам складно сформулювати спільні позиції щодо ключових політик ЄС. Така періодизація дозволила визначити динаміку коливання рівня євроскептицизму та фактори, що на неї вплинули.

2. У теоретичному вимірі проблематику євроскептицизму почали досліджувати у 90-их роках ХХ століття. Першими теоретиками євроскептицизму стали П. Таггарт, А. Щербяк, П. Копецкі та К. Муде, К. Флуд, А. Форстер, Р. Хармсен, М. Шпірінг. У цей період увага була сконцентрована на розробці визначення та типології євроскептицизму. Учені аналізували риторику політичних діячів, партійних лідерів, а також діяльність політичних партій. У процесі дослідження вони дійшли висновку, що євроскептицизм зароджується в політичних партіях, що породило появу партійного євроскептицизму. Зі зростанням актуальності досліджуваної проблематики, розширився предмет вивчення євроскептицизму. Учені, серед яких С. Василовулу, С. Леконте, А. де Прат та Н. Брак, продовжували працювати над розробкою типології євроскептицизму, визначати причини розвитку євроскептицизму та аналізувати прояви євроскептицизму в інституціях ЄС і в державах-кандидатах на вступ. Також, варто зауважити, що процес Брекзиту розширив межі дослідження євроскептицизму. Д. ФіцГіббон, Б. Лерут, Н. Стартін, К. де Вріс, К. Бікертон, П. Мейер, окрім вище перерахованих тематик, також зробили акцент на транснаціональному (зовнішньому) характері євроскептицизму. Опрацювавши наукову базу дослідження проблематики євроскептицизму, ми поклали в основу дослідження ідеї А. Щербяка та П. Таггарта, які поділи євроскептицизм на м'який та жорсткий, підхід С. Леконте щодо проявів євроскептицизму в інституціях ЄС, напрацювання К. де Вріс про суспільний євроскептицизм та ідеї транснаціонального євроскептицизму розроблені Д. ФіцГіббон, Б. Лерут та Н. Стартін.

3. Дослідження впливу євроскептицизму на політичні процеси в ЄС ми розглядали через теорію постфункціоналізму, відповідно до якої поглиблення європейської інтеграції може спровокувати появу неузгоджень між державами-членами ЄС, що має виражену суміжність з ідеями євроскептицизму. У процесі дослідження ми визначили прояви євроскептицизму в інституціях ЄС, політичних партіях держав-членів ЄС, в державах-кандидатах на вступ і в державах-сусідах та проаналізували дії та риторику євроскептиків у політичних

партіях держав-членів ЄС, у політичних групах Європарламенту та політичних партіях державах-сусідів ЄС, що засвідчує використання інституційного та біхевіористичного підходів. Вплив євроскептицизму на політичні процеси в ЄС варто розглядати в роботі крізь призму трьох підходів до вивчення євроскептицизму: партійний, case-study та зовнішній. Партійний підхід передбачає дослідження проявів євроскептицизму у політичних партіях держав-членів ЄС, підхід case-study допоміг у визначенні проявів євроскептицизму в державах-членах ЄС та державах-кандидатах на вступ до ЄС, і зовнішній підхід ліг в основу дослідження впливу євроскептицизму на спільну зовнішню та безпекову політику та політику розширення Європейського Союзу. Застосована методологія дослідження дозволила визначити вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі та моніторити динаміку розвитку євроскептицизму під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

4. Вивчивши історію розвитку опозиції до ЄС та визначивши фактори, що впливали на появу та поширення ідей євроскептицизму у різні періоди, констатуємо, що деякі з цих факторів були актуальними лише у певний період, а інші, навпаки, стали невід'ємною частиною європейської інтеграції. Такі висновки дозволили поділити причини зростання євроскептицизму на перманентні та змінні. Перманентні причини євроскептицизму більшою мірою окреслюють проблеми, з якими зіткнувся Союз у процесі інтеграції, але яким не зміг запобігти та вирішити у майбутньому. До таких причин ми віднесли: відсутність єдиного бачення майбутнього ЄС на початковому етапі інтеграції, пізнє залучення громадян держав-членів до процесу прийняття рішень, досвід та культурно-ментальні особливості держав-членів, особливості політики Великої Британії, слабкі двосторонні відносини між державами-членами ЄС, відсутність лідера в Союзі та низький рівень знань про ЄС. Змінними причинами є ті проблеми, на які ЄС має мінімальний вплив, і яких уникнути було майже неможливо. Більшість з цих причин мають зовнішнє походження і були актуальними лише в певний період. Зокрема, такими причинами є: економічна

криза 2008 року, боргова криза 2010 року, міграційна криза 2015 року, терористичні атаки, зростання популізму, дестабілізація політичної ситуації в Союзі. За допомогою запропонованої класифікації визначено проблеми, з якими стикається ЄС, що у перспективі дозволить запропонувати варіанти вирішення цих проблем, і ймовірно, сприятиме зниженню рівня євроскептицизму.

5. Значна частина дослідження присвячена визначенню та аналізу позиції євроскептичних партій держав-членів щодо політик ЄС та подальшої інтеграції після виходу Британії з ЄС. Ми зосередили увагу на аналізі програмних документів та риторики лідерів і членів євроскептичних партій держав-членів ЄС, які пройшли до Європейського Парламенту на виборах у 2019 році. Зокрема, підраховано, що таких партій є понад 40, та визначено їх позиції щодо спільного ринку та торгівлі, членства в економічному та валютному союзі, Шенгенській зоні, спільної міграційної політики, спільної зовнішньої політики та безпеки, а також позиції щодо підтримки членства в ЄС. Половина євроскептичних партій підтримують співпрацю в рамках спільного ринку та торгівлі. Найбільше євроскептичні партії не підтримують функціонування зони євро, Шенгенської зони та спільної міграційної політики. До євроскептичних партій, які відкидають будь-який формат посилення співробітництва, відносимо: Комуністичну партію Чехії і Моравії, словацькі Свобода і Солідарність та Котлеба, Болгарський національний рух, хорватську Живий щит, шведські Зелені та Ліву партію, фінські Лівий союз та Партію тварин. Після виходу Британії з ЄС партії Національний Фронт Франції та угорська Фідес послабили свою жорстку критику ЄС. У процесі дослідження ми виявили, що партії, які підтримують більш жорстку позицію щодо посилення європейської інтеграції, користуються меншою популярністю серед громадян держав-членів ЄС. Партії, що мають більш лояльнішу позицію, отримали значно більше місць в Європейському Парламенті. Якщо порівнювати представництво євроскептиків в Європарламенті попереднього, восьмого, скликання і дев'ятого скликання, то станом на 2022 рік представництво євроскептиків не надто зросло. Однак, варто зауважити, що євроскептичні партії мають різну ідеологію та цілі, тому їх позиції щодо

визначених напрямків співробітництва розходяться. Це свідчить про те, що євроскептики не представлені в європейській політиці єдиною силою, що послаблює їх вплив на процес прийняття рішень в Союзі. Відповідно, такі результати свідчать про послаблення партійного євроскептицизму в ЄС після Брекзиту.

6. Зі зростанням опозиції до ЄС, відбулося зародження євроскептицизму в інституціях ЄС. Щоб встановити рівень євроскептицизму в інституціях ЄС, ми визначили представництво євроскептиків в Європейській Раді, Європейському Парламенті, Європейській Комісії та Раді ЄС та проаналізували їх вплив на процес прийняття рішень. Найвищий рівень критики до ЄС спостерігаємо серед членів Європейського Парламенту. Рівень євроскептицизму в Європарламенті корелює з рівнем опозиції до ЄС серед громадян держав-членів ЄС. Найбільшою євроскептичною групою у Європейському Парламенті є Ідентичність та демократія. Партії групи критикують функціонування єврозони та міграційну політику і є представниками м'якого євроскептицизму. Євроскептична група Європейських консерваторів та реформістів, яка була більш радикально налаштована до європейської інтеграції, втратила свої позиції після Брекзиту. Деякі з членів групи досі підтримують вихід своїх держав з ЄС. Найменшою євроскептичною групою є Європейські об'єднані ліві – Північні зелені ліві, які є представниками м'якого євроскептицизму. Європейська Рада – головна політична інституція ЄС, і наявність в ній лідерів-євроскептиків впливає на утвердження спільної європейської політики. Чи ненайбільшим євроскептиком у Європейській Раді є прем'єр-міністр Угорщини В. Орбана. Найскладніше простежити прояви опозиції до ЄС в Європейській Комісії та Раді ЄС. Але представництво євроскептиків у національних урядах не високе. Тому можна зробити висновок, що найбільш євроскептичною інституцією ЄС є Європейський Парламент, а в інших органах ЄС прояви євроскептицизму незначні. Після виходу Британії з ЄС загальний рівень євроскептицизму знизився в усіх інституціях ЄС, в тому числі і в Європейському Парламенті, так як британські євроскептичні партії вийшли з нього.

7. Євроскептицизм в ЄС після Брекзит помітно послабився. Розглядаючи наслідки виходу Великої Британії з ЄС, зауважуємо, що спочатку знизився рівень впливу євроскептицизму на процес прийняття рішень, оскільки британські представники вийшли з усіх інституцій ЄС. Порівнюючи інтенсивність європейської інтеграції в сферах спільної економічної, зовнішньої та безпекової політик за період членства Великої Британії в ЄС та після Брекзит, бачимо, що ЄС поки що не змінив формат спільної зовнішньої політики і більше працює над ймовірним розширенням. Водночас певні зміни торкнулися безпекової та оборонної політики. Саме Британія блокувала формування спільної оборонної політики. Однак, як виявилось, інші держави-члени, серед яких Німеччина та Франція, неготові до поглиблення інтеграції у цій сфері. Враховуючи вище наведені аргументи, робимо висновок, що британський євроскептицизм зник, як з європейської політики, так і з британської. Однак загальний рівень євроскептицизму в держава-членах все ще має вплив на формування та реалізацію європейської політики. Конкретні висновки про ймовірність поглиблення інтеграції в ЄС після Брекзит робити зарано, так як, і ЄС, і Британія ще оговтуються від наслідків таких політичних трансформацій.

8. Проаналізувавши позиції євроскептиків щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС, стверджуємо, що рівень євроскептицизму до таких політик ЄС – невисокий. На рівні Європейської Ради відсутня спільна позиція щодо як поточних зовнішньополітичних питань, так і щодо довгострокового бачення реалізації спільної зовнішньої політики. Попри значний рівень євроскептицизму в Європейському Парламенті, євроскептичні партії не проти реалізації спільної зовнішньої та безпекової політик, але з урахуванням низки умов, що створює певні перешкоди ще на етапі формування політики. Міністри закордонних справ Ради ЄС у питаннях спільної зовнішньої та безпекової політик мають досить послідовну та проєвропейську позицію. Складно визначити позицію членів Європейської Комісії, оскільки вони значно зосереджені на вирішенні технічних питань європейської інтеграції. Аналізуючи позицію держав-членів, варто зауважити, що держави ЄС у цілому підтримують

реалізацію спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Однак, у процесі її імплементації виникають дискусії, які значно більше пов'язані з національними інтересами, а ніж з євроскептицизмом. Варто зауважити, що після Брекзит, Франція та Німеччина посилюють свою представницьку роль у європейській зовнішній політиці. Також ми зафіксували, що низка держав-членів підтримують тісні відносини з зовнішніми акторами, які сприяють зростанню опозиції до ЄС. Зокрема, мова йде про Угорщину, Чехію та Болгарію, які мають спільні бізнес інтереси з Росією та Італією, Іспанією та Португалією, економіка яких тісно переплетена з китайською. Громадяни держав-членів ЄС підтримують реалізацію спільної зовнішньої політики і вбачають в Союзі основний механізм захисту їх інтересів. З огляду на проаналізований матеріал, можна зробити висновки, що євроскептикам складно сформулювати спільну позицію щодо спільної зовнішньої та безпекової політик. А також після Брекзит та повномасштабного вторгнення Росії в Україну все більше євроскептиків не проти посилення співпраці між європейськими державами у цих сферах.

9. Досліджуючи вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС у регіоні Західних Балканах, можемо зробити висновок, що євроскептицизм не є визначальним фактором у процесі розширення ЄС. Проаналізувавши програми євроскептичних політичних партій, які представлені у Європейському Парламенті нинішньої каденції, ми визначили, що більшість партій не мають сформованих позицій щодо подальшого розширення ЄС. Деякі партії, переважно, регіону Північної Європи, не підтримують розширення ЄС, побоюючись, що це може негативно вплинути на економічну ситуацію в Союзі, а євроскептичні партії регіону Центрально-Східної Європи, навпаки, підтримують політику розширення ЄС, що обумовлено їх територіальним сусідством із Західними Балканами. Аналізуючи результати голосування за звіти щодо прогресу інтеграції до ЄС серед держав-кандидатів регіону Західних Балкан бачимо, що проти затвердження звітів голосують представники євроскептичних партій. Однак їх кількості не достатньо, щоб заблокувати звіт, що підтверджує низький вплив партійного євроскептицизму на політику

розширення ЄС. Також варто зауважити, що відповідно до опитувань громадської думки, кількість прихильників розширення перевищує кількість противників цього процесу. Проти розширення на Західні Балкани виступають переважно громадяни Франції, Нідерландів, Данії, Німеччини. Враховуючи, що в короткостроковій перспективі таке розширення малоймовірне, результати опитувань можуть змінитися у залежності від інтенсивності співробітництва з регіоном.

Також ми проаналізували тенденції розвитку євроскептицизму в шести державах Західних Балкан та результати громадської думки щодо перспектив вступу до ЄС в Албанії, Сербії, Боснії і Герцеговині, Північній Македонії, Чорногорії та Косово. Помітили закономірність, що чим ближче держава до членства в ЄС, тим вищий рівень євроскептицизму спостерігається у цій державі, бо на шляху імплементації законодавства ЄС держави стикаються з суттєвими труднощами. Сербія та Північна Македонія, відповідно до звітів Європейської Комісії, найбільше виконали критеріїв членства, однак у цих державах спостерігається прихід до влади м'яких євроскептиків, а бажання інтеграції до ЄС серед громадян знижується. Тоді як у Боснії і Герцеговині та Косово виникають труднощі з імплементацією європейських засад, однак громадські опитування показують, що понад 80% громадян бачать свою державу членом Європейського Союзу. Попри таке розходження між реальними результатами інтеграції до ЄС та громадськими опитуваннями можна визначити, що євроскептицизм має мінімальний вплив на подальше розширення ЄС у регіоні Західних Балкан.

10. Розглядаючи прояви євроскептицизму в Україні, Молдові та Грузії, зазначаємо, що євроскептицизм у цих державах варто асоціювати з проросійським впливом. Також на зниження рівня підтримки ЄС мало вплив повільне впровадження європейських стандартів, корупція та відсутність визначеної позиції з боку ЄС щодо подальшої інтеграції. Але після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, загальний рівень євроскептицизму в цих державах знизився. Проаналізувавши результати останніх

президентських виборів та політику обраних кандидатів, зауважуємо, що в Україні та Молдові сформовані проєвропейські уряди, які працюють над процесом інтеграції до ЄС, у Грузії політична еліта ще визначається з пріоритетним курсом зовнішньої політики. Вивчивши програмні документи політичних партій та охарактеризувавши їх діяльність, робимо висновок, що ідеологія партій не є визначальним фактором у формуванні політичного курсу на підтримку чи опозицію до євроскептицизму. Наприклад, в Україні та Молдові більшість євроскептичних партій є лівого спрямування, тоді як в Грузії – це, переважно, праві. Однак, усі партії євроскептичного спрямування є проросійськими і підтримують посилення співпраці з РФ на противагу ЄС. Також співставши результати президентських та парламентських виборів з результатами соціологічних опитувань щодо рівня підтримки інтеграції до ЄС констатуємо, що усі три показники між собою корелюють. Тобто чим вищий рівень підтримки інтеграції до ЄС, тим нижчий рівень підтримки проросійських лідерів та партій. Після надання статусу держави-кандидата для України та Молдови, у цих державах спостерігається посилення імплементації європейських стандартів та зростання підтримки інтеграції до ЄС серед громадян, що свідчить про зниження рівня євроскептицизму. В Грузії політичне керівництво сьогодні зберігає певну політичну залежність від Росії, хоча соціологічні опитування показують високий рівень підтримки інтеграції до ЄС. Попри труднощі на шляху до ЄС, загальний рівень євроскептицизму в цих державах знизився.

Підсумовуючи результати дослідження про вплив євроскептицизму на сучасні політичні процеси в Європейському Союзі, робимо висновок, що євроскептицизм можна вважати одним із чинників, який впливає на реалізацію спільної європейської політики, але не є визначальним. Також варто зауважити, що євроскептицизм має більший вплив на проведення спільної внутрішньої політики ЄС, а ніж на реалізацію спільної зовнішньої політики ЄС та політики безпеки ЄС. Після виходу Британії з ЄС вплив євроскептицизму в ЄС знизився. Однак під натиском нових зовнішніх та внутрішніх викликів рівень

евроскептицизму в ЄС може, як зрости, так і знизитися, що спонукає не виключати цю проблематику з актуальних тем досліджень європейської інтеграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бруслик О., Британія в ЄС: майбутнє у тумані. Іb.ua. 2016. URL:https://lb.ua/world/2016/01/23/326081_britaniya_ies_maybutnie_tumani_.html. (Дата звернення: 30.11.2020).
2. В Україні зареєстровано 14 проросійських партій. 2019. URL:<https://web.archive.org/web/20190504195419/http://mobile.tyzhden.ua/News/79989>. (Дата звернення: 01.09.2021).
3. Визија Србије 2020. SPS. 2020. URL: <https://www.sps.org.rs/wp-content/uploads/2016/07/Programska-deklaracija-Vizija-Srbije-2020.pdf>. (Last accessed: 01.05.2021).
4. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019. КМІС. 2019. URL:<http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827&page=1>. (Дата звернення: 01.09.2021).
5. Гісса О. Євроскептицизм та його вплив на зовнішню політику України: витоки, характер, прогнози. Чернівецький Національний Університет ім. Ю. Федьковича. 2017. р. 99-123. URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Hissa_Oleksandra/Yevroskeptytyzizm_ta_ioho_vplyv_na_zovnishniu_polityku_Ukrainy_vytoky_kharakter_prohnozy.pdf (Дата звернення: 01.11.2019).
6. Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». 2014. URL:https://dif.org.ua/uploads/pdf/1401884574_3067.pdf. (Дата звернення: 01.09.2021).
7. Кох Т. Вокруг Сависаара разгорелся скандал. Postimees. 2010. URL:<https://rus.postimees.ee/358681/vokrug-savisaara-razgorelsya-skandal> (Last accessed: 30.06.2020).
8. Национальный форум заявил о планах создания партии из проигравших на выборах в Грузии. Кавказский Узел. 2016. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/290868/>

9. Передвиборна програма Політичної Партії "Опозиційний Блок". Політична Партія "Опозиційний БЛОК". 2014. URL: <https://cvk.gov.ua/pls/vnd2019/showdoc2pf7171=361pid409=27.doc>. (Дата звернення: 01.09.2021).
10. Передвиборна програма Політичної Партії «Опозиційна Платформа – За Життя». Опозиційна Платформа – За Життя. 2019. URL: <https://zagittya.com.ua/ua/page/programma.html>. (Дата звернення: 01.09.2021).
11. Передвиборна програма Селянської партії України. Селянська партія України. 2002. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/images/printblob60fa.doc?pf7171=155&kodvib=400>. (Дата звернення: 01.09.2021).
12. Передвиборча програма Партії Регіонів. Партія Регіонів. УНІАН. 2007. URL: <https://www.unian.ua/politics/57393-peredviborcha-programa-partiji-regioniv.html>. (Дата звернення: 01.09.2021).
13. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. Верховна Рада України. 1998. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>. (Дата звернення: 01.09.2021).
14. Програма Двери. Двери. 2019. URL: <https://dveri.rs/zasto-dveri/program/>. (Last accessed: 01.05.2021).
15. Програма Демократска странка Србије. Демократска странка Србије. 2020. URL: <http://www.dss.rs/srp/o-nama/dss-izbliza/program-stranke/>. (Last accessed: 01.05.2021).
16. Програма Доста је било. Доста је било. 2019. URL: <https://dostajebilo.rs/program/>. (Last accessed: 01.05.2021).
17. Програма Комуністичної партії України. Комуністична партія України. 2015. URL: <https://www.kpu.ua/uk/page/programmakpu> (Дата звернення: 01.09.2021).
18. Програма Радикальної Партії Олега Ляшка. Радикальна Партія Олега Ляшка. 2014. URL: <http://liashko.ua/program>. (Дата звернення: 01.09.2021).
19. Програма Соціалістичну партію. Соціалістична партію України. 2015. URL: <http://socparty.com.ua/index.php/spu/prog>. (Дата звернення: 01.09.2021).

20. Програма Партии. Нашей Партии. 2009. URL: <https://web.archive.org/web/20170923142127/http://pnru.md/ru/informatie-partid/programul-partidului/>. (Last accessed: 01.09.2021).
21. Програма Политической Партии «Партия Шария». «Партия Шария». 2020. URL: <https://sharij.com.ua/program>. (Дата звернення: 01.09.2021).
22. Програмски принципи СНСД 2019. СНСД. 2021. URL: https://snsd.org/wp-content/uploads/2012/03/Programski_principiSNSD_6_Sabor.pdf. (Last accessed: 01.05.2021).
23. Проект закону Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій. Верховна Рада України. 2022. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39307>
24. Проросійська партія "Шор" створює нове політичне формування в Молдові. Українська правда. 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/26/7408541/> (Last accessed: 23.07.2023).
25. Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО (січень 2020р. соціологія). Центр Разумкова. 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-pidtrymky-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yes-ta-nato-sichen-2020r>. (Дата звернення: 01.09.2021).
26. Російський політтехнолог розповів, хто фінансує "Український вибір" Медведчука. УНІАН. 2013. URL: <https://www.unian.ua/politics/862231-rosiyskiy-polittehnolog-nazvav-djerele-finansuvannya-ukrajinskogo-viboru-medvedchuka.html>. (Дата звернення: 01.09.2021).
27. Сидорук Т. В., Якимчук М. М., Павлюк В. В. Вплив партійного та суспільного євроскептицизму в ЄС на його політику розширення у Західних Балканах. Філософія та політологія в контексті сучасної культури, 2022, Т. 14, № 1. С. 100-110.
28. Ставлення до Європейського Союзу. Громадська думка в Україні. EU Neighbours East. 2018. URL: <https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2018->

- [07/EU%20NEIGHBOURS%20east_AnnualSurvey2018factsheets_UKRAINE_UKR%20-%209.07.pdf](#). (Дата звернення: 01.09.2021).
29. Тарнавський О. Прояви євроскептицизму в публічному просторі України в період з 1991 по 2018 рік. Молодий вчений. 2018. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/6/10.pdf>. (Дата звернення: 01.09.2021).
 30. Тарновський О. Проблемні аспекти й перспективи розвитку сучасних типологій євроскептицизму. Вісник НТУУ «КПІ» Політологія, Соціологія, Право. 2017. Випуск 3/4. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25261/1/VPSP2017-3-4_34-39.pdf (Дата звернення: 15.03.2020).
 31. У ЄС схвалили оборонний фонд майже на 8 мільярдів євро. Deutsche Welle. 2021. URL: <https://www.dw.com/uk/u-yes-skhvalyly-oboronnyi-fond-maizhe-na-8-miliardiv-yevro/a-57382088>. (Дата звернення: 30.11.2020).
 32. Україна на шляху до ЄС: оцінки, думки і сподівання громадян. Центр Разумкова. 2018. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/ukraina-na-shliakhu-do-yes-otsinky-dumky-i-spodivannia-hromadian>. (Дата звернення: 01.09.2021).
 33. ЦВК Молдова. URL: <https://a.ces.md/ro/alegeri-si-referendumuri-2830.html>
 34. ЦВК України URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html
 35. Якимчук М., Сидорук Т. Вплив британського євроскептицизму на євроінтеграційні процеси після брекзиту. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії, 2022, № 2 (13). С. 102-115.
 36. Anexe. Institutul de Politici Publice. 2016. URL: https://ipp.md/old/public/files/Barometru/BOP_04.2016_anexa.pdf. (Last accessed: 01.09.2021).
 37. Anti-corruption digest Bulgaria. Critics slam Bulgarian corruption probe. Council of Europe. 2019. URL: <https://www.coe.int/en/web/corruption/anti-corruption-digest/bulgaria?fbclid=IwAR02Im1pH93kLqqmQKngQ536GtnrQsjYtGtbM2SYW73u11AAMPJTZPmBNwI> (Last accessed: 20.06.2020).

38. Antidze M. Pro-Russian party wins a toe-hold in Georgia's new parliament. Reuters. 2016. URL: <https://www.reuters.com/article/us-georgia-election/pro-russian-party-wins-a-toe-hold-in-georgias-new-parliament-idUSKCN12B1XF>
39. Antonić S. Euroscepticism in Serbia. Institute for Political Studies. 2012. URL: http://www.ips.ac.rs/wp-content/uploads/2018/03/Slobodan-Antonic_SPT_1_2012.pdf
40. Antypas I. How non-EU actors are lobbying Brussels. Deutsche Welle. 2019. URL: <https://www.dw.com/en/how-non-eu-actors-are-lobbying-brussels/a-46182626> (Last accessed: 30.07.2020).
41. Arribas J. Spexit, or Spanish nationalists finally coming out of the Eurosceptic Closet. European Student Think Tank. 2020. URL: <http://www.esthinktank.com/spexit-or-spanish-nationalists-finally-coming-out-of-the-eurosceptic-closet/> (Last accessed: 25.05.2020).
42. Athanasios Konstantinou. European Parliament. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/meps/en/197740/ATHANASIOS_KONSTANTINO_U/home (Last accessed: 25.05.2020).
43. Attard J. From mainstream to margins: the evolution or decline of euroscepticism in Malta's party system. 2019. The Malta University. URL: <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/46387> (Last accessed: 25.05.2020).
44. Babish: Migrants to return to their home countries. Sloboden Pecat. 2020. URL: <https://www.slobodenpecat.mk/en/babish-migrantite-da-se-vratat-vo-nivnite-maticni-zemji/> (Last accessed: 30.11.2020).
45. Baerg N., Hallerberg M. Explaining Instability in the Stability and Growth Pact: The Contribution of Member State Power and Euroskepticism to the Euro Crisis. Harvard Dataverse. 2016. URL: http://repository.essex.ac.uk/17897/1/Baerg_Hallerberg.pdf (Last accessed: 20.06.2020).
46. Bancroft A. The February 1974 election: a hung Parliament and the promise of a referendum on Europe. UK in a Changing Europe. 2019. URL:

- <https://ukandeu.ac.uk/the-february-1974-election-a-hung-parliament-and-the-promise-of-a-referendum-on-europe/>. (Last accessed: 30.11.2020).
47. Bank Records Link President of Cyprus to ‘Troika Laundromat’. OCCRP. 2019. URL: <https://www.occrp.org/en/troikalaundromat/bank-records-link-president-of-cyprus-to-troika-laundromat> (Last accessed: 20.06.2020).
 48. Barigazzi J. Conte’s gamble. The Italian prime minister is caught between frugal EU leaders and a frightened, furious public. Politico. 2020. URL: <https://www.politico.eu/article/giuseppe-conte-gamble-coronavirus-european-union-leaders/> (Last accessed: 20.06.2020).
 49. Barnes J. Euroscepticism Mapped: Five countries threatening to ROCK the EU. Daily Express. 2018. URL: <https://www.express.co.uk/news/world/941976/EU-news-five-eurosceptic-countries-threaten-European-Union> (Last accessed: 30.06.2020).
 50. Bechev D., Central and Eastern Europe’s Pushback Against Sanctions on Russia. The Atlantic Council. 2017. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/central-and-eastern-europe-s-pushback-against-sanctions-on-russia/> (Last accessed: 30.07.2020).
 51. Beehner L. European Union: The French & Dutch Referendums. Council on Foreign Relations. 2005. URL: <https://www.cfr.org/background/european-union-french-dutch-referendums> (Last accessed: 02.02.2020).
 52. Belloni R. The European Union Blowback? Euroscepticism and its Consequences in the Western Balkans. Journal of Intervention and Statebuilding Vol. 10(4). 2016. p. 530-547. DOI: 10.1080/17502977.2016.1211387. (Last accessed: 01.04.2021).
 53. Bénassy-Quéré A. Maastricht flaws and remedies. Vox.EU. 2015. URL: <https://voxeu.org/article/maastricht-flaws-and-remedies> (Last accessed: 02.02.2020).
 54. Benková L. The Rise of Russian Disinformation in Europe. Austria Institut für Europa und Sicherheitspolitik. 2018. URL: https://www.aies.at/download/2018/AIES-Fokus_2018-03.pdf (Last accessed: 30.07.2020).
 55. Besch N. Lessing G. Europhile by Nature: The Case of the Small Grand Duchy of Luxembourg. The Latvian Institute of International Affairs. 2016. URL:

<https://www.liia.lv/en/publications/eurocepticism-in-small-eu-member-states-546>

(Last accessed: 25.05.2020).

56. Bickerton C., Guérot U. Perspectives on the future of the EU. The Swedish Institute for European Policy Studies. 2019. p. 82, 123. URL: <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/other-publications/perspectives-on-the-future-of-the-eu.pdf> (Last accessed: 15.03.2020).
57. Blanco P. Chiringuito, PIN parental o Frente Popular: el glosario perverso de Vox. El País. 2019. URL: https://elpais.com/elpais/2019/07/05/hechos/1562334123_824821.html (Last accessed: 25.05.2020).
58. Borja Lasheras F., Ukraine's rising Euroscepticism. Euroactiv. 2016. <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/opinion/ukraines-rising-eurocepticism/>
59. Börzel T. What Can Federalism Teach Us About the European Union? Chatham House. 2003. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Europe/borzelt.pdf> (Last accessed: 01.11.2019).
60. Bosnia–Herzegovina. Parties and Elections in Europe. 2021. URL: <http://www.parties-and-elections.eu/bosnia-herzegovina.html>. (Last accessed: 01.05.2021).
61. Brack N. Euroscepticism at the Supranational Level: The Case of the 'Untidy Right' in the European Parliament. Journal of Common Market Studies Vol. 51(1). 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/263748739_Euroscepticism_at_the_Supranational_Level_The_Case_of_the_'Untidy_Right'_in_the_European_Parliament (Last accessed: 15.03.2020).
62. Brattberg E. The E3, the EU, and the Post-Brexit Diplomatic Landscape. The Carnegie Endowment. 2020 URL: <https://carnegieendowment.org/2020/06/18/e3-eu-and-post-brexit-diplomatic-landscape-pub-82095>. (Last accessed: 30.11.2020).

63. Brexit: The Consequences for the EU's Political System. The Constitution Unit. 2016. URL: <https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/sites/constitution-unit/files/briefing-paper-2.pdf>. (Last accessed: 30.11.2020).
64. Brigevich A. Eurosceptic Regionalists: Flemish and Walloon Identities Compared. *L'Europe en Formation*. 2016. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2016-1-page-95.htm> (Last accessed: 25.05.2020).
65. Bulgaria, Czech Republic calls for EU reforms on migrants. The Associated Press. 2018. URL: https://apnews.com/eb2c88ce2d834e98987e6dc8f473194d/Bulgaria,-Czech-Republic-calls-for-EU-reforms-on-migrants?fbclid=IwAR3o_fouzNnRy1vn3L-4-ASsXBIntCAzVgWJnEzlll9JpNrQUgJKGPggBAE (Last accessed: 20.06.2020).
66. Caiani M., Guerra S. *Euroscepticism, Democracy and the Media: Communicating Europe, Contesting Europe*. Palgrave Macmillan. 2017. p. 154. URL: https://books.google.com.ua/books?id=Gok0DgAAQBAJ&hl=uk&source=gbs_similarbooks (Last accessed: 01.11.2019).
67. Calugareanu V., Gluschko A. Moldova's Maia Sandu: 'I want to be the president of European integration'. *Deutsche Welle*. 2020. URL: <https://www.dw.com/en/moldovas-maia-sandu-i-want-to-be-the-president-of-european-integration/a-56089364>. (Last accessed: 01.10.2021).
68. Canveren O. European Union Agenda in Serbia's Party Politics: A Clash between Rationality and Identity Politics. *Romanian Journal of Political Science*. Vol. 20(1). 2020. p. 88-117. URL: https://www.researchgate.net/publication/343554347_EUROPEAN_UNION_AGENDA_IN_SERBIA'S_PARTY_POLITICS_A_CLASH_BETWEEN_RATIONALITY_AND_IDENTITY_POLITICS/link/5f313e3392851cd302ec0715/download. (Last accessed: 01.05.2021).
69. Carvalhais I. Portugal: a weak case for Euroscepticism. *Latvian Institute of International Affairs*. Friedrich-Ebert-Stiftung. 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/309135430_Portugal_a_weak_case_for_Euroscepticism/link/5800ac8808ae494b8c1ac84c/download (Last accessed: 25.05.2020).

70. Caucasus Barometer. The Caucasus Research Resource Centers. 2020 URL: <https://caucasusbarometer.org/en/datasets/>. (Last accessed: 01.09.2021).
71. Central Election Commission of Georgia. URL: <https://www.bia.ge/EN/Company/90422>. (Last accessed: 01.09.2021).
72. Charlish A., Plucinska J. Poland's government heads further to the right in new lineup. Reuters. 2020. URL: <https://www.reuters.com/article/us-poland-politics/polands-government-heads-further-to-the-right-in-new-lineup-idUSKBN26L247> (Last accessed: 30.06.2020).
73. China. OpenSecret. 2020. URL: <https://www.opensecrets.org/fara/countries/223> (Last accessed: 30.07.2020).
74. Chișinău: Integrarea europeană, lozincă electorală a comuniștilor. Deutsche Welle. 2009. URL: <https://www.dw.com/ro/chi%C5%9Fin%C4%83u-integrarea-european%C4%83-lozinc%C4%83-electoral%C4%83-a-comuni%C5%9Ftilor/a-4013063>. (Last accessed: 01.09.2021).
75. Christiansen P. Elklit E. The Oxford Handbook of Danish Politics. The Oxford Handbook. 2020. p.336-337.
76. Chrysogelos A. Europarties and EU Foreign Policy: Does the EU party system structure CFCP issues and how? ECPR. 2013. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/56cb93c8-eb8f-4abe-a64e-a6bf8d8e84b4.pdf> (Last accessed: 30.07.2020).
77. Cini M., Pérez-Solórzano N. European Union Politic. 2016. p.53 https://www.google.com/books?hl=uk&lr=&id=vUJLAQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq=functionalism+in+european+integration&ots=4pGrIk0_AD&sig=-WLW8wg-yF3Jw7_8YBxYK9w1s8E
78. Clark N. The EU's Information Deficit: Comparing Political Knowledge across Levels of Governance. The University of Oklahoma. 2013. p. 34. URL: http://facstaff.susqu.edu/c/clarkn/articles/paper_05.25.13.pdf (Last accessed: 30.03.2020).
79. Closer to the citizens, closer to the ballot. Eurobarometer Survey 91.1 of the European Parliament. A Public Opinion Monitoring Study. 2019. URL:

<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2019/closer-to-the-citizens-closer-to-the-ballot/report/en-eurobarometer-2019.pdf> (Last accessed: 12.05.2020).

80. Convention determining the State responsible for examining applications for asylum lodged in one of the Member States of the European Communities - Dublin Convention. EUR-Lex. 2003. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:41997A0819\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:41997A0819(01)) (Last accessed: 30.03.2020).
81. Coomarasamy J. The increasing Euro-scepticism in Poland. BBC. 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-36331903> (Last accessed: 20.05.2020).
82. Council Conclusion of Enlargement and Stabilisation and Association process the Republic of North Macedonia and the Republic of Albania. The Council of the European Union. 2020. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7002-2020-INIT/en/pdf>. (Last accessed: 01.04.2021).
83. Czech S., Krakowiak-Drzewiecka M. The rationale of Brexit and the theories of European integration. *Oeconomia Copernicana*. 2019. p. 591-593. URL: https://www.researchgate.net/publication/338251021_The_rationale_of_Brexit_and_the_theories_of_European_integration (Last accessed: 01.11.2019).
84. D. Cenuşa. Pro-EU reluctance versus Euroscepticism in the rhetoric of Moldova's elections. *IPN_News_Agency*. 2018. URL: https://www.ipn.md/en/pro-eu-reluctance-versus-euroscepticism-in-the-rhetoric-of-moldova-7978_1047218.html#ixzz6fCZ920Lj. (Last accessed: 01.09.2021).
85. Damjanovski I., Lavrič M., Naterer A. Predictors of Euroscepticism in six Western Balkan countries. *Southeast European and Black Sea Studies*. Vol. 20(2). 2020. p. 327-348. DOI: 10.1080/14683857.2020.1744091.
86. David Cameron promises in/out referendum on EU. BBC. 2013. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-21148282>. (Last accessed: 30.11.2020).
87. David H. Venezuela's Chaos Exposes EU Disarray on Foreign Policy. *Politico*. 2019. URL: <https://www.politico.eu/article/venezuela-president-inf-treaty-chaos-exposes-eu-disarray-on-foreign-policy-federica-mogherini/> (Last accessed: 30.07.2020).

88. De Prat C. Euroscepticism, Europhobia and EuroCriticism The Radical parties of the right and left vis-à-vis the European Union. OAPEN. 2013. p.34-26. URL: <https://oapen.org/download?type=document&docid=1004115> (Last accessed: 11.03.2020).
89. De Prat C. Euroscepticism, Europhobia and EuroCriticism The Radical parties of the right and left vis-à-vis the European Union. EUROCLIO. 2013. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/25968/1004115.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Last accessed: 15.03.2020).
90. De Vries C. E. Euroscepticism and the Future of European Integration. Oxford University Press. 2018. p. 31-75. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=eO9IDwAAQBAJ&hl=uk> (Last accessed: 11.01.2020).
91. De Vries C., E.E. Edwards. Taking Europe to its extremes: Extremist parties and public euroscepticism. Multi-layered governance in Europe and beyond (MLG). 2008. <https://research.vu.nl/en/publications/taking-europe-to-its-extremes-extremist-parties-and-public-eurosc>
92. De Wilde P. Under what conditions does Euroscepticism flourish? An evaluation of different approaches and empirical findings. The University of Oslo. 2010. p. 5. URL: <https://www.sv.uio.no/arena/om/aktuelt/aktuelle-saker/2010/deWilde-trial-lecture.pdf> (Last accessed: 11.03.2020).
93. De Feo. F. Fratelli d'Italia attacca: "Ci vuole il coraggio di dire addio all'euro". Il Giornale. 2014. URL: <https://www.ilgiornale.it/news/interni/fratelli-ditalia-attacca-ci-vuole-coraggio-dire-addio-999950.html> (Last accessed: 25.05.2020).
94. Declarations Annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted The Treaty Of Lisbon. Official Journal of the European Union. 2007. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506-fd71826e6da6.0023.02/DOC_5&format=PDF (Last accessed: 30.11.2020).
95. Denmark picks Eurosceptic as foreign minister. Euractiv. 2016. URL: <https://www.euractiv.com/section/elections/news/denmark-picks-eurosceptic-as-foreign-minister/> (Last accessed: 30.07.2020).

96. Denmark rejects the Maastricht Treaty and disrupts the process of European unity. El País. 2016.
97. Dennison S. Give the people what they want: Popular demand for a strong European foreign policy. The European Council on Foreign Relations. 2019. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/popular_demand_for_strong_european_foreign_policy_what_people_want?fbclid=IwAR011Zd-4ZpbSzJvaCctRoieXB3r-zP43Lzgf18ebBZzVIHXaBO-ZK4PW68 (Last accessed: 30.07.2020).
98. Dennison S. The instinctive multilateralist: Portugal and the politics of cooperation. European Council on Foreign Relations. 2020. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/instinctive_multilateralist_portugal_politics_cooperation (Last accessed: 25.05.2020).
99. Desilver D. Euroskeptics are a bigger presence in the European Parliament than in past. Pew Research Center. 2019 URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/05/22/euroskeptics-are-a-bigger-presence-in-the-european-parliament-than-in-past/> (Last accessed: 02.02.2020).
100. Deutsch A. Hosenball M. Exclusive: U.S. groups helped fund Dutch anti-Islam politician Wilders. Reuters. 2012. URL: <https://www.reuters.com/article/us-dutch-wilders-us/exclusive-u-s-groups-helped-fund-dutch-anti-islam-politician-wilders-idUSBRE8890Q820120910> (Last accessed: 30.06.2020).
101. Die Programmatik der AfD. AFD. 2018. URL: <https://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/afd/273132/programmatik> (Last accessed: 25.05.2020).
102. Disinformation in the online sphere: The case of BiH. Citizens' Association "Why Not". Zastone.Ba. 2019. URL: https://zastone.ba/app/uploads/2019/05/Disinformation_in_the_online_sphere_The_case_of_BiH_ENG.pdf
103. Dobber J. The European Peace Facility makes its debut at a crucial time. The Friedrich Naumann Foundation for Freedom. 2022. URL: <https://www.freiheit.org/european-peace-facility-makes-its-debut-crucial-time> (Last accessed: 30.07.2022).

104. Dosevich F. Sweden Democrat MEP candidate: More money for EU border system. Radio Sweden. 2019. URL: <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2054&artikel=7214581> (Last accessed: 25.05.2020).
105. Dunai M. Hungary's Jobbik supports EU deepening with voters' blessing. Reuters. 2017. URL: <https://www.reuters.com/article/us-hungary-jobbik-eu/hungarys-jobbik-supports-eu-deepening-with-voters-blessing-idUSKBN1CW1TR> (Last accessed: 12.05.2020).
106. Duro J. Becoming mainstream? Euroscepticism among established Parties in V4 countries. Eurasian Journal of Social Sciences. Vol.5. 2016. p. 65. URL: https://www.researchgate.net/publication/309659788_BECOMING_MAINSTREAM_EUROSCEPTICISM_AMONG_ESTABLISHED_PARTIES_IN_V4_COUNTRIE_S/link/581c87c408aea429b291bed2/download (Last accessed: 02.04.2020).
107. Dury H. Finance Basics. Black Wednesday. Informační systém Masarykovy University. 2011. URL: https://is.muni.cz/el/1456/podzim2011/MPF_AFIN/um/27608616/27608949/Black_Wednesday.pdf. (Last accessed: 30.11.2020).
108. Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences And Responses. European Economy 7. 2009. URL: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication15887_en.pdf (Last accessed: 30.03.2020).
109. Economic Implications of Brexit. RAND Corporation. 2020. URL: <https://www.rand.org/randeurope/research/projects/brexit-economic-implications.html> (Last accessed: 02.04.2020).
110. ECR Group welcome new members. ECR Group. 2020. URL: https://ecrgroup.eu/article/ecr_group_welcome_new_members. (Last accessed: 01.04.2021).
111. Egenhofer C., Kaczyński P. The Ever-Changing Union: An Introduction to the History, Institutions and Decision-Making Processes of the European Union. Centre for European Policy Studies. 2011. p. 73. URL:

- <https://www.researchgate.net/publication/228149154> The Ever-Changing Union An Introduction to the History Institutions and Decision-Making Processes of the European Union (Last accessed: 20.03.2020).
112. Ekedahl C., Goodman A. Eduard Shevardnadze: Leading the Soviet Union out of the Cold War. *International Journal* Vol. 52, No. 2. 1997. pp. 219-242. URL: <https://www.jstor.org/stable/40203198>. (Last accessed: 01.09.2021).
113. Employment, Social Policy/Health and Consumer Affairs. European Council. 2020. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/epsco/2020/02/13/> (Last accessed: 12.04.2020).
114. Enlargement reports: MEPs fully support Western Balkans' European future. European Parliament. 2021. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20210322IPR00528/enlargement-reports-meps-fully-support-western-balkans-european-future>. (Last accessed: 01.04.2021).
115. Enlargement strategy and main challenges 2011-2012, Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. European Commission. 2011.
116. Enlargement: new enlargement methodology will be applied to Montenegro and Serbia. The Council of the EU and the European Council. 2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/05/11/enlargement-new-enlargement-methodology-will-be-applied-to-montenegro-and-serbia/>. (Last accessed: 01.04.2021).
117. Estonia general election: Opposition party beats Centre rivals. BBC. 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-47430993>.
118. EU deal gives UK special status, says David Cameron. BBC. 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-35616768>. (Last accessed: 30.11.2020).
119. EU Parliament equates communism with Nazism triggers a torrent of complaints. MercoPress. 2019. URL: <https://en.mercopress.com/2019/10/16/eu-parliament-equates-communism-with-nazism-triggers-a-torrent-of-complaints> (Last accessed: 30.07.2020).

120. EU restrictive measures in response to the crisis in Ukraine. European Council Council of the European Union. 2020. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/ukraine-crisis/> (Last accessed: 30.07.2020).
121. Eurobarometer: Trust in the European Union has increased since last summer. European Commission. 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1867 (Last accessed: 02.02.2020).
122. Europe is trying to keep Russia from influencing its elections. The Economist. 2017. URL: <https://www.economist.com/europe/2017/04/15/europe-is-trying-to-keep-russia-from-influencing-its-elections> (Last accessed: 30.06.2020).
123. European Commission confirms Czech Prime Minister Andrej Babiš has conflict of interest. Transparency International. 2019. URL: https://www.transparency.org/en/press/european-commission-confirms-czech-prime-minister-andrej-babish-has-conflic?fbclid=IwAR3WF2QSXDL4rcYJgJcU0pJdcztI_ASrZGWMXW4URM5r2tVeBQ0WoTA6DxA# (Last accessed: 20.06.2020).
124. European Commission launches infringement proceedings against the UK following its failure to name a candidate for EU Commissioner. European Commission. 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/es/ip_19_6286 (Last accessed: 30.11.2020).
125. European Council conclusions on Ukraine, the membership applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, Western Balkans and external relations, 23 June 2022. European Council. 2022. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/>
126. European Council conclusions, 23-24 June 2022. European Council. 2022. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/24/european-council-conclusions-23-24-june-2022/>

127. European nationalists form alliance for elections. BBC. 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-47854288> (Last accessed: 20.05.2020).
128. European Parliament. European Parliament. 2022. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/organisation-and-rules/organisation/political-groups>
129. Eimantas K. Expressions of Euroscepticism in Political Parties of Greece. Journal of Political Sciences & Public Affairs 4. 2016. p. 33. URL: <https://www.longdom.org/open-access/expressions-of-euroscepticism-in-political-parties-of-greece-2332-0761-1000202.pdf> (Last accessed: 25.05.2020).
130. Federal Government. Federal Chancellery Republic of Austria. 2020. URL: <https://www.bundeskanzleramt.gv.at/en/federal-chancellery/the-austrian-federal-government.html> (Last accessed: 30.06.2020).
131. Ferris E. Unplugging the Baltic States: Why Russia's Economic Approach May Be Shifting. Russia Matters. 2020. URL: <https://www.russiamatters.org/analysis/unplugging-baltic-states-why-russias-economic-approach-may-be-shifting> (Last accessed: 30.07.2020).
132. Final Agreement for the settlement of the differences as described in The United Nations Security Council Resolutions 817 (1993) And 845 (1993), The Termination of the interim accord of 1995, and the establishment of a strategic partnership between the Parties. Government of the Republic of North Macedonia. 2021. URL: <https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/spogodba-en.pdf>. (Last accessed: 01.05.2021).
133. Fine S. All at sea: Europe's crisis of solidarity on migration. European Council of Foreign Relations. 2019. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/all_at_sea_europes_crisis_of_solidarity_on_migration (Last accessed: 30.03.2020).
134. FitzGibbon J., Leruth B., Startin N. Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon: The Emergence of a New Sphere of Opposition. UACES: University Association for Contemporary European Studies. 2016. p. 165-171.

URL:https://books.google.com.ua/books/about/Euroscepticism_as_a_Transnational_and_Pa.html?id=NpbgDAAAQBAJ&redir_esc=y (Last accessed: 01.11.2019).

135. Flood C. Euroscepticism: A Problematic Concept. Illustrated With Particular Reference To France. UACES: University Association for Contemporary European Studies. 2002. URL:<https://www.uaces.org/documents/papers/0201/flood.pdf> (Last accessed: 02.09.2021).
136. Follow the New Silk Road: China's growing trail of think tanks and lobbyists in Europe. Corporate Europe Observatory. 2019. URL:<https://corporateeurope.org/en/2019/04/follow-new-silk-road-chinas-growing-trail-think-tanks-and-lobbyists-europe> (Last accessed: 30.07.2020).
137. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties since 1945. 2002. URL:https://www.researchgate.net/publication/30050866_Euroscepticism_in_contemporary_British_politics_opposition_to_Europe_in_the_British_Conservative_and_Labour_parties_since_1945 (Last accessed: 15.03.2020).
138. Forum voor Democratie. Europese Unie. 2017. URL:https://www.fvd.nl/europese_unie (Last accessed: 25.05.2020).
139. Fouéré E. The EU's re-engagement with the Western Balkans: A new chapter long overdue. Centre for European Policy Studies. 2019. URL:https://www.ceps.eu/system/files/PB2019_01_EF_WesternBalkans.pdf (Last accessed: 30.07.2020).
140. Fox B. Far-right and left most pro-Kremlin in EU Parliament, data finds. Euroactiv. 2022. <https://www.euractiv.com/section/politics/news/far-right-and-left-most-pro-kremlin-in-eu-parliament-data-finds/>
141. France rejects German wish for EU seat at UN Security Council. Deutsche Welle. 2018. URL: <https://www.dw.com/en/france-rejects-german-wish-for-eu-seat-at-un-security-council/a-46513931> (Last accessed: 30.07.2020).
142. Francisco de Borja Lasheras. Ukraine's rising Euroscepticism. The European Council on Foreign Relations 2016. https://ecfr.eu/article/commentary_ukraines_rising_euroscepticism_7208/

143. Fratelli d'Italia attacca: "Ci vuole il coraggio di dire addio all'euro". Ilgiornal. 2014. URL: <https://www.ilgiornale.it/news/interni/fratelli-ditalia-attacca-ci-vuole-coraggio-dire-addio-999950.html>. (Last accessed: 01.04.2021).
144. Freedom in the world 2019. Freedom House. 2019. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/feb2019_fh_fitw_2019_report_for_web-compressed.pdf. (Last accessed: 01.05.2021)
145. Freund D. Transparency International EU report shows extent of hiring of former EU politicians by lobby organisations. Transparency International EU. 2017. URL: <https://transparency.eu/revolving-door-pr/> (Last accessed: 30.07.2020).
146. Gago L. Is Podemos a Eurosceptic party. Eu Visions. 2017. URL: <http://www.euvisions.eu/archive/is-podemos-a-eurosceptic-party/> (Last accessed: 25.05.2020).
147. Gardner A. Věra Jourová: Feisty commissioner. Profile of the European commissioner for justice. Politico. 2016. URL: <https://www.politico.eu/article/vera-jourova-feisty-commissioner/> (Last accessed: 30.06.2020).
148. GDP - European Union. The World Bank. 2021. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=EU>(Last accessed: 30.11.2021).
149. Georgia and the EU. European External Action Service. 2020 URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/49070/Georgia%20and%20the%20EU. (Last accessed: 01.09.2021).
150. Georgia's Economic Dependence on Russia: Trends and Threats. Transparency International Georgia. 2021. URL: <https://transparency.ge/en/blog/georgias-economic-dependence-russia-trends-and-threats>. (Last accessed: 01.09.2021).
151. Georgian President calls for 'Strategic Patience' toward Russia. Radio Free Europe/Radio Liberty. 2018. URL: <https://www.rferl.org/a/georgian-president-calls-for-strategic-tolerance-of-russia/29204413.html>. (Last accessed: 01.09.2021).
152. Germany rejects idea of redrawing Western Balkans borders. Reuters. 2021. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/germany-rejects-idea-redrawing-western-balkans-borders-minister-2021-04-22/>.

153. Germany's AfD: How right-wing is nationalist Alternative for Germany? BBC. 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-37274201> (Last accessed: 30.06.2020).
154. Gherghina S. Friends or Foes? Romania and the Council Presidency. 2019. URL: https://www.europa-nu.nl/id/vkw8cuqf4jqw/nieuws/friends_or_foes_romania_and_the_council (Last accessed: 20.05.2020).
155. Guerin M. The Unclassifiable Five Star Movement? The Institut Montaigne. 2018. URL: <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/unclassifiable-five-star-movement> (Last accessed: 25.05.2020).
156. Gurzu A. Romania's rulers take Euroskeptic turn. Politico. 2019. URL: <https://www.politico.eu/article/romanias-rulers-take-euroskeptic-turn/> (Last accessed: 20.05.2020).
157. Haček M. The Difficult Look Back: Slovenian Democratic Path after European Union Accession. Politics in Central Europe. 2020. URL: <https://content.sciendo.com/view/journals/pce/15/3/article-p419.xml?language=en> (Last accessed: 12.05.2020).
158. Hadfield A. Wright T. Fog in channel? The impact of Brexit on EU and UK foreign affairs. The European Union Institute for Security Studies. 2021. URL: https://www.iss.europa.eu/content/fog-channel-impact-brexit-eu-and-uk-foreign-affairs#_eu_post_brexit_options. (Last accessed: 30.01.2021).
159. Haenle P. Le Corre P. Russia's Invasion of Ukraine Has Jeopardized the China-EU Relationship. Carnegie Endowment for International Peace. 2022. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/05/10/russia-s-invasion-of-ukraine-has-jeopardized-china-eu-relationship-pub-87107>
160. Hall B., Atkins R. Sebastian Kurz: saviour of Europe's mainstream or friend of the far-right? The Financial Times. 2019. URL: <https://www.ft.com/content/9396664c-044d-11e9-9d01-cd4d49afbbe3> (Last accessed: 20.06.2020).
161. Harmsen R., Spiering M. Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration. 2004. p. 207, 247. URL:

https://books.google.com.ua/books/about/Euroscepticism.html?id=q7y5W8svwh0C&redir_esc=y (Last accessed: 01.11.2019).

162. Hegedus D. The Kremlin's Influence in Hungary - Are Russian Vested Interests Wearing Hungarian National Colors? DGAP's Robert Bosch Center for Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/326998367_The_Kremlin%27s_Influence_in_Hungary_-_Are_Russian_Vested_Interests_Wearing_Hungarian_National_Colors (Last accessed: 30.07.2020).
163. History. Association of Poles in Lithuania. 2020. URL: http://www.awpl.lt/?page_id=39&lang=en (Last accessed: 20.05.2020).
164. Hloušek V., Kaniok P. The European Parliament Election of 2019 in East-Central Europe: Second-Order Euroscepticism. 2019. p. 57, 83.
165. Hogan G. The Lisbon Treaty and the Irish Referendum. European Public Law. Vol. 15. Issue 2. 2009. p. 163 – 170. URL: <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/European+Public+Law/15.2/EURO2009012> (Last accessed: 02.02.2022).
166. Hooghe L. Marks G. Sources of Euroscepticism. Acta Politica №42. 2007. p.119–127. URL: http://garymarks.web.unc.edu/files/2016/09/hoghe_marks_sources-of-euroskepticism.pdf (Last accessed: 11.03.2020).
167. How «European» do EU citizens feel? Eurobarometer. European Commission. 2016. URL: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/topics/fs5_citizen_40_en.pdf (Last accessed: 16.03.2020).
168. How could Russia sanctions impact you? Deutsche Welle. 2022. <https://www.dw.com/en/how-could-russia-sanctions-impact-you/a-60959319>
169. How has Brexit vote affected UK economy? January verdict. Guardian. 2020. URL: <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/30/how-has-brexit-vote-affected-uk-economy-january-verdict> (Last accessed: 02.04.2020).
170. How Russia influences Serbian media. Global Voices. 2020. URL: <https://globalvoices.org/2020/02/07/how-russia-influences-serbian-media/>

171. Hungary ‘holding EU hostage’ over sanctions on Russian oil. The Guardian. 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/may/16/hungary-sanctions-russian-oil-embargo-e>
172. Hyndle-Hussein J. Nausėda, Lithuania’s new president. Ośrodek Studiów Wschodnich. 2019. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2019-05-28/nauseda-lithuanias-new-president> (Last accessed: 20.06.2020).
173. Immigration in the EU. Eurostat. 2015. URL: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/docs/infographics/immigration/migration-in-eu-infographic_en.pdf (Last accessed: 30.03.2020).
174. Iran and the EU. European External Action Service. 2020. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/2281/Iran%20and%20the%20EU (Last accessed: 30.07.2020).
175. Italy hands eurosceptic League minister the EU portfolio. Euronews. 2019. URL: <https://www.euronews.com/2019/07/10/italy-hands-eurosceptic-league-minister-the-eu-portfolio> (Last accessed: 30.07.2020).
176. Jones T. German AfD parliamentarian could be under Russian influence: report. Deutsche Welle. 2019. URL: <https://www.dw.com/en/german-afd-parliamentarian-could-be-under-russian-influence-report/a-48221119> (Last accessed: 02.04.2020).
177. Kalan D. Bye-bye Mr Klaus! Bye-bye euroscepticism? Euobserver. 2013. URL: <https://euobserver.com/opinion/118860> (Last accessed: 02.12.2021).
178. Kaniok P., Vit Hlousek. Slow and Big or Say No to the Devil: Party-based Euroscepticism and the Future of EU Enlargement In book: Contestation of EU enlargement and European Neighbourhood Policy. Actors, Arenas, Arguments. 2019. p.133-158.
179. Karatnycky A. The rise and fall of Mikheil Saakashvili. Politico. 2018. URL: <https://www.politico.eu/article/the-rise-and-fall-of-mikheil-saakashvili/>. (Last accessed: 01.09.2021).
180. Kergueno R. The Über-Lobbyists: how Silicon Valley is changing Brussels lobbying. Transparency International EU. 2017. URL: <https://transparency.eu/uber-lobbyists/> (Last accessed: 30.07.2020).

181. Key findings of the 2020 Report on Serbia. European Commission. 2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/country_20_1792
182. Key Joint Statements, Press Releases, and Diplomatic Meetings Involving the E3 (2003–2020). The Carnegie Endowment. 2020. URL: https://carnegieendowment.org/files/Brattberg_E3_KeyStatements_table1.pdf. (Last accessed: 30.11.2020).
183. King E. Maroš Šefčovič to run for Commission top job. Politico. 2018. URL: <https://www.politico.eu/article/maros-sefcovic-commission-social-democrats-to-run-for-commission-top-job/> (Last accessed: 30.06.2020).
184. Kingsley P. Safe in Hungary, Viktor Orban Pushes His Message Across Europe. The New York Times. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/04/world/europe/viktor-orban-media-slovenia.html> (Last accessed: 20.06.2020).
185. Kollar A. Slovakia, the EU, and the Slovak Paradox. University College London. 2019. URL: <https://www.ucl.ac.uk/european-institute/news/2019/oct/slovakia-eu-and-slovak-paradox> (Last accessed: 12.05.2020).
186. Konończuk W., Cenuşa D. Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms. 2017. https://gip.ge/wp-content/uploads/2017/07/Oligarchs_14-June_FINAL_0.pdf
187. Kopecký P., Mudde C. The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central. *European Union Politics* Vol.3(3). 2002. p.297-326 URL: https://www.researchgate.net/publication/249733511_The_Two_Sides_of_EuroscepticismParty_Positions_on_European_Integration_in_East_Central_Europe (Last accessed: 02.03.2020).
188. Kosovo. Europe Elects. 2021. URL: <https://europeelects.eu/northmacedonia/>. (Last accessed: 01.05.2021).
189. Kratz A., Huotari M., Chinese FDI in Europe: 2019 Update. Merics. Rhodium Group (RHG) and the Mercator Institute for China Studies (MERICS). 2020. URL: <https://merics.org/sites/default/files/2020-05/MERICSRhodiumGroupCOFDIUpdate2020.pdf> (Last accessed: 30.07.2020).

190. Kroet C. Hungary's far-right Jobbik says leaving EU no longer on the agenda. Politico. 2016. URL: <https://www.politico.eu/article/hungarys-far-right-jobbik-leader-gabor-vonasays-leaving-eu-no-longer-on-the-agenda/> (Last accessed: 12.05.2020).
191. Kröger S. Why National Parliaments in the EU Should Be Empowered. E-International Relations. 2015. URL: <https://www.e-ir.info/2015/06/26/why-national-parliaments-in-the-eu-should-be-empowered/>. (Last accessed: 30.11.2020).
192. Krouwel A., Abts K. Varieties of Euroscepticism and Populist Mobilization: Transforming Attitudes from Mild Euroscepticism to Harsh Eurocynicism. *Acta Politica* Vol. 42. 2007. p. 2-3. URL: https://www.researchgate.net/publication/248875796_Varieties_of_Euroscepticism_and_Populist_Mobilization_Transforming_Attitudes_from_Mild_Euroscepticism_to_Harsh_Eurocynicism (Last accessed: 11.03.2020).
193. Kuhn T. Grand theories of European integration revisited: does identity politics shape the course of European integration? *Journal of European Public Policy*. 2019. p. 12-15 URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13501763.2019.1622588> (Last accessed: 01.11.2019).
194. [Kvasnovsky](#) T. Ukraine crisis - killing Euroscepticism in Eastern Europe? *Young European Federalists*. 2014. URL: <https://www.thenewfederalist.eu/ukraine-crisis-killing-euroscepticism-in-eastern-europe?lang=fr>
195. Labour Party Manifestos. Archive of Labour Party Manifestos. 1983. URL: <http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1983/1983-labour-manifesto.shtml>. (Last accessed: 30.11.2020).
196. Larsen E., Cutts D. Do Terrorist Attacks Feed Populist Eurosceptics? *European Journal of Political Research*. Vol.59. 2020. p. 200. URL: <https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1475-6765.12342> (Last accessed: 02.04.2020).
197. Leconte C. *Understanding Euroscepticism*. Palgrave Macmillan. 2010. p. 50, 78-88, 134-141.
198. Lehne S. Rivals or Partners? The EU-UK Foreign Policy Relationship After Brexit. *Carnegie Europe*. 2021. URL: <https://carnegieeurope.eu/2021/03/30/rivals-or->

- [partners-eu-uk-foreign-policy-relationship-after-brexitepub-84197](#) (Last accessed: 30.11.2020).
199. Leonard M., Puglierin J. How to prevent Germany from becoming Eurosceptic. The European Council on Foreign Relations. 2021. URL: <https://ecfr.eu/publication/how-to-prevent-germany-from-becoming-eurosceptic/>. (Last accessed: 01.04.2021).
200. Leruth B. The New Flemish Alliance's decision to join the ECR group says more about Belgian politics than it does about their attitude toward the EU. London School of Economics and Political Science. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2014/06/23/the-new-flemish-alliances-decision-to-join-the-ecr-group-says-more-about-belgian-politics-than-it-does-about-their-attitude-toward-the-eu/> (Last accessed: 25.05.2020).
201. Lisbon Treaty is unchanged and must be rejected. 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20160604231511/http://archive.peoplebeforeprofit.ie/node/156> (Last accessed: 25.05.2020)
202. Losaberidze D. The problem of nationalism in Georgia. The Caucasian Institute. 1998. URL: <https://www.nato.int/acad/fellow/96-98/losaberi.pdf>. (Last accessed: 01.09.2021).
203. Lubbers M., Scheepers P. Divergent trends of euroscepticism in countries and regions of the European Union," European Journal of Political Research Vol. 49 (6). 2010 p. 787-817.
204. Lubbers M., Scheepers P. Explanations of political euro-scepticism at the individual, regional and national levels. European Societies. Vol. 9 (4) 2007 P. 650. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14616690701396603> (Last accessed: 20.11.2021).
205. MacDowall A. Estonia Turns the Page on Its Flirtation with the Far-Right EKRE. World Politics Review. 2021. URL: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29448/after-its-flirtation-with-the-far-right-ekre-estonia-turns-the-page> (Last accessed: 20.11.2021).
206. MacKenzie A. Which side is the Five Star Movement on? Deutsche Welle. 2018. URL: <https://www.dw.com/en/which-side-is-the-five-star-movement-on/a-45664189>

207. Makszimov V. Hungary's fight against corruption 'globally unsatisfactory'. Euractiv. 2020. (<https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/hungarys-fight-against-corruption-globally-unsatisfactory/>) (Last accessed: 12.05.2020).
208. Makszimov V. Opposition pressures Fidesz over Pegasus purchase. Euractiv. 2021. URL: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/opposition-presses-fidesz-over-pegasus-purchase/ (Last accessed: 30.11.2021).
209. Marine Le Pen: EU has more to lose on Brexit, but I don't want Frexit. Euronews. 2020. URL: <https://www.euronews.com/2020/02/06/marine-le-pen-eu-has-more-to-lose-on-brexit-but-i-don-t-want-frexit> (Last accessed: 25.05.2020).
210. Martin N. Germany, EU have failed us, Macedonian president says. Deutsche Welle. 2016. URL: <https://www.dw.com/en/germany-eu-have-failed-us-macedonian-president-says/a-19110117>. (Last accessed: 01.05.2021).
211. Martin P., Crawford A. China's Influence Digs Deep into Europe's Political Landscape. Bloomberg. 2019. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-04-03/china-s-influence-digs-deep-into-europe-s-political-landscape> (Last accessed: 30.07.2020).
212. McGee H. Eirexit: Could Ireland follow Britain out of the EU? The Irish Times. 2016. URL: <https://www.irishtimes.com/news/politics/eirexit-could-ireland-follow-britain-out-of-the-eu-1.2864539> (Last accessed: 25.05.2020).
213. McGowan L. Theorising European Integration: Revisiting Neo-Functionalism and Testing its Suitability for Explaining the Development of EC Competition Policy? European Integration Online Papers. Vol. 11, No. 3, 2007. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=989925
214. McLaren L. Public support for the European Union: cost/benefit analysis or perceived cultural threat? The Journal of Politics Vol.64. 2002. p.551–566. URL: <https://www.jstor.org/stable/2691861?seq=1> (Last accessed: 11.03.2020).
215. McMahon P. The Conservatives and Euroscepticism. Brexit Information. 2019. URL: <http://brexitlegalguide.co.uk/conservatives-and-euroscepticism/> (Last accessed: 02.09.2021).

216. Meet the commissioners. All you need to know about Ursula von der Leyen's team. POLITICO. 2019. URL: https://www.politico.eu/article/meet-the-commissioners-president-ursula-von-der-leyen-team-european-commission-members/?fbclid=IwAR3Oph0qUhzws7L1D3hN3cUKnM1U4cZ2SikJfWPhWhyW95B_pBi3cIZm4do (Last accessed: 30.06.2020).
217. Members of the European Council. European Council Council of the European Union. 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/members/> (Last accessed: 20.06.2020).
218. Members of the Government. The Government of Hungary. 2020. URL: <https://www.kormany.hu/en/members-of-the-government> (Last accessed: 30.06.2020).
219. Migrant crisis: Migration to Europe explained in seven charts. BBC. 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-34131911> (Last accessed: 30.03.2020).
220. Mikhelidze N., Tocci N. Europe's Russia sanctions are not working. Politico. 2018. URL: <https://www.politico.eu/article/europe-russia-sanctions-are-not-working-ukraine-azov-sea-kerch-strait-vladimir-putin/>
221. Miller V. The 1974-75 UK Renegotiation of EEC Membership and Referendum. House of Commons Library. 2015. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7253/#fullreport>. (Last accessed: 30.11.2020).
222. Ministri e Sottosegretari. Governo Italiano Presidenza del Consiglio dei Ministri. 2020. URL: <http://www.governo.it/it/il-governo> (Last accessed: 30.06.2020).
223. Moldova Switches To Direct Presidential Elections. Radio Free Europe/Radio Liberty. 2016. URL: <https://www.rferl.org/a/moldova-sitches-to-direct-presidential-elections/27589691.html>. (Last accessed: 01.09.2021).
224. Moldova. Europe Elects. 2020 URL: <https://europeelects.eu/moldova/>. (Last accessed: 01.09.2021).
225. Moldovan Politics: Presidential Crises 2009-2018. GeoHistory. 2018. URL: <https://geohistory.today/moldovan-presidential-crises/> (Last accessed: 01.10.2021).

226. Moldova's Dodon Signs Memorandum on Cooperation With Eurasian Economic Union. Radio Free Europe. 2017. URL: <https://www.rferl.org/a/moldova-dodon-signs-memorandum-on-cooperation-with-eurasian-economic-union/28408025.html>. (Last accessed: 01.10.2021).
227. Montenegro. European Party Monitor. Konrad-Adenauer-Stiftung. 2020. URL: <https://soc.kuleuven.be/io/english/european-party-monitor/montenegro/party-passport-montenegro.pdf>. (Last accessed: 01.05.2021).
228. Montenegro: 2019 and 2020 country reports. European Commission. 2020. URL: <https://cor.europa.eu/en/events/Documents/CIVEX/6th-enlargement-day/Montenegro%202019%20and%202020%20country%20reports.pdf> (Last accessed: 01.05.2021).
229. Morten Messerschmidt: Vi er meldt ud af EU inden 2030. The Local. 2020. URL: <https://www.thelocal.dk/20161201/danish-peoples-party-signals-it-may-support-leaving-eu> (Last accessed: 25.05.2020).
230. Mudde C. European governments are fuelling Euroscepticism. The Guardian. 2019. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jul/15/european-council-fuel-euroscepticism-governments-eu> (Last accessed: 20.06.2020).
231. Murphy M. The limits to Euroscepticism in Ireland. The University College Cork. 2017. p. 24. URL: <http://trulies-europe.de/?p=909> (Last accessed: 25.05.2020).
232. Murphy M. What Sinn Féin's election success means for Irish relations with the EU – and Brexit. The Conversation Trust. 2020. URL: <https://theconversation.com/what-sinn-feins-election-success-means-for-irish-relations-with-the-eu-and-brexit-131507> (Last accessed: 25.05.2020).
233. NDI Poll – 82% of population supports Georgia's integration into the EU and 74% – NATO membership. First Channel. 2020 URL: <https://1tv.ge/en/news/ndi-poll-82-of-population-supports-georgias-integration-into-the-eu-and-74-nato-membership/>. (Last accessed: 01.09.2021).
234. Nezavisni blok. Nezavisni blok. 2021. URL: <https://nezavisniblok.ba/izbori2020/>. (Last accessed: 01.05.2021).

235. Nielsen J. Franklin M. The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections. The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections. 2017. p. 1-16. URL: https://www.researchgate.net/publication/311537923_The_2014_European_Parliament_Elections_Still_Second_Order (Last accessed: 02.02.2020).
236. North Macedonia joins NATO as 30th Ally. NATO. 2021. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_174589.htm. (Last accessed: 01.05.2021).
237. Now the People! – Brussels declaration. Now the People. 2018. URL: <https://nowthepeople.eu/now-the-people-brussels-declaration/> (Last accessed: 30.06.2020).
238. O'Reilly E. How transparent are the EU Institutions? Centre for European Policy Studies. 2018. URL: <https://www.ceps.eu/ceps-publications/how-transparent-are-eu-institutions/> (Last accessed: 20.03.2020).
239. Opposition LMP Changes Name. Hungary Today. 2021. URL: <https://hungarytoday.hu/opposition-lmp-changes-name/> (Last accessed: 12.05.2020).
240. Ozturk T. Ruling party's alliance wins North Macedonia vote. Anadolu Agency. 2020. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/ruling-partys-alliance-wins-north-macedonia-vote/1922458>. (Last accessed: 01.05.2021).
241. Pareja-Alcaraz P. Chinese investments in Southern Europe's energy sectors: Similarities and divergences in China's strategies in Greece, Italy, Portugal and Spain. Science direct. 2017. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421516305006> (Last accessed: 30.07.2020).
242. Parteiprogramm der Freiheitlichen Partei Österreichs. FPÖ. 2016. URL: https://www.fpoe.at/fileadmin/user_upload/www.fpoe.at/dokumente/2015/2011_graz_parteiprogramm_web.pdf (Last accessed: 12.05.2020).
243. Partidul politic “Partidul Agrar din Moldova” (PAM). 2018. URL: <http://www.e-democracy.md/parties/pam/>. (Last accessed: 01.10.2021).
244. Partidul Socialist din Moldova (PSM). 2018. URL: <http://www.e-democracy.md/parties/psm/>. (Last accessed: 01.09.2021).

245. Person of the Year 2015: Milo Djukanovic 2015 Man of the Year in Organized Crime and Corruption. Organized Crime and Corruption Reporting Project. 2020. URL: <https://www.occrp.org/en/poy/2015/>. (Last accessed: 01.05.2021).
246. Petsinis V. From pro-American to pro-Russian? Nikola Gruevski as a political chameleon. Open Democracy. 2015. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/from-proamerican-to-prorussian-nikola-gruevski-as-political-cha/>.
247. Picule B. Živi zid: socijal-populizam na hrvatski način. Hrvatski Telekom. 2018. URL: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/zivi-zid-socijal-populizam-na-hrvatski-nacin-20150120> (Last accessed: 20.05.2020).
248. Pierini M. Libya Is a European Emergency. Carnegie Europe. 2020. URL: https://carnegieeurope.eu/strategieurope/82240?fbclid=IwAR3-JBLvvN_pJhO91P8l4JkXkdujUsn-iC5P1VIQjKI46TYCjPrISOqOMLw (Last accessed: 30.07.2020).
249. Pisani-Ferry J. Leonard M. Redefining Europe's economic sovereignty. The European Council on Foreign Relations. 2019. URL: https://www.ecfr.eu/publications/summary/redefining_europes_economic_sovereignty (Last accessed: 30.07.2020).
250. Plan B. Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren. 2017. URL: https://www.partijvoordedieren.nl/data/files/2016/12/PvdDVerkiezingsprogrammaTweedeKamerverkiezingen2017_def-0cd09fe5.pdf (Last accessed: 25.05.2020)/
251. Poli E., Valentiner M. From Albertini to Anti-Europeanism: Shades of Euroscepticism in Italy. L'Europe en Formation 3. 2014. p. 67. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2014-3-page-66.htm#> (Last accessed: 20.05.2020).
252. Policy program SPD. SPD. 2019 (<https://spd.cz/program/>) (Last accessed: 12.05.2020).
253. Political consequences of Euroscepticism: Who, What, When and Where? The European Consortium for Political Research. 2018. URL: <https://ecpr.eu/Events/Event/PanelDetails/6802> (Last accessed: 12.07.2021).

254. Political Parties of Georgia. Centre for Civic Culture. 1999. URL: <https://web.archive.org/web/20070928181037/http://www.itic.org.ge/iccc/pages/pdf/eng-ppg99.pdf>. (Last accessed: 01.09.2021).
255. Political public opinion of Montenegro. CEDEM. 2020. URL: <https://www.cedem.me/en/component/jdownloads/send/33-political-public-opinion/1976-political-public-opinion-poll-august-2020>. (Last accessed: 01.05.2021).
256. Poll shows rising support for EU membership in Moldova. <https://intellinews.com/poll-shows-rising-support-for-eu-membership-in-moldova-237581/>
257. Popp M., Rohr M. Chef der Münchner Sicherheitskonferenz über den Fall Nawalny "Das ist leider das Ende für die Idee strategischer Partnerschaft". Der Spiegel. 2020. URL: <https://www.spiegel.de/politik/ausland/wolfgang-ischinger-wir-muessen-gegenueber-maennern-wie-wladimir-putin-weniger-erpressbar-werden-a-00000000-0002-0001-0000-000172728797> (Last accessed: 30.07.2020).
258. Preparing and Supporting Albania for EU Accession Process. Cooperation and Development Institute. 2021. URL: <https://cdinstitute.eu/programs/connectivity/ongoing-initiatives/albe/> (Last accessed: 15.01.2022).
259. Profile: Who Is Moldova's New President-Elect? Radio Free Europe. 2012. URL: https://www.rferl.org/a/who_is_moldovas_new_president/24518350.html. (Last accessed: 01.01.2021).
260. Program Prawa i Sprawiedliwości 2019. Prawa i Sprawiedliwości. 2019. URL: <http://pis.org.pl/dokumenty>. (Last accessed: 01.04.2021).
261. Program. Pobjede, a Ne Podjele 2019. Demokratskoj Crnoj Gori. 2019. URL: <https://demokrate.me/wp-content/uploads/2019/06/Program-DCG.pdf>. (Last accessed: 01.05.2021).
262. Programm der Liberal-Konservativen Reformer. Liberal-Konservativen Reformer. 2021. URL: <https://bund.lkr.de/programm/> (Last accessed: 25.12.2021).

263. Programul Electoral Al Partidului Comuniștilor Din Republica Moldova. 2020. URL: http://www.pcrm.md/main/index_md.php?action=program. (Last accessed: 01.09.2021).
264. Public attitudes in Georgia.NDI. 2018. URL: <https://drive.google.com/file/d/1CnVaSu6P9BawPy0Qi6QFeIJqsYrjkASk/view>. (Last accessed: 01.09.2021).
265. Public Opinion. European Commission. 2021. URL: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/getChart/themeKy/3/groupKy/312>. (Last accessed: 01.05.2021).
266. Putin Reportedly Wishes Dodik Success in Bosnia Election. Balkan Insign. 2018. URL: <https://balkaninsight.com/2018/10/01/putin-wished-dodik-success-in-the-bosnian-elections-media-reports-10-01-2018/>.(Last accessed: 01.05.2021).
267. Quinlan P. Moldova under Lucinschi. Demokratizatsiya. 2008. URL: https://demokratizatsiya.pub/archives/10-1_Quinlan.PDF. (Last accessed: 01.09.2019).
268. Rakipi A. Ibanian Euroscepticism? - The wrong debate in the wrong place at the wrong time. Albanian Institute for International Studies. 2020.
269. Ratas peab koalitsiooni EKRE-ga võimatuks. ERR. 2018. URL: <https://www.err.ee/879109/ratas-peab-koalitsiooni-ekre-ga-voimatuks> (Last accessed: 20.06.2020).
270. Redistribution of seats in the European Parliament after Brexit. European Parliament. 2020. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20200130IPR71407/redistribution-of-seats-in-the-european-parliament-after-brexite> (Last accessed: 20.05.2020).
271. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Albania. European Parliament. 2021. URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1656772&t=e&l=en>. (Last accessed: 01.04.2021).

272. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Albania. European Parliament. 2021.
URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0041_EN.html#title3. (Last accessed: 01.04.2021).
273. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Bosnia and Herzegovina. European Parliament. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0185_EN.html#title4. (Last accessed: 01.04.2021).
274. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Kosovo. European Parliament. 2021.
URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1656775&t=e&l=en>. (Last accessed: 01.04.2021).
275. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Kosovo. European Parliament. 2021.
URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0031_EN.html#title4. (Last accessed: 01.04.2021).
276. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Montenegro. European Parliament. 2021. URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1663418&t=e&l=en>. (Last accessed: 01.04.2021).
277. Report on the 2019-2020 Commission Reports on Montenegro. European Parliament. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0131_EN.html. (Last accessed: 01.04.2021).
278. Report on the 2019-2020 Commission Reports on North Macedonia. European Parliament. 2021. URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/summary.do?id=1656796&t=e&l=en>. (Last accessed: 01.04.2021).
279. Report on the 2019-2020 Commission Reports on North Macedonia. European Parliament. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0040_EN.html#title3. (Last accessed: 01.05.2021).
280. Report on the 2019-2020 Commission reports on Serbia. European Parliament. 2021.
URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/sda.do?id=55928&l=en>. (Last accessed: 01.04.2021).

281. Report on the 2019-2020 Commission reports on Serbia. European Parliament. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2021-0032_EN.html. (Last accessed: 01.04.2021).
282. Results of 2009 European elections in the UK. Results for the UK. European Parliament. 2009. URL: https://www.europarl.europa.eu/unitedkingdom/en/eucitizenscorner/european_elections/results/electionresults2009/results_of_2009.html. (Last accessed: 30.11.2020).
283. Results of the EU28 Survey 2018 on coalition building in the European Union. The European Council of Foreign Affairs. 2018. URL: https://www.ecfr.eu/page/ECFR269_EU_COALITION_EXPLORER_2018_V1.10.pdf (Last accessed: 02.04.2020).
284. Riishøj S. Europeanization and Euroscepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic. *The Journal of Nationalism and Ethnicity*. Vol. 35, Issue 3. 2007. p. 503-535. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00905990701368746> (Last accessed: 15.03.2020).
285. Ripoll A. The new European Parliament: more eurosceptic? The authoritative source for independent research on UK-EU relations. 2019. URL: <https://ukandeu.ac.uk/the-new-european-parliament-more-eurosceptic/> (Last accessed: 30.06.2020).
286. Risse T. *Identity Politics and European Integration: The Case of Germany*. Cambridge University Press. 2005. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/idea-of-europe/identity-politics-and-european-integration-the-case-of-germany/475ADD44E57C492D972899D22E3334AA> (Last accessed: 11.03.2020).
287. Risse T. Social Constructivism and European Integration. *Semantic Scholar*. Political science. 2005. p.12-14. URL: https://pdfs.semanticscholar.org/598b/8ddee89332630e95ddfc5166423f9e27c587.pdf?_ga=2.204249299.253681847.1587679088-524398196.1587679088 (Last accessed: 16.03.2020).
288. Roberts H. European League: Matteo Salvini's switch to Team EU. *Politico*. 2021. URL: <https://www.politico.eu/article/european-league-matteo-salvini-switches-to-team-eu/>. (Last accessed: 30.10.2020).

289. Russia: Bosnian Serb PM Visits to Discuss Balkans Energy/ Stratfor. 2010. URL: <https://worldview.stratfor.com/situation-report/russia-bosnian-serb-pm-visits-discuss-balkans-energy>. (Last accessed: 01.05.2021).
290. Russia's war on Ukraine: EU adopts sixth package of sanctions against Russia. European Commission. 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_2802
291. Sapin C. Le Rassemblement national abandonne définitivement la sortie de l'euro. Le Figaro. 2019. URL: <https://www.lefigaro.fr/politique/2019/01/16/01002-20190116ARTFIG00326-le-rn-abandonne-la-sortie-de-l-euro.php> (Last accessed: 25.05.2020).
292. Sarov R. The uprising Eurosceptic phenomenon in Romania post-Brexit. Juridice Moldova. 2019. URL: <https://juridicemoldova.md/9082/the-uprising-eurosceptic-phenomenon-in-romania-post-brexit.html>. (Last accessed: 01.09.2021).
293. Sartania K. Struggle and Sacrifice: Narratives of Georgia's Modern History. Carnegie Endowment for International Peace. 2021. URL: https://carnegieendowment.org/files/2021-04_Sartania_Georgia_History_Updated.pdf. (Last accessed: 01.09.2021).
294. Scott M., Palmer D. The U.S. is hurtling toward another trade war — but this time it isn't with China. Politico. 2020. URL: <https://www.politico.com/news/2020/06/18/europe-us-digital-tax-trade-war-328338> (Last accessed: 30.07.2020).
295. Seats by political group: 2004-2009. United Kingdom - Outgoing Parliament. European Parliament. 2004. URL: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/united-kingdom/2004-2009/outgoing-parliament/>. (Last accessed: 30.11.2020).
296. Serbia. Domains. Gemius Audience. 2019. URL: <https://rating.gemius.com/rs/tree/32>
297. Servent A. The European Parliament after the 2019 Elections: Testing the Boundaries of the 'Cordon Sanitaire'. Journal of Contemporary European Research. Vol. 45. 2019. p. 45. URL: https://www.researchgate.net/publication/337973203_The_European_Parliament_aft

- [er the 2019 Elections Testing th e_Boundaries_of_th National parliamentary control and voting in the Council of the EuropeanUnion_'Cordon_Sanitaire](#) (Last accessed: 30.06.2020).
298. Sierakowski S. The Twilight of EU Foreign Policy. German Council on Foreign Relations. 2020 URL: <https://dgap.org/en/research/publications/twilight-eu-foreign-policy?fbclid=IwAR1W0zUjnvWKabBx36R4Nx2F07nMC0kxqTqcDODHHX1yS7-f6J47eLUKTwM> (Last accessed: 30.07.2020).
299. Silagadze G. Is Georgian Populism Eurosceptic? Georgian Institute of Politics. 2020. URL: <http://gip.ge/wp-content/uploads/2020/05/Policy-Memo-36.pdf>. (Last accessed: 01.09.2021).
300. Silagadze. G. Is Georgian Populism Eurosceptic? Georgian Institute of Politics. 2020. URL: <http://gip.ge/wp-content/uploads/2020/05/Policy-Memo-36.pdf>. (Last accessed: 01.09.2021).
301. Small Euroskeptic, far-right Greek Solution party may squeeze into Euro Parliament. Ekathimerini. 2019. URL: <https://www.ekathimerini.com/news/240887/small-euroskeptic-far-right-greek-solution-party-may-squeeze-into-euro-parliament/> (Last accessed: 25.05.2020).
302. Socialists in France may reject EU constitution. The Irish Times. 2004. URL: <https://www.irishtimes.com/news/socialists-in-france-may-reject-eu-constitution-1.1155072> (Last accessed: 02.02.2020).
303. Socor V. Russia's New Moldovan Favorite: Igor Dodon's Socialist Party. Eurasia Daily Monitor. 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20180627071726/https://jamestown.org/program/russias-new-moldovan-favorite-igor-dodons-socialist-party/>. (Last accessed: 01.09.2021).
304. Solidarna Polska: Unia Europejska chce skolonizować Polskę, a niemieckie korporacje zarabiają miliardy w Polsce. Zycie Stolicy. 2020. URL: <https://zyciestolicy.com.pl/solidarna-polska-unia-europejska-chce-skolonizowac-polske-a-niemieckie-korporacje-zarabiaja-miliardy-w-polsce/> (Last accessed: 20.05.2020).

305. Solli K. The future of British euroscepticism post-Brexit. Political Studies Association. 2021. [URL:https://www.psa.ac.uk/psa/news/future-british-euroscepticism-post-brexit](https://www.psa.ac.uk/psa/news/future-british-euroscepticism-post-brexit). (Last accessed: 30.11.2020).
306. Sørensen C. Love me, love me not... A typology of public euroscepticism. The Sussex European Institute. №3. 2008. p. 22. URL: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=sei-working-paper-no-101.pdf&site=266> (Last accessed: 15.03.2020).
307. Sowels N. From the “Thatcherisation of Europe” to Brexit. French journal of British studies Vol. XXIV-4. 2019. URL: <https://journals.openedition.org/rfcb/4819>. (Last accessed: 30.11.2020).
308. Spac P. Anti-Europeanism and Euroscepticism in Slovakia. Masaryk University. 2016. p.9-12. URL: https://www.researchgate.net/publication/313772101_Anti-Europeanism_and_Euroscepticism_in_Slovakia/link/58a58848aca27206d988567e/download (Last accessed: 12.05.2020).
309. Speech to the College of Europe ("The Bruges Speech"). Margaret Thatcher Foundation. 1988. URL: <https://www.margaretthatcher.org/document/107332> (Last accessed: 02.03.2020).
310. Standard Eurobarometer 95. Public opinion in the European Union. European Commission. 2021. (Last accessed: 12.09.2021). URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2532>.
311. Statement by president Charles Michel on the political situation in Georgia. European Council. 2021. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/07/29/statement-by-president-charles-michel-on-the-political-situation-in-georgia/>
312. Statutes of the Identity and Democracy (Id) Group in the European Parliament. Identity and Democracy. 2019. https://d3n8a8pro7vhm.cloudfront.net/kantodev/pages/102/attachments/original/1582196570/EN_Statutes_of_the_ID_Group.pdf?1582196570. (Last accessed: 01.04.2021).

313. Stergiou A. Soviet Policy in the Eastern Mediterranean and the AKE. Modern Greek studies yearbook. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334812284_Soviet_Policy_in_the_Eastern_Mediterranean_and_the_AKEL/link/5d9351c0458515202b77c7b5/download (Last accessed: 25.05.2020).
314. Stojic M. The changing nature of Serbian political parties' attitudes towards Serbian EU Membership. Sussex European Institute, University of Sussex. Vol. 122. 2011. URL: <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-24.pdf&site=266>. (Last accessed: 01.05.2021).
315. Stolton S. European Commission sets out joint weapon-purchase plan. Politico. 2022. URL: <https://www.politico.eu/article/eu-to-jointly-purchase-weapons/>
316. Stone J. Denmark gets new left-wing government with plans to increase welfare spending and scrap anti-immigration measures. The Independent. 2019. URL: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/denmark-new-government-left-mette-frederiksen-welfare-spending-anti-immigration-a8975096.html> (Last accessed: 20.06.2020).
317. Strong support for Bosnia and Herzegovina's integration into the European Union. European Parliament. 2021. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20210621IPR06635/strong-support-for-bosnia-and-herzegovina-s-integration-into-the-european-union>. (Last accessed: 01.04.2021).
318. Stulík D., Shara A. Russian economic interference in Europe: Case studies of Germany, Ukraine, Poland, Austria and the Czech Republic. European Values Center for Security Policy. 2020. URL: https://www.europeanvalues.net/wp-content/uploads/2020/06/Russian_Economic_Interference.pdf (Last accessed: 30.07.2020)
319. Suyak F. Italian MEP Marco Zanni of far-right League party on Conflict Zone. Deutsche Welle. 2019. URL: <https://www.dw.com/en/italian-mep-marco-zanni-of-far-right-league-party-on-conflict-zone/a-47462784> (Last accessed: 30.06.2020).

320. Sweden's Left Party drops 'Swexit' policy ahead of EU vote. *The Local*. 2019. URL: <https://www.thelocal.se/20190217/swedens-left-party-drops-swexit-policy>(Last accessed: 25.05.2020).
321. Taggart P., A. Szczerbiak. *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*. Oxford: Oxford University Press. 2008. P. 293, <https://www.jcer.net/index.php/jcer/article/view/218/218>. (Last accessed: 02.03.2021).
322. Taggart P. A touchstone of dissent: Euroscepticism in contemporary Western European party systems. *European Journal of Political Research*. Vol.33. 1998. p. 363–388. URL: <https://link.springer.com/article/10.1023%2FA%3A1006853204101> (Last accessed: 02.02.2020).
323. Taggart P., Szczerbiak A. *Parties Positions and Europe: Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe*. Sussex European Institute. 2001. URL: https://www.researchgate.net/publication/252483207_Parties_Positions_and_Europe_Euroscepticism_in_the_EU_Candidate_States_of_Central_and_Eastern_Europe (Last accessed: 02.03.2020).
324. Taggart P., Szczerbiak A. *The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States*. The European Consortium for Political Research Joint Workshops. 2002. p. 11. URL: https://www.researchgate.net/profile/Aleks_Szczerbiak/publication/237536121_The_Party_Politics_of_Euroscepticism_in_EU_Member_and_Candidate_States/links/5534fb440cf2df9ea6a4122f/The-Party-Politics-of-Euroscepticism-in-EU-Member-and-Candidate-States.pdf (Last accessed: 11.03.2020).
325. Tetlow G., Stojanovic A. *Understanding the economic impact of Brexit*. The Institute for Government. 2018. URL: <https://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/Economic%20impact%20of%20Brexit%20summary.pdf> (Last accessed: 30.11.2020).
326. *The EU decision-making process*. NHS Confederation. URL: <https://www.nhsconfed.org/>

[/media/Confederation/Files/Publications/Documents/The-EU-decision-making-process.pdf](#) (Last accessed: 20.06.2020).

327. The EU economy: 2000 review. European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. 2000. URL: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication1716_en.pdf (Last accessed: 30.03.2020).
328. The European Digital Strategy. European Commission. 2020. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/content/european-digital-strategy> (Last accessed: 30.07.2020).
329. The European economy since the start of the millennium. A Statistical Portrait. 2008. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/cache/digpub/european_economy/bloc-1a.html?lang=en (Last accessed: 30.03.2020).
330. The EU-UK Withdrawal Agreement. European Commission. 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/relations-non-eu-countries/relations-united-kingdom/eu-uk-withdrawal-agreement_en. (Last accessed: 30.11.2020).
331. The Impact of Brexit on the EU Energy System. The European Parliament's Committee on Industry, Research and Energy. 2017. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614181/IPOL_STU\(2017\)614181_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/614181/IPOL_STU(2017)614181_EN.pdf). (Last accessed: 30.01.2021).
332. The Impact of the UK's Withdrawal on EU Integration. The European Parliament's Committee on Constitutional Affairs. 2018. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU\(2018\)604973_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU(2018)604973_EN.pdf). (Last accessed: 30.01.2021).
333. The Presidency conclusions of the Thessaloniki European Council. Council of the European Union. 2003. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/76279.pdf. (Last accessed: 01.04.2021).
334. The right-wing Finns Party does well in Finland's election. The Economist. 2019. URL: <https://www.economist.com/europe/2019/04/17/the-right-wing-finns-party-does-well-in-finlands-election> (Last accessed: 25.05.2020).

335. Tostes A., Renni Y. Europeanisation to the Eastern borders: Moldova's EU Rapprochement. <https://www.redalyc.org/journal/358/35866230010/html/>
336. Treaty Establishing A Constitution For Europe. European Union. 2004. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf (Last accessed: 02.02.2020).
337. Treaty of Rome. European Parliament. 1958. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (Last accessed: 16.03.2020).
338. Treaty of Lisbon. Official Journal of the European Union. 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:FULL:EN:PDF> (Last accessed: 20.06.2020).
339. Tsertsvadze I. Britain and the Common Security and Defense Policy of the European Union. JSTOR. Vol. 16. No.3. 2017. p. 73-86. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/26867921.pdf?refreqid=excelsior%3Ab3de1628ca11c86981343e777413615d>. (Last accessed: 30.11.2020).
340. Turčilo L. Bosnia-Herzegovina and the European Union: Strong European Identity in Spite of Scepticism. Heinrich-Boll-Stiftung European Union. 2013. URL: <https://eu.boell.org/sites/default/files/uploads/2013/12/lejla-turcilo-bosnia-herzegovina-and-the-eu.pdf>. (Last accessed: 01.05.2021). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/12/3/6516e279-9f9e-411a-98d3-a2fcf9439bdb/publishable_en.pdf (Last accessed: 02.02.2020).
341. Valero D. From Brexit to VOX: Populist Policy Narratives about Rurality in Europe and the Populist Challenges for the Rural-Urban Divide. 2021. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/ruso.12410>. (Last accessed: 01.12.2021).
342. Van Gruisen P., Crombez C. National parliamentary control and voting in the Council of the European Union. European Journal of Political Research. Vol. 58(3). p. 981–1000. 2020.

343. Vanhoonacker S. Reforming the EU Institution – Challenge for the Council. The rotating Presidency of the Council of the EU. University of the Maastricht. 2014. p. 45. URL: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt_papiere/sem5_vanhoonacker_schout_s_icher.pdf. (Last accessed: 20.03.2020).
344. Vasilopoulou S. The radical right and Euroscepticism. Oxford University Press. 2018. p. 126. URL: https://www.researchgate.net/publication/323457002_The_radical_right_and_Euroscepticism (Last accessed: 15.03.2020).
345. Vasilopoulou S. Theory, Concepts and Research Design in the Study of Euroscepticism. The Routledge Handbook of Euroscepticism. 2017. p. 23-30. URL: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315464015.ch3> (Last accessed: 15.03.2020).
346. Vasilopoulou S. Varieties of Euroscepticism: The Case of the European Extreme Right. Journal of Contemporary European Research Vol. 5(1). 2009. p. 3-23
347. Vdovychenko V. Through the Lenses of Italy's Euroscepticism or a Tale for the Future of the European integration project. Borys Grinchenko Kyiv University. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/333067546_Through_the_Lenses_of_Italy's_Euroscepticism_or_a_Tale_for_the_Future_of_the_European_integration_project (Last accessed: 20.05.2020).
348. Veebel V. Opposing the European Union or looking for more reforms: Different facets of Euroscepticism in Estonia. Baltic Defence College. 2017. p.122, 147.
349. Veer R., Haverland M. Bread and butter or bread and circuses? Politicisation and the European Commission in the European Semester. The SAGE. 2007. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1465116518769753> (Last accessed: 30.06.2020).
350. Velebit V. What is the state of Bosnia and Herzegovina's European integration? European Western Balkans. 2018. URL: <https://europeanwesternbalkans.com/2018/01/26/state-bosnia-herzegovinas-european-integrations/>.(Last accessed: 01.05.2021).

351. Verga C. Aspect of Romania's Representation at the European Council. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 2014. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042814050435> (Last accessed: 30.06.2020).
352. Vergine S. Coronavirus: Are Italians losing faith in the EU? BBC. 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-52666870> (Last accessed: 30.06.2020).
353. Verney S., Katsikas D. Eurozone Crisis Management and the Growth of Opposition to European Integration. *Financial Crisis Management and Democracy*. 2020. p. 251-264. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-54895-7_16 (Last accessed: 02.02.2020).
354. Vikmanis G. Eiroskepticisms – no ideoloģijas par politisku līdzekli. *Latvijas Mediji*. 2016. URL: <https://www.la.lv/eiroskepticisms-no-ideologijas-par-politisku-lidzekli> (Last accessed: 20.05.2020).
355. Vock I. After Brexit: why there has been no “domino effect” in Europe. *New Statesman*. 2021. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/brexit/2021/04/after-brexit-why-there-has-been-no-domino-effect-europe>. (Last accessed: 30.10.2020).
356. Volební program KSČM k volbám do EP v roce 2019. Mediální úsek ÚV KSČM. 2019. URL: <https://www.kscm.cz/cs/nase-strana/program> (Last accessed: 12.05.2020).
357. Wagner S. Euroscepticism as a radical left party strategy for success. *The University of Essex*. 2021. doi.org/10.1177/13540688211038917
358. Walraed D. What are the trends and dominant drivers of Euroscepticism in the UK, Germany and European Union over the last decade? CIFE European Institute. 2016. p.15-18. URL: https://www.ie-ei.eu/Ressources/FCK/image/Theses/WALRAED_Delfien.pdf (Last accessed: 11.03.2020).
359. War in Ukraine and its implications for the EU. *The European External Action Service*. 2022. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/war-ukraine-and-its-implications-eu_en (Last accessed: 01.07.2022).

360. Western Balkans Regional Poll. International Republican Institute. 2020. URL: https://www.iri.org/sites/default/files/final_wb_poll_for_publishing_6.9.2020.pdf. (Last accessed: 01.06.2021).
361. What is Euroscepticism? EAVI. 2019. URL: <https://eavi.eu/what-is-euroscepticism/>. (Last accessed: 01.04.2021).
362. White House talks over Kosovo-Serbia in doubt after war crime charges. Euronews. 2020. URL: <https://www.euronews.com/2020/06/24/kosovo-s-president-hashim-thaci-indicted-for-war-crimes-and-crimes-against-humanity>. (Last accessed: 01.05.2021).
363. Wike R., Stokes B. Europeans Fear Wave of Refugees Will Mean More Terrorism, Fewer Jobs. Pew Research Center. 2016. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/> (Last accessed: 02.04.2020).
364. Williams C., Bevan S. The effect of public attitudes toward the EU on the European Commission's policy activity. The London School of Economics. 2019. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/08/23/the-effect-of-public-attitudes-toward-the-eu-on-the-european-commissions-policy-activity/> (Last accessed: 30.06.2020).
365. Wilson J., Weaver K., Zeller M. Moldovan Politics: Voronin and the Communists. GeoHistory. 2018. URL: <https://geohistory.today/moldovan-politics-voronin-communists/>. (Last accessed: 01.09.2021).
366. Winnerstig M. Sweden's New Government and Its Possible Consequences for Swedish Defence and Security Policy. The Swedish Defence Research Agency. 2019. URL: <https://icds.ee/swedens-new-government-and-its-possible-consequences-for-swedish-defence-and-security-policy/> (Last accessed: 25.05.2020).
367. Wróbel J. The European Union and Moldova. CES Studies. 2008. URL: http://pdc.ceu.hu/archive/00002229/01/eu_and_md.pdf?fbclid=IwAR0ozlFqB4JTK66xTaPbBO3dGDR_ymn0rZ9DR5. (Last accessed: 01.09.2021).
368. Yordanova N. Bulgaria: Neither a Protest, nor a European Vote. Centro Italiano Studi Elettorali. 2019. URL: <https://cise.luiss.it/cise/2019/06/01/bulgaria-neither-a-protest-nor-a-european-vote/> (Last accessed: 20.05.2020).

369. Young people and Brexit: a generational divide. The Cardiff University. 2017. URL: <https://blogs.cardiff.ac.uk/wiserd/2017/02/24/young-people-and-brexit-a-generational-divide/> (Last accessed: 16.03.2020).
370. Zbigniew Rau is the new foreign minister. Commentary by Sławomir Neumann and Radosław Fogel. Polish News. 2020. URL: <https://www.polishnews.co.uk/zbigniew-rau-is-the-new-foreign-minister-commentary-by-slawomir-neumann-and-radoslaw-fogel/> (Last accessed: 30.07.2020).
371. Zourabishvili S. Georgia is striving to relaunch the machinery of world diplomacy. 2021. URL: EURACTIV. <https://www.euractiv.com/section/eastern-europe/opinion/georgia-is-striving-to-relaunch-the-machinery-of-world-diplomacy/>. (Last accessed: 01.10.2021).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Yakymchuk M., Sydoruk T., Avhustiuk M. The impact of euroscepticism on the EU enlargement policy in the Western Balkans. *Balkan Social Science Review* 19. 2022. P.157-185. **Scopus Q3**. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 80% тексту).
2. Yakymchuk M. Positions of Eurosceptic parties on policies of European integration. *European Political and Law Discourse*. 2021. Volume 8, Issue 4. P.15-23.
3. Якимчук М. Чинники зростання популярності євроскептицизму в ЄС. «Політичне життя». 2020. Випуск 2. С.144-149.
4. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на зовнішню політику ЄС. *Гуманітарні візії*. 2020. Том 6. № 2. С. 8–14.
5. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на функціонування інституцій ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 2 (8). 2020. С. 258–275.
6. Сидорук Т., Якимчук М. Вплив британського євроскептицизму на євроінтеграційні процеси після Брекзиту. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 2 (13). 2022. С.102–115. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 75% тексту).
7. Сидорук Т., Якимчук М., Павлюк В. Вплив партійного та суспільного євроскептицизму в ЄС на його політику розширення у Західних Балканах. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. №14 (1 (29)). 2022. С.100-110. (Особистий внесок Якимчук Марини Михайлівни – збір матеріалу, його систематизація, формулювання висновків; усього 75% тексту).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Якимчук М. Причини виникнення євроскептицизму в ЄС. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна та цінності Європи: культура, політика, освіта»*. 5 травня 2020. Національний університет «Острозька академія», м. Острог. С. 19-24.
2. Якимчук М. Теоретичні аспекти дослідження євроскептицизму. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія «Міжнародні відносини. 2020*. Випуск 5. С. 343-351.
3. Якимчук М. Вплив євроскептицизму на спільну зовнішню та безпекову політику Європейського Союзу. *Матеріали інтернет-конференції: Україна в координатах Східного партнерства: пошук геополітичних пріоритетів крізь призму національної безпеки. 24 Березня 2022*. С. 99-102.
4. Якимчук М. Партиїний євроскептицизм у Німеччині: виклики перед виборами 2021 р. *Наукові записки студентів та аспірантів. Серія «Міжнародні відносини. 2021*. Випуск 6. С. 333-339.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. XXVIII наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» в НаУОА, Острог, 15-19 травня 2023 р. (тема доповіді: «Євроскептицизм – перешкода на шляху Туреччини до ЄС»).
2. Шоста Міжнародна науково-практична конференція «Правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України: досягнення та перспективи» (Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 25 листопада 2022 р.). (тема доповіді: «Позиція ЄС щодо перспектив інтеграції України до Союзу»).
3. Інтернет-конференція Україна в координатах Східного партнерства: пошук геополітичних пріоритетів крізь призму національної безпеки (Львів, 24 бер. 2022). (тема доповіді: «Вплив євроскептицизму на спільну зовнішню та безпекову політику Європейського Союзу»).
4. XXVII наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» в НаУОА, Острог, 16-20 травня 2022 р. (тема доповіді: «Прояви євроскептицизму в Україні як загроза національній безпеці»).
5. XXVI наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» в НаУОА, Острог, 11-14 травня 2021 р. (тема доповіді: «Вплив євроскептицизму на політику розширення ЄС»).
6. Міжнародна наукова конференція «Україна та цінності Європи: культура, політика, освіта» (Острог, 5 черв. 2020). (тема доповіді: «Причини виникнення євроскептицизму в ЄС»).
7. XXV наукова викладацько-студентська конференція «Дні науки» в НаУОА, Острог, 11-15 травня 2020 р. (тема доповіді: «Прояви євроскептицизму в інституціях ЄС»).

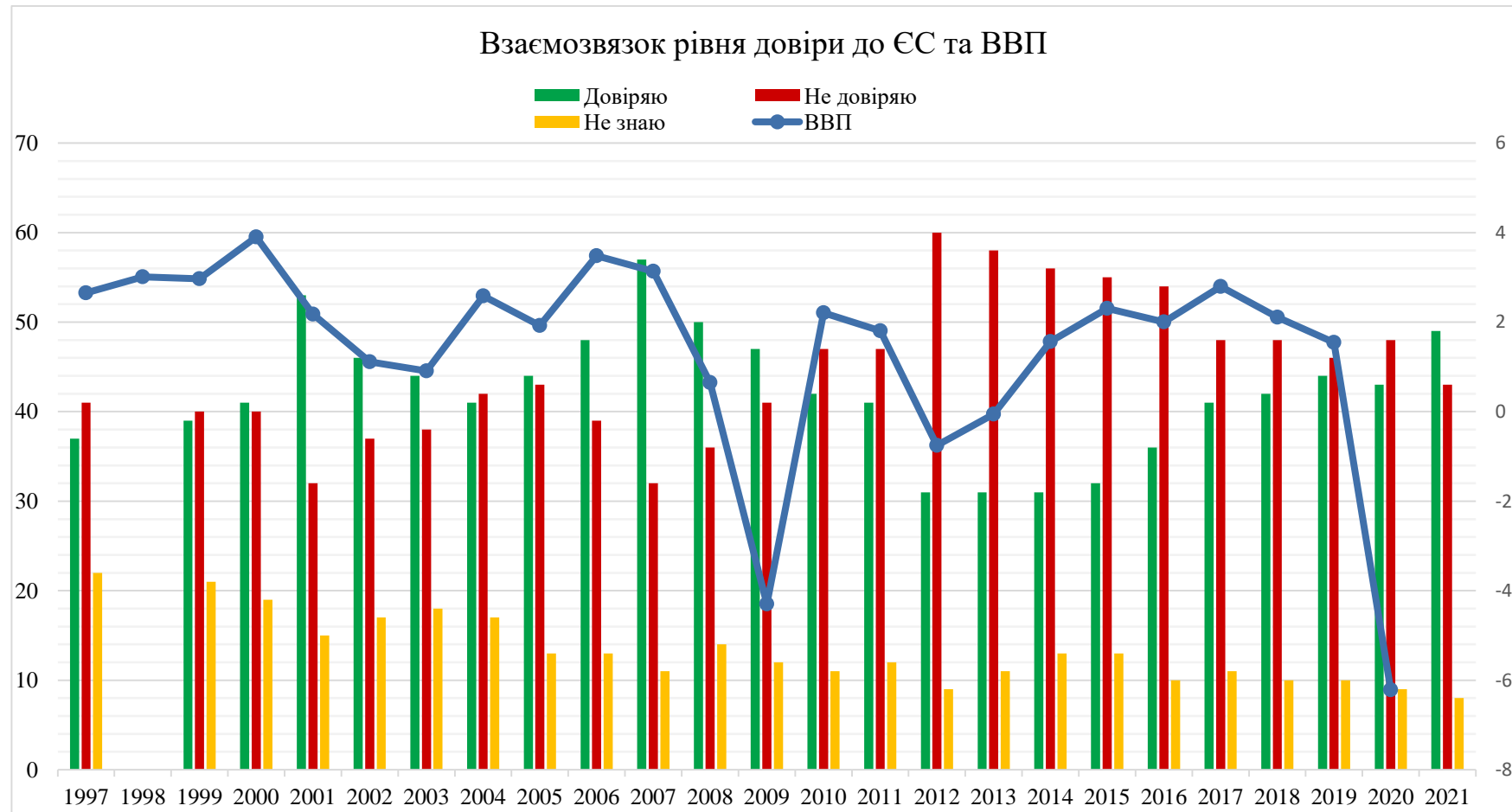
Періодизація еволюції євроскептицизму

Періоди	Назва	Ознаки	Вчені	Сфери дослідження
I період З 50-их рр. XX ст. і до 1992 р.	Формування опозиції до європейської інтеграції	Низький рівень опозиції до Європейських Співтовариств	Євроскептицизм як науковий термін, ще не увійшов у науковий обіг	Формування поняття
II період З 1992 по 2008 рр.	Поява євроскептицизму	З'явилося більше опозиційних та популістичних партій	П. Таггарт А. Щербяк П. Копецкі К. Муде К. Флуд А. Форстер Р. Хармсен М. Шпірінг	1. Причини євроскептицизму 2. Розробка типологій 3. Партійний євроскептицизм
III період З 2008 по 2016 рр.	Євроскептицизм у період криз в Європейському Союзі	1. Зростання рівня євроскептицизму 2. Зростання кількості євроскептичних партій 3. Поява євроскептицизму в інституціях ЄС.	С. Василюпулу С. Леконте А. де Прат Н. Брак	1. Причини євроскептицизму 2. Розробка типологій 3. Євроскептицизм в інституціях ЄС та в державо-кандидата х на вступ
IV період З 2016 р. і до сьогодні	Євроскептицизм у період та після Брекзит	1. Брекзит 2. Транснаціональ ний характер євроскептицизму 3. Зниження рівня опозиції до ЄС	Д. ФіцГіббон Б. Лерут Н. Стартін К. де Вріс К. Бікертон П. Мейер	1. Причини та наслідки євроскептицизму 2. Роль недержавних суб'єктів (ЗМІ, НГО та соцмереж)

Джерело: складено автором на основі результатів власного дослідження.

Додаток В

Взаємозв'язок рівня довіри до ЄС (%) та ВВП (щорічно%) [148, 121].

Додаток Ж

Позиції партій нових держав-членів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи щодо європейської інтеграції¹

Держави	Партії	Спільний ринок та торгівля	Економічний та Валютний Союз	Шенгенська зона, міграція	Зовнішня політика та оборона	Членство в ЄС
Угорщина	Фідес	Так	Посилення інтеграції	Критика міграційної політики	Проти санкцій щодо Росії	Так
	Йоббік	Так	Приєднання до єврозони	Вирішення міграційних проблем	Так	Так
Чехія	Громадська демократична партія	Так	Вихід із єврозони	Критика міграційної політики	Проти	Ні
	Свобода і пряма демократія	Так	Проти	Обмежена міграційна політика	Проти	Ні
	Комуністична партія Чехії і Моравії	Проти	Проти	Проти	Проти	Ні
Словаччина	Котлеба	Проти	Вихід	Проти	Проти	Ні
	Свобода і Солідарність	Проти	Вихід	Критика	Проти	Без посилення інтеграції
Болгарія	Болгарська соціалістична партія	Так	Так	Критика	Зняття санкцій з Росії	Так
	Болгарський національний рух	Проти	Протекціонізм	Проти мігрантів	Проти	Так
Хорватія	Живий щит	Проти	Проведення референдуму	Проти	Проти	Ні
Польща	Право та справедливість	Так	Вихід з єврозони	Проти міграційної політики	Військова співпраця	Так, без політичної інтеграції
	Об'єднана Польща	Так	Критика політики	Проти міграційної політики	Позиція відсутня	Позиція відсутня

¹ У таблицю додано держави-члени ЄС євроскептичні партії, яких пройшли до Європейського Парламенту

	Республіка	Так	Критика політики	Позиція відсутня	Військова співпраця	Так
Латвія	Національний Альянс	Так	Так	Проти міграційної політики	Спільна оборона	Так, проти федерації
Естонія	Консервативна народна партія	Так	Так	Проти міграційної	Так, окремі аспекти	Так
Литва	Виборча Акція поляків Литви – Спілка християнських родин	Позиція відсутня	Критика політики	Критика політики	Позиція відсутня	Позиція відсутня

Джерело: складено автором за даними програм політичних партій та риторики їх членів.

Додаток 3

Позиції євроскептичних партій держав регіону Південної Європи щодо європейської інтеграції²

Держава	Назва партії	Спільний ринок та торгівля	Економічний та валютний Союз	Шенгенська зона, міграція	Зовнішня політика та оборона	Членство в ЄС
Італія	Ліга	Політика протекціонізму	Референдум щодо єврозони	Депортація мігрантів	Так	Так
	Рух п'ять зірок	Так	Підтримка єврозони	Реформа Шенгенської зони	Так	Так
	Брати Італії	Послаблення співпраці	Вихід з єврозони	Боротьба з нелегальною міграцією	Так	Так
Греція	Сіріза	Так	Критика	Критика	Так	Так
	Комуністична партія Греції	Так	Так	Так	Так	Так
	Грецьке рішення	Так, як один із варіантів співпраці	Вихід з єврозони	Закриття Шенгенської зони	Ні	Ні
Португалія	Лівий блок	Критика	Вихід	Критика	Проти	Ні
	Комуністична партія	Критика	Вихід	Критика	Проти	Ні
Іспанія	Подемос	Частково	Підтримка єврозони	Реформа міграційної політики	Посилення співпраці	Посилення інтеграції
	Вокс (Голос)	Так	Так	Двоєка позиція щодо міграції	Так	Так, без подальшої інтеграції
	Об'єднані Ліві	Відсутня позиція	Проти	Проти	Відсутня позиція	Відсутня позиція

Джерело: складено автором за даними програм політичних партій та риторики їх членів.

² У таблицю додано держави-члени ЄС євроскептичні партії, яких пройшли до Європейського Парламенту

Додаток К

Позиції євроскептичних партій Північної, Західної та Центральної Європи щодо європейської інтеграції³

Держава	Партії	Спільний ринок та торгівля	Економічний та валютний Союз	Шенгенська зона, міграція	Зовнішня політика та оборона	Членство в ЄС
Швеція	Ліва партія	Проти	Проти	Підтримка біженців	Частково	Так
	Шведські демократи	Так	Проти	Критика міграційної політики, вступ до Шенгенської зони	Проти посилення інтеграції, та спільної оборони політики	Так
	Зелені	Проти	Проти	Реформувати	Так, посилення координації	Так, проти федерації
Фінляндія	Істинні Фіни	Так	Проти	Проти спільної міграційної політики	Проти вступу Туреччини	Так, послаблення інтеграції
	Лівий Союз	Проти	Проти	Проти міграційної політики ЄС	Проти союзу оборони. Так, розширення	Так
Данія	Червоно-зелена коаліція	Так	Проти	Проти	Проти	Так
	Данський народний рух	Так	Проти	Проти міграційної політики	Проти вступу Туреччини	Ні
Ірландія	Шинн Фейн	Так	Так	Так	Проти	Так, без інтеграції
Бельгія	Новий Фламандський Альянс	Так	Реформа зони євро	Контроль міграції, посилення контролю	Так, Європа різних швидкостей	Так, проти конфедерації
	Фламандський інтерес	Так, реформувати	Вийти або реформувати	Припинити Шенгенську зону	Проти вступу Туреччини	Так, проти посилення ЄС

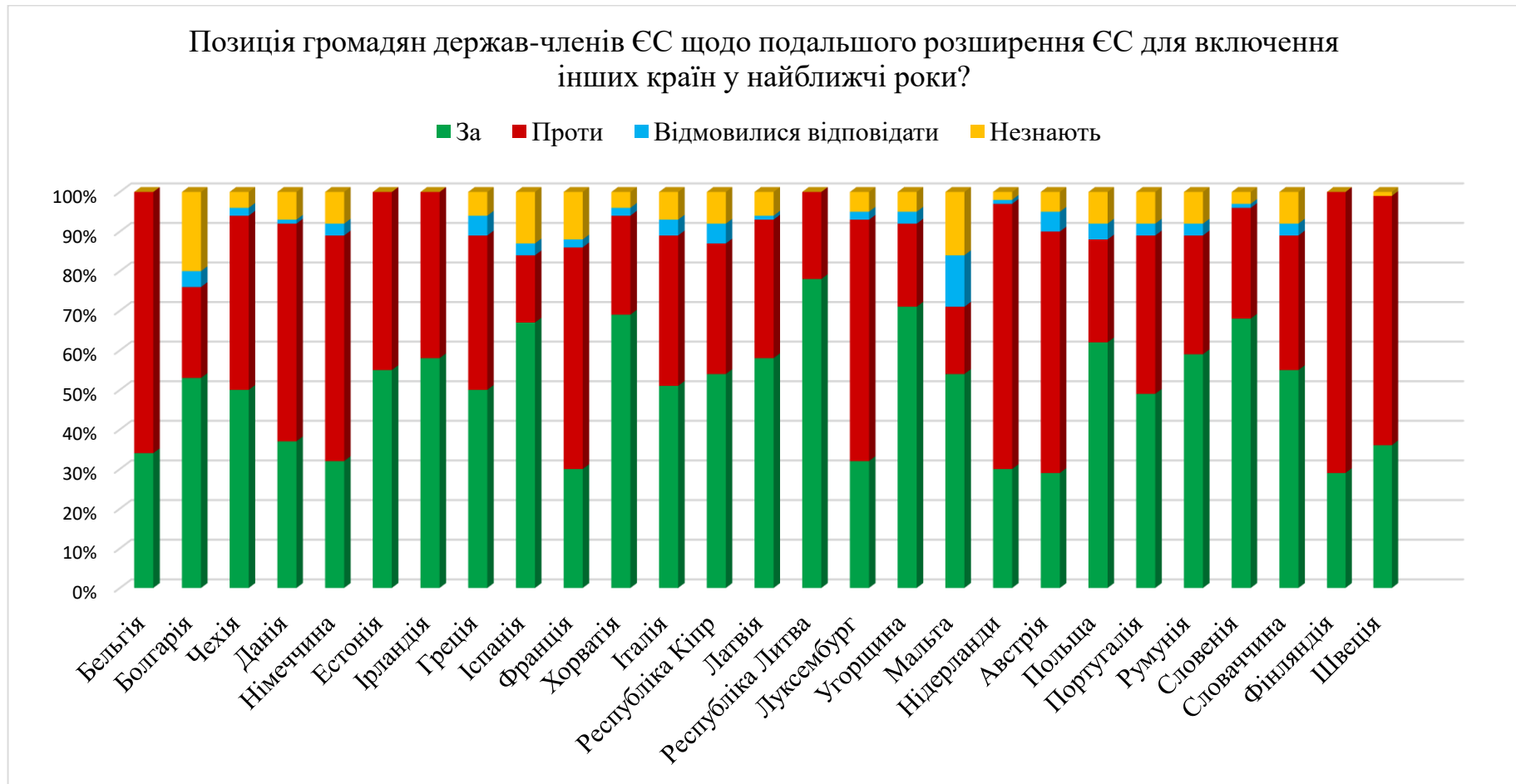
³ У таблицю додано держави-члени ЄС євроскептичні партії, яких пройшли до Європейського Парламенту

Нідерланди	Партія тварин	Проти	Проти	Проти	Проти	Так, але не федерація
	Партія свободи	Частково	Частково	Проти	Лише оборона	Так
	Партія Правильна відповідь 2021	Частково	Проти	Проти	Проти	Проти
	Реформована політична партія	Так	Так	Проти	Проти подальшої інтеграції	Так, без подальшої інтеграції
Франція	Національний фронт	Проти Митні кордони	Реформа валютного союзу	Проти міграційної політики ЄС Реформувати	Проти	Так, реформа ЄС
Німеччина	Альтернатива для Німеччини	Відсутня спільна позиція	Розпуск зони євро	Протидія міграції	Проти політики безпеки	Так, проти інтеграції
	Ліві	Критика	Проти	Позиція відсутня	Проти	Так, без подальшої інтеграції
	Ліберально-консервативні реформатори	Частково	Проти	Проти	Спільний формат безпеки з НАТО	Так
Австрія	Партія свободи Австрії	Так	Проти переходу на євро	Проти міграції, депортація	Так, нейтралітет	Так

Джерело: складено автором за даними програм політичних партій та риторики їх членів.

Додаток Л

Позиція громадян держав-членів ЄС щодо подальшого розширення ЄС для включення інших країн у найближчі роки (%) [114].

Додаток М

Представництво євроскептичних партій в Європейському парламенті [83]

Назва партії	Держава	Група	Предст авницт во	Ліві/ Праві	Тип євроскепти цизму	Позиція щодо розшире ння
Партія Свободи Австрії	Австрія	ІД	3 / 19	Праві	М'який	Проти
Фламандськи й інтерес	Бельгія	ІД	3 / 21	Праві	М'який	Проти
Свобода і пряма демократія	Чехія	ІД	2 / 21	Праві	Жорсткий	Відсутня
Данський народних рух	Данія	Жодн а	1 / 14	Праві	Жорсткий	Проти
Консервативн а народна партія	Естонія	ІД	1 / 7	Праві	М'який	Відсутня
Істинні Фіни	Фінляндія	Жодн а	2 / 14	Праві	Жорсткий	Проти
Національний Фронт	Франція	ІД	23 / 79	Праві	М'який	Проти
Альтернатива для Німеччини	Німеччин а	Жодн а	10 / 96	Праві	М'який	Проти
Ліга	Італія	ІД	25 / 76	Праві	М'який	Проти
Партія свободи	Нідерланд и	Жодн а	1 / 29	Праві	Жорсткий	Відсутня
Громадська демократична партія	Чехія	ЄКР	4 / 21	Праві	Жорсткий	За
Ліберально- консервативні реформатори	Німеччин а	ЄКР	1 / 96	Праві	М'який	Відсутня
Грецьке рішення	Греція	ЄКР	1 / 21	Праві	Жорсткий	Відсутня
Брати Італії	Італія	Жодн а	8 / 76	Праві	М'який	Проти

Національний альянс	Латвія	ЄКР	2 / 8	Праві	М'який	За
Виборча Акція поляків Литви – Спілка християнських родин	Литва	ЄКР	1 / 11	Праві	М'який	За
Партія Правильна відповідь 2021	Нідерланди	ЄКР	3 / 29	Праві	Жорсткий	Відсутня
Реформована політична партія	Нідерланди	ЄКР	1 / 29	Праві	Жорсткий	Проти
Право і справедливість	Польща	ЄКР	24 / 52	Праві	М'який	За
Об'єднана Польща	Польща	ЄКР	2 / 52	Праві	М'який	Відсутня
Республіка	Польща	ЄКР	1 / 52	Праві	М'який	Відсутня
Свобода і Солідарність	Словаччина	ЄКР	1 / 14	Праві	Жорсткий	Відсутня
Вокс	Іспанія	ЄКР	4 / 59	Праві	М'який	Відсутня
Шведські демократи	Швеція	ЄКР	3 / 21	Праві	Жорсткий	Відсутня
Новий Фламандський Альянс	Бельгія	ЄКР	3 / 21	Праві	М'який	За
Болгарський національний рух	Болгарія	ЄКР	1 / 17	Праві	М'який	Відсутня
Робоча партія Бельгії	Бельгія	-----	1 / 21	Ліві	М'який	Відсутня
Болгарська соціалістична партія	Болгарія	ПАСД	5 / 17	Ліві	М'який	Відсутня
Комуністична партія Чехії і Моравії	Чехія	Об'єднані ліві	1 / 21	Ліві	Жорсткий	За
Червоно-зелена коаліція	Данія	Об'єднані ліві	1 / 14	Ліві	Жорсткий	Відсутня

Лівий Союз	Фінляндія	Об'єднані ліві	1 / 14	Ліві	Жорсткий	Відсутня
Ліві	Німеччина	Об'єднані ліві	5 / 96	Ліві	М'який	За
Сіріза	Греція	Об'єднані ліві	6 / 21	Ліві	М'який	Відсутня
Шинн Фейн	Ірландія	Жодна	1 / 13	Ліві	М'який	Відсутня
Партія тварин	Нідерланди	Об'єднані ліві	1 / 29	Ліві	Жорсткий	Відсутня
Лівій блок	Португалія	Об'єднані ліві	2 / 21	Ліві	М'який	Відсутня
Комуністична партія	Португалія	Жодна	2 / 21	Ліві	Жорсткий	Відсутня
Подemos	Іспанія	Об'єднані ліві	3 / 59	Ліві	М'який	Відсутня
Об'єднані Ліві	Іспанія	Об'єднані ліві	2 / 59	Ліві	М'який	Відсутня
Ліва партія	Швеція	Об'єднані ліві	1 / 21	Ліві	Жорсткий	Відсутня
Комуністична партія	Греція	Жодна	2 / 21	Ліві	М'який	Відсутня
Зелені	Швеція	Зелені	3 / 21	Ліві	М'який	Проти
Живий щит	Хорватія	-----	1 / 12	-----	Жорсткий	Відсутня
Котлеба	Словаччина	-----	1 / 14	Праві	Жорсткий	Відсутня
Фідес	Угорщина	-----	12 / 21	Праві	М'який	Відсутня
Йобік	Угорщина	-----	1 / 21	Праві	М'який	Відсутня
Рух п'ять зірок	Італія	-----	8 / 76	Праві	М'який	Відсутня

Додаток Н

Позиція громадян держав-членів ЄС щодо подальшого розширення ЄС для включення інших країн у найближчі роки. (2021) (%) [242]

Держави	За	Проти	Відмовилися відповідати	Не визначились
ЄС	46	43	3	8
Бельгія	34	66	0	0
Болгарія	53	23	4	20
Чехія	50	44	2	4
Данія	37	55	1	7
Німеччина	32	57	3	8
Естонія	55	45	0	0
Ірландія	58	42	0	0
Греція	50	39	5	6
Іспанія	67	17	3	13
Франція	30	56	2	12
Хорватія	69	25	2	4
Італія	51	38	4	7
Республіка Кіпр	54	33	5	8
Латвія	58	35	1	6
Республіка Литва	78	22	0	0
Луксембург	32	61	2	5
Угорщина	71	21	3	5
Мальта	54	17	13	16
Нідерланди	30	67	1	2
Австрія	29	61	5	5
Польща	62	26	4	8
Португалія	49	40	3	8
Румунія	59	30	3	8
Словенія	68	28	1	3
Словаччина	55	34	3	8
Фінляндія	29	71	0	0
Швеція	36	63	0	1